

ISSN:2687-3117

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
— HÜSBBD —

HACETTEPE UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Yıl / Year: 2022

Cilt / Volume: 4

Sayı / Issue: 1

Turgut ÇILĞIN

Refah Devletlerinin Covid-19 Sürecinde Uyguladıkları Sosyo-Ekonomik Destek Politikaları: Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Danimarka ve İsveç Örnekleri

Tayyip ÇAKAN

19.Yüzyıl Çarlık Rusya'sında İki Akım: Batıcılık ve Slavcılık

Ceren PEHLİVAN
Ayşegül HAN

Demokrasi ve Politik İstikrarın Makro Değişkenler ile İlişkisinin Ampirik Analizi

Peruze Cansu AKDENİZ
Prof.Dr. Yunus DURSUN

Sürdürülebilir Tüketim Motivasyonunda Sürdürülebilir Moda Kavramının Etkisi

Dr.Öğr.Üyesi Yasemin ZENGİN
Rabia Betül ZENGİN

Endüstri 5.0 Döneminde Pazarlamaya Dair Genel Bir Bakış

Dr. Emel ÇOKOĞLULLAR

“Marjinallik” ve “Maruziyet” Arasında Türkiye’de Kadınlık

Derginin Sahibi / Publisher

: Dr. Mehmet Akif Ayarlıoğlu
Müdür V. / Manager
H.Ü. Sosyal Bilimler Meslek
Yüksekokulu adına / on behalf of
H.U. Vocational School of Social
Sciences

Yayın Kurulu Başkanı ve Editör / Chief Editor
Yardımcı Editörler / Assistant Editors

: Doç.Dr. Volkan Işık
: Dr. Demet Çakıroğlu
Dr. Özlem Zerrin Keyvan
: Öğr.Gör. Ali Bertan Savaş

Mizanpaj ve Yazım Denetim Sorumlusu / Layout

Yayın Kurulu / Editorial Board :

Mehmet Akif Ayarlıoğlu - Hacettepe Üniversitesi, TR
Volkan Işık - Hacettepe Üniversitesi, TR
Demet Çakıroğlu - Hacettepe Üniversitesi, TR
Selen Yılmaz Işıkhan - Hacettepe Üniversitesi, TR
Özlem Zerrin Keyvan - Hacettepe Üniversitesi, TR

H.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi yılda iki defa online yayımlanan akademik hakemli bir dergidir.

Dergide yayımlanmak üzere gönderilen yazılar <http://dergipark.gov.tr/husbdergi> adresinden yüklenmelidir.

Diğer konularla ilgili yazışmalar aşağıdaki adrese yapılmalıdır:

Adres/Address:

Doç.Dr. Volkan Işık Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Talatpaşa Bulvarı No:5 06100,
Opera, ANKARA e-posta/e-mail: husbd@hacettepe.edu.tr

Dergiye gönderilecek makaleler, Dergi web-sitesinde (<http://dergipark.gov.tr/husbdergi>) yer alan “Yazar Rehberi” ndeki kurallara uygun olmalıdır.

H.U. Journal of Social Sciences is a peer-reviewed online, academic journal, published semi-yearly. Articles sent must conform to the requirements indicated on the Guide for Authors in the web-site (<http://dergipark.gov.tr/husbdergi>).

Yayının Türü/Product Type: İnternet üzerinden yayımlanan açık erişim hakemli dergi, yılda 2 sayı/
Open Access academic online journal, two issues per year.

Derginin Tarandığı Kaynaklar / Indexes:

Yayın Tarihi/Date of Issue: 28 Şubat 2022

Yayının Yönetim Yeri/Editorial Office Contact Information: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler
Meslek Yüksekokulu, Talatpaşa Bulvarı No:5 06100 Opera-ANKARA, Tel: (0312) 311 60 15
Hacettepe University Vocational School of Social Sciences, Opera-ANKARA, Phone: +90312 3116015

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof.Dr. A.Nizamettin AKTAY	Antalya Bilim Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Celal Reha ALPAR	Hacettepe Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Mehmet ALTINÖZ	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Eyüp BEDİR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Şenay GÖKBAYRAK	Ankara Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Vedat İŞIKHAN	Hacettepe Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Emine Tuncay KAPLAN	Başkent Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Cem KILIÇ	TOBB ETÜ, TR
Prof.Dr. Emine ORHANER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Prof.Dr. M.Çağlar ÖZDEMİR	Sakarya Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Necdet SAĞLAM	Hacettepe Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Doğan TUNCER	Başkent Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Erdem CAM	Ankara Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Volkan IŞIK	Hacettepe Üniversitesi, TR

HAKEM KURULU/REFEREES

Prof.Dr. A.Nizamettin AKTAY	Antalya Bilim Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Mehmet ALTINÖZ	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Belgin AYDINTAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Enver AYDOĞAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Doğan Yaşar AYHAN	Başkent Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Bülent BAYAT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Şenay GÖKBAYRAK	Ankara Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Himmet KARADAL	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Cem KILIÇ	TOBB ETÜ, TR
Prof.Dr. Cengiz ÖZBESLER	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR
Prof.Dr. M.Çağlar ÖZDEMİR	Sakarya Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Zekai ÖZTÜRK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Alptekin SÖKMEN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU	Atılım Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Nafiz TOK	Aksaray Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Türker TOPALHAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Hasan TUTAR	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TR
Prof.Dr. Yücel UYANIK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Mohammed ABUBAKAR	Antalya Bilim Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Meltem Özkan ALTINÖZ	Ankara Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Uğur Yasin ASAL	İstanbul Ticaret Üniversitesi, TR
Doç.Dr. E.Asuman ATILLA	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Gürol BABA	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Doç.Dr. İsmail ERMAĞAN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Ayşe Esra İşmen GAZİOĞLU	İstanbul Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Erdem CAM	Ankara Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Aykut GÖKSEL	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Mahmut HIZIROĞLU	İstanbul Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Volkan IŞIK	Hacettepe Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Banu METİN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Doç.Dr. İlhan ORAL	Anadolu Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Nurullah UMARUSMAN	Aksaray Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Bora YENİHAN	Kocaeli Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Menekşe YILDIRIM	Hitit Üniversitesi, TR
Doç.Dr. Bora YILDIZ	İstanbul Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi İhsan Ömer ATAGENÇ	Kırklareli Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Nuran Öztürk BAŞPINAR	Anadolu Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Beril BAYKAL	Kocaeli Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Nergis DAMA	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Süheyla ERİKLİ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Zeki GEVEN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Atilla GÜLER	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Denizcan KUTLU	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Nurdan ORBAY	Kırıkkale Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Kader ÖZLEM	Uludağ Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Cemre PEKCAN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Burak SAKAL	Kapadokya Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Belal SHNEIKAT	University of Kyrenia, TRNC
Dr.Öğr.Üyesi Leyla ŞANLI	İstanbul Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Nail TANRIÖVEN	Erciyes Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Ahmet TÜRKMEN	Akdeniz Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Kadir TEMİZ	İstanbul Şehir Üniversitesi, TR
Dr.Öğr.Üyesi Nilgün Eliküçük YILDIRIM	Atılım Üniversitesi, TR
Dr. Erkan AĞASLAN	Dumlupınar Üniversitesi, TR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Arastırma Makalesi

*Refah Devletlerinin Covid-19 Sürecinde Uyguladıkları Sosyo-Ekonomik Destek Politikaları:
Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Danimarka ve İsveç Örnekleri*

Socio-Economic Support Policies of Welfare States In The Covid-19 Process: Germany, United States, Denmark, Sweden

Turgut ÇILGIN 2-39

Derleme Makale

19.Yüzyıl Çarlık Rusya'sında İki Akım: Batıcılık ve Slavcılık

Two Currents In 19th Century Tsarist Russia: The Westerners And Slavophiles

Tayyip ÇAKAN 40-56

Arastırma Makalesi

Demokrasi ve Politik İstikrarın Makro Değişkenler ile İlişkinin Ampirik Analizi

Empirical Analysis of The Relationship of Democracy and Political Stability with Macro Variables

Ceren PEHLİVAN ve Ayşegül HAN 57-78

Arastırma Makalesi

Sürdürülebilir Tüketim Motivasyonunda Sürdürülebilir Moda Kavramının Etkisi

The Effect of Sustainable Fashion Concept on Sustainable Consumption Motivation

Peruze Cansu AKDENİZ ve Prof.Dr. Yunus DURSUN 79-110

Derleme Makale

Endüstri 5.0 Döneminde Pazarlamaya Dair Genel Bir Bakış

Marketing in the Industry 5.0 Era: An Overview

Dr.Öğr.Üyesi Yasemin ZENGİN ve Rabia Betül ZENGİN 111-138

Derleme Makale

“Marjinallik” ve “Maruziyet” Arasında Türkiye’de Kadınlık

Feminity Between “Marginality” and “Excuse” in Turkey

Dr. Emel ÇOKOĞULLAR 139-164

Yazar Rehberi / *Guide for Author* 165

Araştırma Makalesi

REFAH DEVLETLERİNİN COVID-19 SÜRECİNDE UYGULADIKLARI SOSYO-EKONOMİK DESTEK POLİTİKALARI: ALMANYA, AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ, DANİMARKA VE İSVEÇ ÖRNEKLERİ

Turgut ÇILGIN*

Öz:

Dünya genelinde, 2021 yılı Haziran ayı itibarıyla, yaklaşık 177 milyon insanın hasta olmasına ve yaklaşık 4 milyon insanın yaşamını yitirmesine neden olan Covid-19 Pandemisi tüm dünya ülkelerinde olağanüstü tedbirlerin alınmasına yol açmıştır. Pandeminin ilerleyişinin durdurulabilmesi ve sonuçlarıyla mücadele edilebilmesi adına ülkeler mevcut sosyal refah devleti anlayışları çerçevesinde ve ekonomik güçleri doğrultusunda sosyo-ekonomik politikalarını hayata geçirmiştir. Bu çalışmada Esping-Andersen'in Üçlü Refah Rejimleri Sınıflandırmasına göre liberal, muhafazakâr ve sosyal demokrat modelleri temsil eden Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Danimarka ve İsveç'in Covid-19 döneminde ekonomik anlamda uyguladıkları sosyal politikalar literatür taraması yöntemiyle incelenmiştir. Araştırma sonucunda bu değişik rejimlerden değişik ülkelerin aslında birbirine yakın politikalar uyguladıkları ve politikalarındaki neoliberal karakterin giderek baskın bir hale geldiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 Pandemisi, Kamu Destek Politikaları, İşgücü İstihdamı, İşsizlik, Tazminatlar

Jel Kodları: I12, I38, H4, H5, J2, J3, J6

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD, Kocaeli Türkiye, 205221021@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1629-9759

Makale gönderim tarihi: 18.06.2021

Makale kabul tarihi: 08.12.2021

Künye Bilgisi: Çılgın, T. (2022), "Refah Devletlerinin Covid-19 Sürecinde Uyguladıkları Sosyo-Ekonomik Destek Politikaları: Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Danimarka ve İsveç Örnekleri", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 2-39.

Socio-Economic Support Policies of Welfare States In The Covid-19 Process: Germany, United States, Denmark, Sweden

Abstract

The Covid-19 Pandemic, which caused approximately 177 million people to become ill and approximately 4 million people to die worldwide, as of June 2021, caused extraordinary measures to be taken in all countries of the world. In order to stop the progress of the pandemic and fight its consequences, countries have implemented their socio-economic policies within the framework of their current social welfare state understanding and in line with their economic strength. According to Esping-Andersen's Triple Classification of Welfare Regimes, the social policies implemented by Germany, the United States of America, Denmark and Sweden, which represent liberal, conservative and social democratic models, in the economic sense during the Covid-19 period were examined by the literature review method. As a result of the research, it was seen that different countries from these different regimes actually implemented policies that were close to each other and the neo-liberal character in the policies became increasingly dominant.

Keywords: Covid-19 Pandemic, Public Support Policies, Labor Employment, Unemployment, Compensations

Jel Codes: I12, I38, H4, H5, J2, J3, J6

Giriş

İnsan kaynaklı veya doğal nedenlerle oluşan zarar verici hadiseler yoluyla milyonlarca insanın ölmesi, sosyal, ekonomik ve fiziksel zararlara yol açarak sosyal yaşamı sekteye uğratması, literatürde afet kavramı ile ifade edilmektedir. Afet kavramı; kriz, tehlike ve acil durum gibi kavramlarla yakın ilişki içerisindedir. Tüm dünyayı etkisine alan Covid-19 pandemisi gibi kitlesel ölümlere ve ekonomik zararlara yol açan afetler, insanlık tarihi boyunca dönemsel bir şekilde insanlığı tehdit etmiştir (Nikiforuk, 2018).

2020 yılına damgasını vuran, içinde bulunduğumuz 2021 yılı itibariyle hala devam etmekte olan ve ne zaman sonlanacağı henüz kestirilemeyen Covid-19 pandemisi tüm dünya ülkeleri için bir taraftan mevcut sosyal politikalarını test etme imkânı sağlarken diğer taraftan da bu sosyal politikaların ne denli ehemmiyetli ve vazgeçilmez olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır. Beveridge Raporu ile 1942 yılında açıklanan sosyal refah ilkeleri İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkeler tarafından benimsenerek sosyal refah devleti anlayışının kurumsallaşması sağlanmıştır. Sosyal refah devleti gereği hayatın her alanına müdahale eden sosyal devlet politikaları küreselleşme ile birlikte zamanla kapitalist anlayışın gölgesinde kalma tehlikesiyle yüz yüze kalmıştır. Ancak, Covid-19 pandemisi ile birlikte tüm dünyada tekrar sosyal refah devleti gereksinimi artmıştır. Pandemi dönemindeki olağanüstü tedbirler çerçevesinde iş hayatının ve eğitim hayatının durma noktasına gelmesi ile beraber insanlar işlerini kaybetmiş ve sosyal yaşamdan koparak sosyo-ekonomik olarak kısıtlı bir hayat tarzına yönelmek zorunda kalmışlardır. Pandeminin olumsuz etkisi sadece can kayıpları ve sağlık sorunlarıyla kalmayarak toplumsal yaşamın her noktasına sirayet etmiştir. Çalışma hayatı, eğitim hayatı, aile hayatı, kültürel ve sanatsal hayat vb. gibi alanlar pandemi ile beraber adeta durma noktasına gelmiştir.

Küresel anlamda alınan tedbir politikaları tüketimi azaltırken doğru orantılı olarak üretimi de sekteye uğratmıştır. Küresel tedarik zincirleri kesintiye uğramış ve bu durum küresel anlamda tüm devletleri olumsuz etkilemiştir. Bu tablo neticesinde milyonlarca insan işlerini kaybederken, milyonlarcası da önümüzdeki dönemde işini kaybetme riski altındadır. Her geçen gün daha fazla şirketin faaliyetini durdurarak buna bağlı olarak işten çıkarmaları duyurmasıyla endişenin ve stresin boyutu artmaktadır. Bu dönemde tüketiciler panik ortamında süpermarketlere yoğun bir alışveriş akımı başlatınca bu durum mal kıtlığına dahi yol açmıştır. Tüm dünyada finans sektörü düşüş yönlü bir tepki vermiştir. 2008 mali krizine

benzer hatta daha kötü seviyelerde bir ekonomik olumsuzluklar zinciriyle karşı karşıya olduğumuz bir gerçektir (Fernandes, 2020: 2).

Bu tarz küresel krizlerde, krizden sonra yapılacaklar kadar krizin sürdüğü dönemde de yapılması gerekenleri kapsayan bir kavram olan “afet/kriz yönetimi” böylesi bir dönemde ehemmiyetle ele alınması gereken bir süreç yönetimi bilgeliğidir. Kriz yönetimi, olağanüstü durumlara karşı hazırlıklı olunmasını, oluşması muhtemel zararların azaltılmasını, afete müdahale etme ve sonrasındaki yaraları sarma aşamasında her türlü kaynağın organize edilmesini yani afet hakkında çepeçevre bir analiz, planlama, karar alma ve değerlendirme süreçlerinin tümünü ifade eden disiplinler arası ve ideolojiler üstü bir kavramdır (Kadioğlu, 2011: 18).

Covid-19 pandemisi ve yarattığı kriz ile mücadele için devletler devreye girmiş, teknolojik gelişmelerin sunduğu imkânlardan da faydalanarak, ilk etapta eğitim ve öğretimin sürekliliğinin sağlanması için uzaktan eğitim sistemine geçilmiş ve paralelinde ekonomik düzenin sürdürülebilirliğini sağlanması için de uzaktan çalışma sistemine geçilmiştir. Böylece, hem devletin hem de toplumun devamı için hayati öneme sahip iki alanda devamlılık sağlanmıştır. Bu politikalar özel sektör tarafından da benimsenmiş ve tüm dünyada böylece uzaktan çalışma ile uzaktan eğitim modelleri sadece olağanüstü zamanlarda uygulanacak politikalar olmaktan öte, normal zamanlarda da uygulanması kuvvetle muhtemel politikalar olarak kabul görmüştür.

Ancak, bu noktada bariz bir şekilde işsizlik ve istihdam sorunu ortaya çıkmış, uzaktan çalışma ile işlerini yürütme imkânı bulunmayan sektör veya iş kollarında çalışanlar teknolojinin hızla meslekleri ve işleri ele almasıyla paralel olarak çaresizce işlerini kaybetmişlerdir. Pandemi etkilenen her çalışan uzaktan çalışma ile işini yürütebilme şansını yakalayamamıştır. Pandemi bitse dahi oluşan/oluşacak olan işsizliğin bertaraf edilmesi mümkün görülmemektedir. Bununla beraber pandemiden önce de teknolojinin gidişatına paralel işsizlik patlaması öngörülmesi çeşitli akademisyenlerce dile getirilmiştir (Restrepo ve Acemoğlu 2020).

Neoliberal Küreselleşme ile birlikte devletler karşısında gayet güçlü konuma gelen sermaye ve özellikle bankalar ve küresel alışveriş devlerinin, açıklanan kâr oranlarına bakıldığında bu acil durumda bile kazançlarını artırarak rekor düzeylerde kârlar elde ettikleri görülmektedir. Büyük şirketler çalışanlarını bu afet sonrasında sosyo-ekonomik açıdan yeterli düzeyde koruyamamıştır. Covid-19’un yanı sıra daha önceleri başlamış olan teknolojik devrimin neticesinde meydana çıkan teknolojik ürünlerin ve otomasyon sistemlerinin, üretim hattında

daha düşük maliyetlere üretim sağlaması nedeniyle işçiler kolaylıkla gözden çıkartılmış, dolayısıyla bu durum büyük bir işsizliğe neden olmuştur.

Bu işsizlik sonucu oluşan zaten hali hazırda var olan ekonomik eşitsizler ve yarattığı yoksulluğun katlanarak artması sonucunda, bireysel, ailesel ve toplumsal anlamda travmalar yaşanmış ve bu durumun artarak devam edeceği görülmüştür. Pandemi, vatandaşların en önemli zaruri ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz duruma gelmelerine neden olarak, sosyal devlet politikalarının ve sosyal güvenlik sistemlerinin önemini gözler önüne sermiş ve aynı zamanda var olan politika ve sistemlerin performansını da test etmiştir. Devletler sosyal güvenlik anlamında vatandaşları koruyucu önlemler almak zorunda kalmış ve bu önlemlerin özel sektöre de yansması için gayret göstermiştir. Bunlar; banka kredi taksit ertelemeleri, vergi indirim ve ertelemeleri, gıda destek paketleri ve benzeri ayni-nakdi yardımların yanı sıra işten çıkarmaların önüne geçmeyi amaçlayan istihdam politikalarını da içeren bir takım acil eylem politikalarından oluşmaktadır. Sosyal politikalarda destek harcamalarında görülen idarei maslahat tarzında genişlemeye rağmen diğer taraftan kalıcı işsizlik ve emeklilik gibi kalıcı ve ilkesel anlamda daralmaların olduğu dikkatlerden kaçmamıştır.

Ancak, durumu kurtarma anlamında dahi olsa yüzeysel sosyal harcama politikalarını her ülke aynı performansta uygulayamamış, devletlerin sosyal güvenlik ve kriz yönetim politikaları rejim tiplerinden ziyade ekonomik güçlerine göre birbirlerinden farklılıklar göstermiştir. Bu çalışmada ülkeler arasında oluşan performans farklılıklarını görebilmek amacıyla Esping-Andersen tarafında yapılan ve genel kabul gören refah rejimleri kategorizasyonuna göre oluşan üç gruptan dört ülkenin Covid-19 pandemisi dönemindeki çalışma hayatına yönelik uyguladıkları sosyo-ekonomik politikaları incelenmiştir. Pandeminin çalışma hayatında yarattığı ekonomik sorunlar ile beraber devletlerin bu noktada uyguladıkları sosyo-ekonomik destek politikalarını refah devleti paradigmasından hareketle, Esping-Andersen'in sınıflandırmasında yer alan üç refah rejimi grubunu temsil eden başat ülkeler bazında ele alarak, sınıflandırmadaki rejim tipleri ile devletlerin krize müdahale politikalarının benzerlikleri ve farklılıkları ve neoliberalleşmenin rejim tiplerine olan etkileri değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ilk kısmında Covid-19 Pandemisinin küresel ekonomik yansımaları genel olarak güncel veriler eşliğinde ele alındıktan sonra, ikinci kısımda Esping-Andersen tarafından yapılan refah rejimleri kategorizasyonunda yer alan üç gruba dâhil dört ülkenin Covid-19 Pandemisi döneminde ekonomik anlamda çalışma hayatına dair uyguladıkları sosyal güvenlik

politikaları incelenmiştir. Üçüncü kısımda ise ortaya çıkan ekonomik problemlerin çözümüne dair önerilere yer verildikten sonra sonuç kısmı ile makale sonlandırılmıştır.

1. Covid-19 Pandemisi ve Küresel Ekonomik Yansımaları

Tüm dünyanın 2020 yılından itibaren maruz kaldığı ve halen içinde bulunduğumuz Covid-19 salgın süreci, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana karşı karşıya kaldığımız en ciddi ve tehlikeli tehdittir. Virüsün ilk etkileri 2019'un Aralık ayında Çin'in Hubei Eyaletindeki Wuhan Şehrinde meydana gelmiştir. Virüs daha sonra Ocak ve Mart 2020 arasında Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yayıldı. 2021 yılı Haziran ayı itibarıyla yaklaşık 177.000.000'dan fazla vaka tespit edilmiş durumda ve Dünya çapında Covid-19 vakası tespit edilen yaklaşık 3.900.000 kişi ise virüsle ilgili nedenlerden dolayı hayatını kaybetmiştir (Johns Hopkins University, CRC. 2021). İnsan kayıplarına ek olarak, Covid-19 salgını, 2008 küresel mali krizinin yarattığından daha kötü sonuçları ile ekonomik anlamda muazzam bir küresel hasara neden olmuştur. Buna karşılık, maliye ve para politikaları devletler tarafından uygulamaya konulmuştur. İşsizlik yardımları, kredi desteği ve doğrudan transferler yoluyla hane halklarını ve işletmeleri destekleme ihtiyacı konusunda geniş bir fikir birliği mevcuttur. Benzer şekilde, iktisatçıların önemli bir kısmı, yüksek kamu borç yüklerinin ekonomiyi destekleme sürecinde bir endişe yaratmaması gerektiği konusunda hemfikirdir (Ilzetki, 2020: 1).

Covid-19 pandemisi hem küresel bir sağlık krizi hem de uluslararası ekonomik bir krizdir. Tüm dünyada virüsün yayılmaması için uygulanan ve zorunlu kılınan iş yerlerinin kapatılması, hem çalışanlar hem de işverenler adına birçok olumsuzluğu ortaya çıkartmıştır. Bireysel düzeyde, kapanmadan etkilenen çalışanların koşulları ve çalışma şekilleri, bir gecede iş yerinde çalışanlardan evden çalışanlara, normal genel kamu hizmetlerinden, zorunlu temel hizmetlerin sağlanmasına ve temel yaşamı sürdürmeye yarayan acil servis sağlık personeli ve süpermarket çalışanları gibi zaruri hallerin gerektirdiği acil pozisyonlara odaklı çalışanlara dönüştürülmüştür. Büyük bir kısım çalışan ise işsiz kalarak, işsizlik yardımlarının ulaşmasını bekleyen izinli veya işten çıkarılmış çalışanlara dönüşmüştür (Kniffin, vd. 2021: 65).

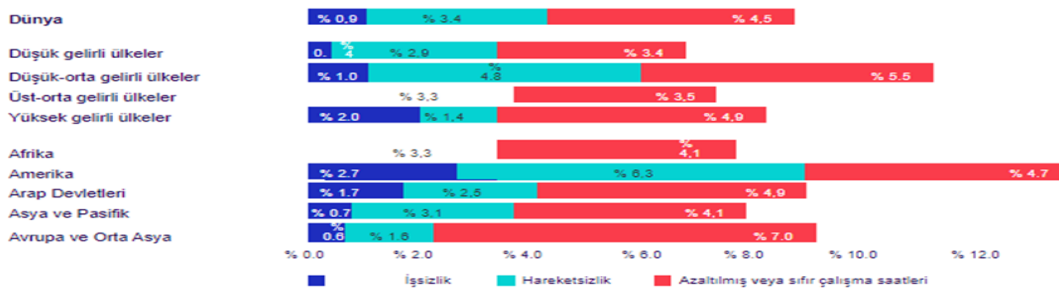
Zorunlu kapanmaların görüldüğü ülkelerde, küresel işgücünün %81'lik kısmının pandemiye bağlı olarak kayba uğradığı görülmüştür. Zorunlu olarak işyerlerinin kapatıldığı ülkelerde istihdam kaybı, orta gelir seviyesinde olan ülkelerdeki işgücünün %87'sine ve üst gelir seviyesinde olan ülkelerdeki işgücünün de %70'ine tekabül etmektedir. Pandemi kapasitelerin ve kaynakların ciddi şekilde sınırlı olduğu gelişmekte olan ülkeleri ciddi bir şekilde

etkilemiştir. Pandemi neticesinde halk sağlığı tedbirlerinden dolayı çalışma saatlerinde büyük oranlarda kayıplar görülmektedir. Alınan tedbirlerin etkinliğinin, üretim ve tüketimde neden olduğu olumsuzlukların seviyesi ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Halk sağlığına yönelik tedbirler ve sert karantina tedbirleri emek piyasasının daha da bozulmasına neden olmaktadır (International Labour Organization, [ILO] 2020: 2-5).

Pandeminin başlamasını takiben 2020'nin Nisan ayında insan kaynakları yöneticileriyle yapılan bir araştırmadan elde edilen sonuçlar, şirketlerin yaklaşık yarısının Covid-19 salgınının ilk aşamalarında çalışanlarının % 80'inden fazlasını evden çalıştırdığını gösterdi. Pandemiden sonra da uzaktan çalışmanın uzun vadeli olarak kalıcı olacağı tahmin edilmektedir (Gartner, 2020).

Pandemi dolayısıyla 2020'de, 2019' un dördüncü çeyreğine göre küresel çalışma saatleri % 8,8 oranında yani yaklaşık 255 milyon tam zamanlı işe eşdeğer bir sayıda azalmıştır. Çalışma saati kayıpları özellikle Latin Amerika, Karayipler, Güney Avrupa ve Güney Asya' da dünyanın diğer yerlerine oranla daha yüksektir. 2020'deki çalışma saati kayıpları, 2009'daki küresel mali krizden yaklaşık dört kat daha fazla olmuştur. Veriler dünya genelindeki işgücü piyasalarının 2020'de tarihsel olarak benzeri görülmemiş bir ölçekte kesintiye uğradığını doğrulamaktadır. Dünyadaki duruma bakıldığında, çalışma saati kayıplarına ilişkin istihdam kayıplarının oranının, Amerika'da en yüksek, Avrupa ve Orta Asya'da en düşük olarak gerçekleştiği görülmektedir. Azaltılmış çalışma saatleri yoluyla istihdam oranlarının düşmesinin önüne geçilmesine çalışılmasına rağmen, 2020 yılı geneli itibariyle istihdam kayıpları yine de çok fazla gerçekleşmiştir. 2019 yılındaki istihdam düzeyine göre 114 milyon iş kaybına tekabül etmektedir. (International Labour Organization, [ILO], 2021: 8-9).

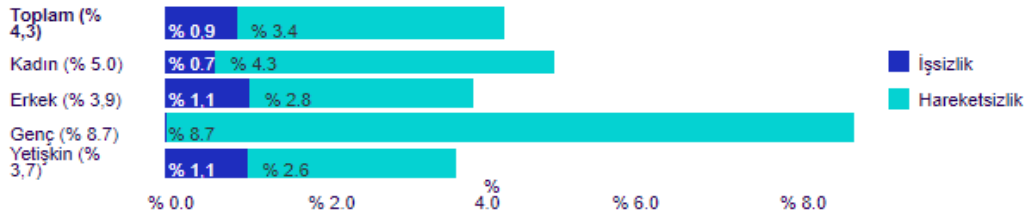
Grafik 1: İşsizlik, hareketsizlik ve azaltılmış ve sıfır çalışma biçimlerinde çalışma saati kayıpları (2020)

Kaynak: International Labour Organization, [ILO] (2021)¹

Küresel işsizlik 2020'de 33 milyon artarak 220 milyona çıktı ve işsizlik oranı 1,1 puan artarak % 6,5 düzeyine yükseldi. Bu artış, 2009 küresel mali krizinde gözlemlenen % 0,6 düzeyinden neredeyse 10 kat daha büyük bir orandır. Yüksek gelirli gelişmiş ülkelerde bile, işsizlik oranındaki artış % 2,0 düzeyinde gerçekleşmiştir. Küresel olarak tüm bölgelerde ve tüm gelir gruplarındaki ülkelerde, kadınlar istihdam kaybından erkeklerden daha fazla etkilenmiştir. 2020'de küresel düzeyde, kadınlar için istihdam kaybı % 5, erkekler için ise % 3,9 olmuştur. Küresel istihdam oranındaki kayıp gençlerde % 8,7 olarak gerçekleşmiştir (International Labour Organization, [ILO], 2021: 9-10).

Grafik 2: İstihdam kayıplarının cinsiyete ve yaşa göre işsizlik ve hareketsizlikteki değişikliklere ayrıştırılması (2020)

Kaynak: International Labour Organization, [ILO] (2021)

Pandemi döneminde dünya genelinde ticaret hacminde çift haneye varan düşüşlerin yaşandığına şahit olunmaktadır. Kuzey Amerika ve Asya'dan yapılan ihracatın böylesi bir düşüşe bağlı olarak azalacağı büyük bir olasılıkla beklenmektedir. Kapanma ve izolasyon bu şekilde devam ederse ticaret, elektronik ve otomotiv benzeri sektörlerde düşüş daha fazla olacaktır. Ulaşım ve seyahat kısıtlamaları neticesinde en çok etkilenen sektörlerin başında hizmet sektörü gelmektedir (World Trade Organization [WTO], 2020: 1-2).

Hastalığı iyileştirecek antiviral ilaçların ve aşılardan yoksunlukta, etkilenen çeşitli ülkeler tarafından sosyal mesafe politikaları benimsenmiştir (Lipsitch, vd. 2020: 1194-1196). Bu girişimler, büyük ölçüde, en yüksek enfeksiyon düzeyini sağlık bakım sistemlerinin kaynak

¹ Genel çalışma saati kaybı, işsizlik, hareketsizlik ve azaltılmış veya sıfır çalışma saatindeki değişikliklere ayrıştırılmıştır. İşsizlik artı hareketsizlik, toplam istihdam kaybına eşittir. İşsizlik ve hareketsizlik, haftalık ortalama çalışma saatleri kullanılarak çalışma saati eşdeğerine dönüştürüldü. İstihdam, işsizlik ve hareketsizlikteki değişikliklerin çalışma saati eşdeğeri, gelir grupları ve bölgeler arasında haftada 35 ila 45 saat arasında değişen, haftalık tahmini ortalama çalışma saatleri kullanılarak hesaplanır.

kapasitesinin altında tutmak ve olası ilaç ve aşı geliştirme için zaman kazanmak için yapılmıştır (Hellewell, vd. 2020: 488-496). Pandeminin bulaş hızını azaltmaya yönelik alınan hareket kısıtlaması ve sosyal mesafe tedbirleri, 2008 krizinden daha şiddetli bir şekilde, işgücü arzının, ulaşım ve seyahat alanlarında etkilenmesine neden olmuştur. Otel, restoran, mağaza alışverişi, turizm gibi bazı sektörlerde üretimin durması söz konusu olmuştur (World Trade Organization [WTO], 2020: 2-3). Diğer ekonomik gerilemelerin aksine, bu krizdeki üretim düşüşü doğal olarak gelişen bir talep düşüşüne bağlı olarak gerçekleşmemiştir. Üretim düşüşü, hastalığın yayılmasını sınırlamak için alınan yapay müdahale önlemlerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak gerçekleşmiştir (Dell'Ariccia, vd. 2020: 1).

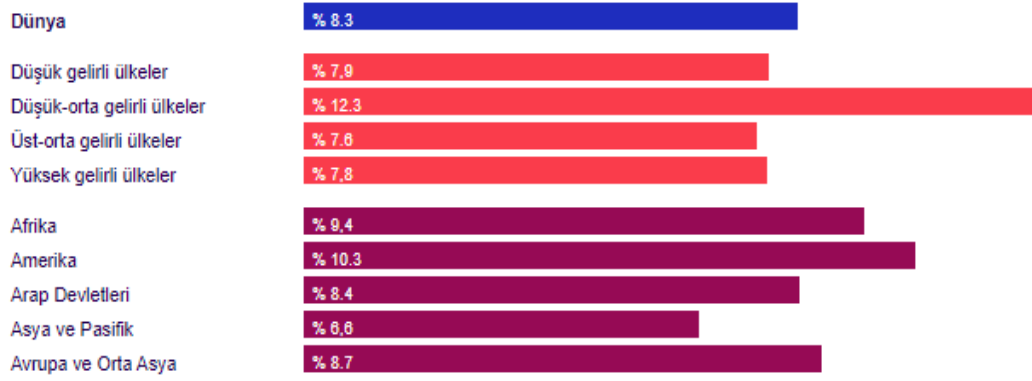
Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Tedarik Yönetimi Enstitüsü'nün anketine göre, şirketlerin yüzde 75'i tedarik zincirlerinde kesintiler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu ankete göre, teslimat sürelerinin iki katına çıktığı görülmektedir. Doğal olarak bu durumla beraber, hammadde konusunda da dünya çapında bir arz sıkıntısı doğmuştur. Ürünlerin dünya geneline taşınması için gereken hava ve deniz lojistiğinde oluşan yetersizlik, mevcut kriz durumunu daha da kötüleştirmiştir. Bazı şirketler, ortalama maliyetten biraz daha yüksek bir maliyet anlamına gelse bile, olağanüstü zamanlarda riski mümkün olduğunca en aza indirebilmek için, çeşitli ülkelerde tesislere veya alternatif tedarikçilere sahip olma yönünde stratejik kararlar almaya başlamıştır (Fernandes, 2020: 14).

Covid 19'un küresel ekonomiyi olumsuz etkilediği en önemli alanların başında tedarik zinciri ağları gelmektedir. Farklı pazarlardan gelen verilerin de gösterdiği üzere, küresel tedarik zincirlerinin işleyişi mevcut kriz nedeniyle kesintiye uğramıştır. Bu olumsuz durumdan dolayı, tedarikçi ağlarının farklı kısımları da etkilenmiştir. 2020' de küresel ticaretin dünyanın her bölgesinde düştüğü ve ekonominin tüm sektörlerini etkilediği görülmüştür. Bu durum, sadece güçlü ihracatçı ülkeleri etkilemekle kalmamış, aynı zamanda ithalatçı ülkeleri de etkilemiştir. Dünya Ticaret Örgütü, pandeminin ilk döneminde yaptığı açıklamada koronavirüs salgını nedeniyle küresel ticaretin 2020 yılında % 32 oranında düşeceği tahmininde bulunmuştur. Araba şirketleri parça eksikliği nedeniyle operasyonları durdurmak zorunda kalmıştır. Bu sorun yalnız otomotiv sektöründe değil, çoğu endüstriyel sektörde meydana gelmiştir. Tedarik zincirlerindeki aksaklığın, imalat sektörünün iş maliyetlerini artıracak kesindir (Fernandes, 2020: 13).

Pandeminin bu sayılan makro-ekonomik sonuçlarının etkileri, mikro-ekonomik aksaklıklar olarak küresel düzeyde her alana etki etmektedir (International Monetary Fund [IMF], 2020:

2). Pandemi kısa vadede küresel ekonomi sahasında büyük ölçekte bir durgunluğa yol açmıştır. 11 Eylül sonrasındaki talep şoku, 1973 yılında meydana gelen küresel Petrol Krizi'ndeki arz şoku, Lehman Brother finans şoku ve Büyük Buhran sonrasındaki finans şoklarından farklı bir şekilde, Covid-19 salgını sebebiyle oluşan ekonomik bunalım döneminde, talep ve arz şokunun birlikte yaşandığı görülmektedir (Triggs & Kharas, 2020). Pandemiye farklı bir açıdan bakacak olursak, 6 Mart 2020'de Viyana'da Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nde (OPEC) yapılan bir toplantıda, Rusya'nın petrol üretimini azaltmayı reddetmesi sonucunda, Suudi Arabistan kendisinden petrol alan müşteri devletlere olağanüstü indirimler uygulamıştır. Daha fazla ham petrol pompalama politikasıyla Rusya'ya misilleme yapmıştır (Reuters, 2020). OPEC'in fiili lideri olarak kabul edilen Suudi Arabistan, petrol üretimini Şubat ayına göre % 25 artırarak üretim hacmini görülmemiş bir düzeye çıkarmıştır. Bu, yaklaşık 30 yıldır görülen en hızlı 1 günlük fiyat düşüşüne neden olmuştur. 23 Mart'ta petrol fiyatları, varil başına 34 \$ 'dan % 24 düşüşle 25.70 \$' a kadar gerilemiştir (NPR News, 2020). Petrole olan talebi azaltan bir salgının arka planında, bu petrol fiyatı savaşının küresel ekonomi için ciddi etkileri olacağı önceden tahmin edilen bir durumdur (Dallas Fed, 2019). Yayılmayı önlemek için yaklaşık 3 milyar insanın evde kalmasıyla, küresel petrol talebi önemli ölçüde düşmüştür. Covid-19 pandemisi, petrol tüketiminde keskin bir düşüşe neden olarak petrol piyasasında çok ciddi bir etkiye yol açmıştır. Salgının petrol ve hisse senedi piyasalarının getirileri üzerindeki etkisi daha önce görülmemiş boyuttadır. Covid-19' un 2020'de petrol ve borsaların oynaklığı üzerindeki etkisinin neredeyse % 80 olduğu görülmektedir. Bu da 2008 küresel mali krizinin petrol ve borsalara olan etkisiyle neredeyse aynıdır (Zhang, vd. 2021:1). Fed, 2008-2009 döneminde uygulanan Vadeli Varlığa Dayalı Kredi Kredisi'ni yeniden başlatmıştır (Investor's Business Daily, 2020). Avrupa'nın tahvil getirileri büyük ölçüde düşerek, 2011-2012 Euro bölgesi krizinde karşılaşılan seviyelere inmiştir (Financial Time, 2020). İş kayıplarındaki büyük artış göz önüne alındığında, çalışanlar elde ettikleri gelirlerde büyük düşüşler yaşamıştır. 2020'de küresel işgücü gelirinin 2019'a göre % 8,3 oranında azaldığı tahmin edilmektedir. İşgücü geliri kaybının % 12,3' lük en büyük kısmının düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşandığı görülmüştür. Amerika'daki çalışanların, işgücü gelirinin % 10,3' ünü, Asya ve Pasifik'teki çalışanların yüzde 6,6'sını kaybettiği tahmin edilmektedir (International Labour Organization, [ILO] 2021: 11-12).

Grafik 3: 2020'de çalışma saati kayıpları nedeniyle kaybedilen işgücü gelirinin payı (gelir desteği önlemleri öncesi)

Not: İşgücü gelirleri, satın alma gücü paritesi döviz kurları kullanılarak toplanır.

Kaynak: International Labour Organization, [ILO] (2021).

2020'de parasal açıdan, küresel işgücü geliri 2019' a göre tahmini 3,7 trilyon ABD doları düşmüştür. Bu, 2019'da küresel GSYİH' nın % 4,4'üne karşılık gelmektedir. İşgücünün bu gelir kayıpları, haneleri yoksulluğa itmekte ve tasarruflar tükendikten sonra tüketimlerini azaltmalarına neden olarak toplam talebi daha da azaltmaktadır (International Labour Organization, [ILO], 2021: 11-12).

2. Muhafazakâr, Liberal ve Sosyal Demokrat Refah Rejimleri'nde Covid-19 Pandemisi ile Birlikte Hayata Geçirilen Sosyo-Ekonomik Politikaların Ünelere Göre İncelenmesi

2.1. Muhafazakâr Bir Refah Rejimi Olarak Almanya'nın Krize Müdahale Politikaları

2021 Haziran ayı itibariyle Almanya'da yaklaşık 3.700.000 kişi covid-19 hastalığına yakalanmış ve yaklaşık 90.000 kişi de hayatını kaybetmiştir (Johns Hopkins University, 2021). Almanya'da ilk Covid-19 vakasına 27 Ocak 2020'de rastlanmıştır. Buna müteakip 12 Mart'ta okullar ve çocuk bakım tesisleri kapatılmış ve sosyal mesafeye ilgili acil tedbir politikaları açıklanmıştır. Ardından 17 Mart'ta tüm ülke sınırları kapatılmıştır. Buna müteakip 21 Mart'ta ülke içerisinde de genel bir kapanma kararı alınmıştır. Alınan bu kapanma kararı Mayıs ayına kadar iki defa uzatılmıştır (Bariola, vd. 2021: 12-13).

Bu süreç içerisinde, 13 Mart' ta Alman parlamentosu, Covid-19 pandemisi sırasında devlet tarafından finanse edilen kısa çalışma ödeneğine (Kurzarbeitergeld) şirketlerin daha kolay

erişimini hızlandıran Kısa Çalışma Ödeneği Düzenlemelerinin Krizle Bağlantılı Olarak Geçici Şekilde İyileştirilmesine İlişkin Yasa'yı kabul etmiştir. Bu yasal değişiklik ile Federal İstihdam Bürosunun işverene tüm sosyal güvenlik katkı paylarını geri ödeyeceği ve ayrıca geçici taşeron işçilerinin kısa süreli çalışmasına devam etmelerine izin verileceği kararlaştırılmıştır (Jd Supra, 2020). Borçlar askıya alınmış ve hükümet 150 milyar avroluk ekstra federal bütçe açıklamıştır. Kısa Süreli Çalışma (Kurzarbeit), firmaların çalışılan saatleri geçici olarak azaltmalarına olanak tanırken, çalışanlara çalışılmayan saatler için devlet tarafından sübvansiyon edilen gelir desteği sağlamaktadır. Yine bu dönemde, 22 Nisan'da bu sübvansiyon oranı normal maaşın % 80' ine kadar yükseltilmiştir (Naumann, vd. 2020:2).

Almanya'da, Federal Hükümet, büyük firmalar için likit garantiler, küçük şirketler ve serbest çalışanlar için de hibeler sağlanması için 700 milyar Euro'luk, takriben iki yıllık ulusal bütçeye eşdeğer devasa bir destek paketi oluşturmuştur. Ancak, salgının durgunluk etkilerine karşı acil planda savaşmak için belki de en güçlü önlem, kısa çalışma ödeneği desteği olmuştur. Almanya'da kısa çalışma ödeneği, acil kriz durumlarında işçilerin gelirini koruyan ve toplam talebi destekleyen bir kriz yönetimi aracı olarak kullanılan sosyo-ekonomik bir müdahale aracıdır. Kısa çalışma ödeneği sayesinde, sosyal sigorta programı ile çalışanlar işten çıkartılmadan, sigorta primleri ödenerek, çalışma saatleri azaltılmaktadır. Böylece istihdam oranı düşmeden krizin atlatılması amaçlanmaktadır. Alman devleti, 1930'lu yılların Büyük Buhran döneminden daha fazla başvuru olacağını Covid-19 pandemisinin henüz başında tahmin ederek, kısa çalışma ödeneği programı için geniş çaplı fonlar ayırmıştır. Bu tahmin doğru çıkmış ve Mayıs 2020'ye kadar 10 milyonu aşkın Alman destek almak için Kurzarbeit programına başvurmuştur. Kısa çalışma ödeneğinin kapsamının ve miktarının oldukça cömert olmasından dolayı ve diğer önlemlerin de katkısıyla, Almanya'nın işsizlik oranı % 4-4,5 civarlarında seyretmiştir (Bariola, vd. 2021: 12-13). Bu noktada pandemi öncesi ve sonrası bazı temel verileri incelemek bizlere pandeminin etkileri hakkında daha sağlıklı bilgiler sunacaktır.

OECD verilerine göre; Almanya'nın Covid-19 öncesi 2019 yılında Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) kişi başına 55.891 Dolar olarak gerçekleşmişken, pandeminin etkisiyle, 2020 yılında 53.809 Dolara düşmüştür. İşsizlik oranı ise Aralık 2019'da, % 3,3 düzeyindeyken, pandemi ile birlikte Aralık 2020 itibariyle % 4,6 seviyesine çıkmıştır. Bununla beraber, enflasyon 2019'da %1.45 olarak gerçekleşmişken, 2020 yılında % 0.51 düzeyine düşmüştür. Bu enflasyondaki düşüşün nedeni, Dağlaroğlu (2020)'na göre, bir taraftan dağıtılan yardım

fonlarına rağmen diğer taraftan serbest dolaşımın kısıtlanması ve bunun piyasayı doğal bir durgunluğa sürüklemesi ve buna bağlı olarak da vatandaşların daha az harcama yaparak ilerideki kötü günlere dair birikimlerini koruma refleksi olduğu düşünülmektedir. Bunda devletin ekonomik gücünün etkisini unutmamak gerekmektedir. Ekonomik gücüne bağlı olarak her ülkede aynı sonuçlar görülmeyebilir (OECD, 2020; Dağlaroğlu, 2020).

Pandemi nedeniyle 2020'nin ilk çeyreğinde, Almanya'nın ekonomisi % 9,7 oranında gerilemiştir. Bu gerileme, Almanya'nın savaş sonrası tarihinde benzeri görülmemiş bir durumdur. Ekonominin büyük bir kısmı etkilenmiş ve federal hükümetin yardımına ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Almanya ilk etapta, küçük işletmeleri, serbest çalışanları ve serbest meslek sahiplerini desteklemek için 50 milyar Euro'luk bir acil yardım programı oluşturmuştur. Bu fonlar, üç aylık işletme maliyetlerini karşılamak için tek seferlik hibe sağlamak için kullanılmak üzere planlanmıştır. Bu geri ödemesiz hibelerden;

- Kendi hesabına çalışanlar ve beş kişiye kadar çalışanı olan işletmelerin 9.000 € 'ya kadar,
- Serbest meslek erbabı ve en fazla 10 çalışanı olan işletmelerin ise 15.000 € 'ya kadar maddi destek almaları planlanmıştır.

Bununla beraber, Alman hükümeti, her büyüklükte şirkete ama özellikle büyük şirketlere yönelik, büyük ölçekli yardım sağlayacak donanımına sahip bir Ekonomik İstikrar Fonu kurmuştur. Ekonomik İstikrar Fonu, Alman Kalkınma Bankası (KfW)'nin özel programlarının bir parçası olarak hali hazırda benimsenmiş olan likidite yardım programlarını tamamlama amacını takip etmektedir. KfW Bankalar Grubu, Almanya'da Federal Devletin ve Eyaletlerin sahip olduğu bir kalkınma bankasıdır. Fonun dağılımı şu şekilde planlanmıştır:

- Öz sermaye önlemleri için 100 milyar €,
- Garantiler için 400 milyar €,
- Mevcut KfW özel programlarını yeniden finanse etmek için 100 milyar €.

İşletmelere, serbest meslek sahiplerine ve serbest çalışanlara likidite sağlamak amacıyla, devlete ait bir banka olan KfW'de oluşturulan milyarlarca Euro'luk bu yardım programı dâhilinde, çeşitli kredi programları aracılığıyla sınırsız miktarda kredi sağlama imkânı oluşturulmuştur. Bu destek paketi, özellikle kendi kusuru olmaksızın olağanüstü durum karşısında finansal zorluk yaşayan küçük ve orta ölçekli firmalar için bu zor dönemi atlattırarak kolaylaştıracak çok önemli bir imkân sağlamıştır. Etkilenen şirketler, KfW kredilerine birincil müşterisi oldukları bankaları aracılığıyla erişebilme kolaylığına sahip olmuştur. Almanya'da yardım politikası kapsamında, likiditelerini güçlendirmek için her büyüklükteki şirkete

vergiyle ilgili yardım ve kolaylıklar sağlanmaktadır. Koronavirüs salgınından doğrudan etkilenen işletmeler için 2020 yılı sonuna kadar:

- Vergi ödemelerinin ertelenmesi,
- Yaptırım tedbirleri ve cezaların askıya alınması,
- Çalışanlarının en az % 10' u işsizlikten etkilenirse, işletmelerin kısa süreli çalışma (Kurzarbeit) programına başvurabilmeleri gibi düzenlemeler yapılmıştır.

Program kapsamında, Federal İş Ajansı tarafından, etkilenen şirketlerin ücret masraflarının ve sosyal güvenlik katkı paylarının ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu kuralların geçici ve taşeron işçiler için de geçerli olmasına karar verilmiştir. 1 Nisan 2020 tarihi itibarıyla KfW'ye toplam hacmi yaklaşık 9,8 milyar Euro olan 2.432 başvuru yapılmıştır. 2020 yılı sonu itibarıyla KfW bir yıl içinde toplam 68,9 milyar Euro likidite taahhüdünü yerine getirmiştir (KfW, 2020; KfW, 2021; Federal Ministry of Finance Germany, 2021).

Kurzarbeit kapsamında şirketlerin belirli koşullar altında 24 aya kadar kısa çalışma ödeneği desteği alabilme imkanı sağlanmıştır. Ödenek kapsamında; (Federal Employment Office Germany, 2021).

- Çalışanların net ücretlerinin yüzde 60'ına kadarını kısa çalışma ödeneği olarak alması planlanmıştır. Bu oran en az bir çocuğu olan çalışanlar için % 67 olarak ödenecektir.
- 4. aydan itibaren kısa çalışma ödeneği oranı net maaşın % 70'i kadar olacaktır. En az bir çocuklu çalışanlar için bu oran % 77 olarak hesaplanacaktır.
- 7. aydan itibaren ise, kısa çalışma ödeneği net maaşın % 80'i olarak ödenecektir. En az bir çocuğu olan çalışanlar için bu oran % 87 olarak ödenecektir.

Almanya'da destekleme kapsamında, krizden etkilenen küçük işletmelere ve serbest çalışanlara yönelik acil yardımlar, hak sahiplerine Nisan ayında ödenmeye başlanmıştır. Almanya'da bulunan 16 eyaletin sadece dokuz eyaletinde, 2 günde 370 binden fazla başvuru kabul edilmiştir. Bu iki günlük başvurulardan onaylananlara 1,3 milyar Euro destek sağlanmıştır. Sadece eyaletlerce değil, federal hükümet de mali destekler sunmuştur. Destekler için Federal bütçeden oluşturulan 50 milyar Euro'luk fon, ihtiyacı olanlara dağıtılmıştır. Bu çerçevede, 5 ve daha az çalışanı olan küçük işletmelere 3 aylığına, 9 bin Euro maddi destek sağlanmıştır. Personel sayısı 10 ve üzeri olan işletmelere ise 15 bin Euro mali yardım yapılmıştır (DW, 2020a).

Almanya, Osnabrück Üniversitesi'nde yürütülen, 'Coronavirüs Krizinde Çalışmak' adlı araştırma projesi kapsamında, çevrimiçi bir işgücü anketi sonucunda; ekonomik risklerden

özellikle etkilenenlerin bağımsız çalışan küçük işletmeler olduğu sonucuna ulaşmıştır. Pandemiden dolayı küçük işletme sahiplerinin 8 kat daha fazla gelir kaybı riski altında oldukları ortaya çıkmıştır. Serbest avukatlar ve büyük işletme sahipleri gibi mesleklerin ise, maaş karşılığı çalışan yöneticiler ve idarecilere göre 12 kat daha yüksek risk altında oldukları görülmüştür. Ücretliler arasında, üretim kısmında çalışan işçilerin, yöneticilere ve idarecilere göre 3 kat daha fazla gelir kaybı riski taşıdıkları anlaşılmıştır. Aynı üretim işçileri için iş belirsizliği ve işsizlik risklerinin ise diğer mesleklere göre iki kat daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Alt kademe hizmet sınıfı çalışanları ile büro memurlarının, yönetim kademesinde çalışanlara oranla % 45 ile % 65 daha fazla gelir kaybı riski taşıdıkları görülmektedir. Otel, restoran, kültür, sanat ve perakende gibi birçok sektörde kendi hesabına çalışan küçük işletmelerin aynı riskler karşısında ekonomik varlığının tehdit altında olduğu görülmüştür. Gelir kayıpları ve iş belirsizliği gibi büyük riskler alt sınıflara ait meslekler arasında daha yaygın bir durumdur. Bu akademik çalışmanın sonuçları, gelişmiş bir sosyal refah devletine sahip olan Almanya’da bile, sağlık ve ekonomik kaynaklı risklerin ve sonuçlarının toplumsal sınıflar arasında gayet adaletsiz bir şekilde dağıldığını ortaya çıkarmaktadır (Holst, vd. 2021). Bununla beraber bir diğer toplumsal sınıf olan kadınlar da bu adaletsizlikten payını almıştır. Bu anlamda, Alman hükümeti okulların ve çocuk bakım tesislerinin uzun süre kapatılması politikasını uygulayarak kadınlar adına olumsuz bir karar almıştır. Bu politika, kadınların çalışma koşulları ve işgücüne katılımları noktasında dezavantajlı durumlara neden olmuştur (Reichelt, vd. 2020). Muhafazakâr-Korporatist bir rejim olan Almanya’nın pandemi ile beraber, mevcut ekonomik destek programlarını büyük oranda arttırdığı ve cömertçe sübvansiyonlar sağladığı bir gerçektir. Ancak, cinsiyet eşitsizliğini azaltmaya yönelik resmi taahhüdüne ve söylemlerine rağmen, sanayi devrimi sonrasında miras kalan emeğin yeniden üretimi doktrinine bağlı olarak babayı çalışarak eve ekmek getiren ebeveyn, anneyi ise çocukların ve evin bakıcısı olan ebeveyn şeklinde gören bakış açısının devam ettiği görülmüştür. Bundan dolayı birçok kadın pandemi ile beraber işlerinden ayrılmak zorunda kalmıştır (Bariola, 2021: 1-3).

2.2. Liberal Bir Refah Rejimi Olarak Amerika Birleşik Devletleri’nin Krize Müdahale Politikaları

Covid-19 pandemisinde Amerika Birleşik Devletlerinde 2021 Haziran ayı itibariyle yaklaşık 34 milyon kişi enfekte olmuş ve yaklaşık 600.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Johns Hopkins

University, 2021). Covid-19 salgınının erken aşamalarında Amerika Birleşik Devletleri, Çin ve İtalya'yı geride bırakarak dünyada en fazla sayıda Covid-19 vakasına sahip ülke olmuştur (Baccini, vd. 2021: 1).

Covid-19'un erken safhalarında, ABD' deki istihdam ve gelir destek politikaları, Ailelere İlk Koronavirüs Müdahale Yasası (FFCRA), Maaş Çeki Koruma Programı (PPP) ve işsizlik yardımları şeklinde uygulanmaya başlanmıştır. Pandeminin bu erken döneminde işyerinin sosyo-ekonomik güvenliğine yönelik müdahaleler sınırlı düzeyde olmuş ve işyerinin geleceği işletmelerin inisiyatifine bırakılmıştır. FFCRA, işverenlere, oluşacak maliyetleri vergi kredileri ve geri ödeme kolaylığı ile sübvans etme avantajı sunarak, çalışanlara iki haftalık ücretli hastalık izni ve hastalıkla ilgili durumlar için de on haftaya kadar ücretli aile izni sağlamaları için destek sunmuştur (U.S. Department of Labor, 2020a). Bu destekleme kararının, çalışanların pandemi sırasında gelir kayıpları konusunda endişelenmeden evde kalmaları noktasında olumlu bir etki yarattığı görülmüştür. Normalde ABD'de, belirli şirketlerin ücretsiz hastalık izni vermesini gerektiren “Aile ve Tıbbi İzin Yasası” dışında federal düzeyde devletin sağladığı evrensel ücretli bir hastalık izni koruması bulunmamaktadır (U.S. Department of Labor, 2020b).

Amerika Birleşik Devletleri Senatosu, 26 Mart 2020'de Covid-19 pandemisinin ekonomiye ve sosyal alandaki olumsuz etkilerine karşı yaklaşık 2 trilyon dolar çapındaki ülke tarihinin en büyük kurtarma paketini onaylamıştır. İşsizlik parası alanlar için sürenin uzatılması da yardım paketi kapsamında yer alan bir diğer husus olmuştur (DW, 2020b). Coronavirus Yardım ve Ekonomik Güvenlik Yasasının (CARES Yasası) kapsamındaki, bu yardım paketi, Covid-19 salgınından etkilenen ailelere ve işletmelere önemli mali yardımlar sağlamayı amaçlıyordu. Paketteki yardımların; (Visula Capitals, 2020).

- % 30' u yani 600 milyar dolarlık kısmının kişilere ve ailelere,
- % 25 'i yani 500 milyar dolarlık kısmının büyük işyerlerine,
- % 19' u yani yaklaşık 377 milyar dolarlık kısmının küçük işyerlerine,
- % 17' si yani 340 milyar dolarlık kısmının eyaletlere ve yerel yönetimlere
- Ve son olarak % 9' luk kısmının ise sivil toplum kuruluşlarına verilmesi planlanmıştır. Ayrıca yardım paketinden kimlerin nasıl faydalanacağı ise şu şekilde kararlaştırılmıştır; (Nicola, vd. 2020:4).
- 75.000 \$ 'dan (yıllık) az geliri olan her yetişkin Amerikalıya veya 150.000 \$ ' dan az geliri

olan çiftlere 1200 \$ ödenmesi.

- 17 yaşın altındaki her çocuk için 500 \$ ödenmesi.
- İşsizlik tazminatı haftalık 600 ABD dolar olarak belirlenmiştir. İşsizlik ödeneği desteğinin 13 ay süre ile ödenmesi kararlaştırılmıştır. İşsizlik ödeneğinin kapsamı genişletilerek, serbest meslek sahibi ve bağımsız yüklenicilere de işsizlik ödeneği alabilme hakkı tanınmıştır.
- ABD Hazine Bakanlığı tarafından küçük ve büyük işletmelere verilecek kredi ve kredi garantileri için 500 milyar dolar ayrılmıştır. Bu tür yardımı alan işletmeler, çalışanlarının % 90'ını 30 Eylül' e kadar işten çıkarmamakla yükümlü kılınmıştır. Alınan kredilere 5 yıllık uzun vadeli geri ödenme kolaylığı sağlanmıştır.
- Küçük işletmelere kredi ve hibe sağlamak için 377 milyar dolar, acil hibeler için 10 milyar dolar ve mevcut ödemelerin ertelenmesini sağlamak için 17 milyar dolarlık fon ayrılmıştır.
- Öğrenci kredisi ödemeleri ceza ücreti ve faiz olmaksızın 30 Eylül'e kadar ertelenmiştir.
- Mayıs ayı ortasına kadar federal hükümet olarak desteklenen ipoteklere haciz konulmamasına karar verilmiştir.
- Federal konut programlarında oturan kiracıların 4 ay boyunca konutlarından çıkartılamaması kararlaştırılmıştır. Bu desteğin pandeminin gidişatına göre güncellenebileceği öngörülmektedir.
- 25 milyar dolarlık gıda yardımı dağıtılması planlanmıştır.
- Sağlık harcamaları için 100 milyar dolar destekleme fonu ayrılmıştır.
- 45 milyar dolarlık bir fon, koruyucu ekipman tedariki için Afet Yardım Fonu'na yönlendirilmiştir.
- 29 milyar dolar verilecek hibeler için ayrılmıştır. 29 milyar dolar ise krediler, kredi garantileri, tüketim vergisi ve yakıt vergisi indirimi için kullanılmak üzere bütçeleştirilmiştir.
- Ulusal güvenlik için ise 17 milyar dolarlık bir payın ayrılmasına karar verilmiştir.
- Ve son olarak çiftçilere 14 milyar dolarlık bir desteğin aktarılması kararlaştırılmıştır.

Covid-19 pandemisi nedeniyle kendi isteği dışında işini kaybeden Amerikalılar için işsizlik desteklerinin artırılması için yaklaşık 800 milyar dolarlık bir fon oluşturulmuştur. ABD ekonomisinde Nisan ayına gelindiğinde, 22 milyondan fazla çalışan işini kaybetmiştir (Brown, 2020). Eyaletler arasında bazı bakış açısından kaynaklanan farklılıklardan dolayı, bazı

eyaletler diğerlerinden daha cömert yaklaşımlar sergileseler de, genel olarak tüm eyaletlerde işsiz işçilere kaybettikleri gelirlerinin en az yaklaşık % 45'i kadarı destek paketleri çerçevesinde tazmin edilmiştir. Pandemi şartlarının sonucu olarak gelişen bu yeni işsizlere destek politikası, pandemiden önce olmayan, izinli, karantinaya alınmış ve kısmen işsiz insanları da içererek şekilde istisnai bir durumdur (Goger, vd. 2020).

Pandeminin bir yılını doldurmasına yakın, Aralık 2020'de ABD senatosunda aylarca süren anlaşmazlıkların ardından, 900 milyar dolarlık bir yardım paketi üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Bu yeni destek paketi, pandemiden dolayı zor durumda kalan işletmeler için maddi yardım ve işsizlik yardımı programları da dahil olmak üzere bir dizi desteği içermektedir. Paket, Mart ayında kabul edilen yaklaşık 2 trilyon dolarlık ekonomik yardımın ardından, Aralık ayı itibariyle ABD tarihindeki en büyük ikinci teşvik paketi olarak hayata geçirilmiştir (BBC, 2020).

Son olarak 2021 yılının Mart ayında senatodan ve temsilciler meclisinden geçen yaklaşık 2 trilyon dolarlık büyük paket içerisinde, doğrudan nakit yardımının yanı sıra işsizlik yardımları, eyalet ve yerel yönetimlerin desteklenmesi ve aşı dağıtımına yönelik düzenlemeler yer almıştır. Ekonomik destek paketi kapsamında, yılda 75 bin dolardan az kazanan bireylere 1400 dolarlık doğrudan nakit yardımı sağlanması öngörülmüştür. Yeni paketle birlikte 14 Mart'ta süresi dolacak işsizlik yardımlarının süresi 6 Eylül 2021 tarihine kadar uzatılırken haftalık 300 dolarlık işsizlik yardımı sağlanması planlanmıştır. Eyalet ve yerel yönetimler için 350 milyar dolarlık kaynağın ayrıldığı paketin içerisinde aşı dağıtımı, Covid-19 testleri, kira yardımı ve okullar için de finansman desteği yer almaktadır. ABD Başkanı Joe Biden; "Bu ekonomik yardım paketi 7 milyon kişiye iş alanı açacaktır." şeklinde açıklamada bulunmuştur (Anadolu Ajansı, 2021a).

CARES Yasası kapsamında, pandeminin ilk başlangıç döneminde kararlaştırılan paket gereğince, geliri 99.000 \$'dan az olan ailelerde 17 yaşın altındaki çocuk başına 500 \$, bireyler için yetişkin başına 1.200 \$ 'a kadar ekonomik destek ödemeleri sağlanmıştır. En son imzalanan Mart 2021 tarihli Koronavirüs Müdahale ve Yardım Ek Ödenek Yasası ile beraber, yetişkin başına 600 ABD dolar ve her çocuk için 600 ABD dolar ek ödeme imkanı kararlaştırılmıştır. Genel olarak, bireysel anlamda 75.000 \$'a kadar veya ortak başvurular veya çiftler için 150.000 \$'a kadar düzeltilmiş brüt gelire sahip aileler, ikinci ödemenin tam tutarını alma hakkına kavuşmuştur. Düzeltilmiş brüt geliri bu tutarları aşan başvurular için ödeme miktarı kademeli olarak azaltılarak verilecektir (US Department of the Treasury, 2021a).

Maaş Çeki Koruma Programı, küçük işletmelere, çalışanların maaş ödemelerini devam ettirmeleri, işten çıkarılmış olabilecek çalışanları yeniden işe almaları ve pandemi ile ilgili genel giderleri karşılamaları için destek sağlamıştır. Bu program, küçük işletmelere, sosyal güvenlik ve benzeri primler de dahil olmak üzere 8 haftaya kadar çalışanların maaş bordrosu maliyetlerini ödemeleri için fon sağlamaktadır. Fonlar ayrıca ipotek ödemeleri, kira ödemeleri ve kamu hizmetlerinin faiz ödemeleri için de kullanılabilir. Maaş Çeki Koruma Programı, 659 milyar dolarlık devasa bütçesi ile diğer bazı harcamalar için de imkan sağlayarak, küçük işletmeler tarafından istihdam edilen milyonlarca Amerikalının pandeminin zararlarından en az zararlı kurtulabilmesi için önemli bir imkan sağlamıştır. Bu yasa ile birlikte, küçük işletmelere ve şartları uyan kar amacı gütmeyen kuruluşlara, gazi derneklerine ve Küçük İşletmeler Yasasında çerçevesi çizilen aile işletmelerine, serbest meslek sahiplerine ve bağımsız yüklenicilere, program şartlarını taşımaları şartıyla desteklerden faydalanma imkanı tanınmıştır (US Department of the Treasury, 2021b).

Pandemi nedeniyle kapanma kararlarına uyarak, ekonomik zorluk çeken her büyüklükteki işveren, 13 Mart 2020'den 31 Aralık 2020'ye kadar ödenen veya tahakkuk eden 10.000 \$ 'a kadar olan maaşlar için % 50 kredi desteği sunularak çalışanların işyerinde tutulması teşvik edilmiştir. İşverenler ve serbest meslek sahipleri, işletmelerin faaliyetlerini ve çalışanların işe devamını sağlayabilmek için federal hükümete ödemekle yükümlü oldukları sosyal güvenlik vergisinin işveren payının ödemesini erteleme avantajına sahip olmuştur. Ertelenmiş istihdam vergisinin önümüzdeki iki yıl içinde ödenebilmesine izin verilmiştir. Ödenecek tutarın ilk yarısı 31 Aralık 2021'de ve diğer ikinci yarısı 31 Aralık 2022'de ödenmek üzere ertelenmiştir. Destekler sadece nakit ödemelerle sınırlı olmayıp, sağlık hizmeti sağlanan işveren maliyetinin bir kısmını da karşılamaktadır (US Department of the Treasury, 2021c).

Acil Durum Kiralama Yardımı programı ise, pandemi nedeniyle kiralarını ve kamu hizmetlerinden dolayı tahakkuk eden ücretleri ödeyemeyen hanelere yardım etmek için 25 milyar ABD Dolarlık bir fon ayırmıştır. Bu ayrılan fonların doğrudan eyaletlere, yerel yönetimlere ve Kızılderili kabilelerine ulaştırılması kararlaştırılmıştır. Bu fonların verildiği yukarıda sayılan topluluk yönetimleri, fonları mevcut veya yeni oluşturulan kira yardımı programları yoluyla “uygun hanelere” ulaştırmakla sorumlu kılınmıştır. “Uygun Hane” kavramı:

- İşsizlik ödeneğine uygunsa veya hane halkı gelirinde bir düşüş yaşamış, önemli maliyetlere katlanmış veya Covid-19 nedeniyle mali zorluk yaşamış olanlar,

- Evsiz olanlar veya evsizlik riski taşıyanlar,
- Yaşadığı eyaletin gelir ortalamasının yüzde 80'inden daha az bir hane geliri olanlar şeklinde tanımlanmaktadır.

Uygun hanelere, 12 aya kadar desteğin devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte, eğer hibe alan kişiler, konutlarında istikrarlı bir şekilde oturmak için daha fazla ay desteğe ihtiyaç duyarsa ve bunu kanıtlarsa, hibe fonlarında ödenek olması halinde, ek olarak 3 ay daha destek yardımı alabilmelerine karar verilmiştir (US Department of the Treasury, 2021d).

Tüm bu politikalarla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'nin pandemi öncesi ve pandemi sonrası temel ekonomik göstergelerine bakacak olursak;

- Covid-19 öncesi 2019 yılı Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) kişi başına 65.240 Dolar olarak gerçekleşmişken, 2020 yılında 62.682 Dolara düşmüştür.
- İşsizlik oranı Aralık 2019'da, % 3.6 düzeyindeyken, pandemi ile birlikte Aralık 2020 itibariyle % 6.7 seviyesine çıkmıştır.
- Enflasyon ise 2019'da %1.81 olurken, 2020 yılında % 1.23 düzeyine düşmüştür. Enflasyondaki düşüşün nedeni (Dağlaroğlu, 2020), Almanya'da olduğu gibi bir taraftan dağıtılan yardım fonlarına rağmen diğer taraftan serbest dolaşımın kısıtlanması ve bunun piyasayı doğal bir durgunluğa sürüklemesi ve buna bağlı olarak da vatandaşların daha az harcama yaparak ilerideki kötü günlere dair birikimlerini koruma refleksi olduğu düşünülmektedir.
- ABD ekonomisi, 2020 yılında %3,5 daralarak son 70 yılın en kötü performansı gösterdi. Halbuki, ABD ekonomisi 2019'da yüzde 2,2 büyümüşü (OECD, 2020; Anadolu Ajansı, 2021b; Dağlaroğlu, 2020).

Bu dönemde farklı eyaletler salgına karşı farklı tepkiler vermiştir. Pandeminin ilk döneminde, Mart ayında 28 eyalet vatandaşlarını evde kalmaya çağıran kapsayıcı ve bağlayıcı kararlar alırken, 14 eyalet ise kısmi ve dolaylı kararlar almıştır. Demokrat eyalet valilerinin toplumun sağlık güvenliğine özel önem verdiği, Cumhuriyetçi valilerin ise kapanmanın ekonomik maliyetlerinden endişe duydukları için makroekonomik işleyişin lehine ancak diğer taraftan vatandaşların aleyhine sonuçları barındırma olasılıkları bulunan riskleri taşıyan esnek kararlar aldıkları görülmüştür (Baccini, vd. 2021: 1). Bu durum, liberal bir refah rejimi olarak kategorize edilen Amerika Birleşik Devletleri'nde sosyal politikaların oluşturulma aşamasında egemen ideolojinin ne denli dominant bir rol oynadığını önceki yıllarda bu konuda yapılmış araştırmaları da destekler biçimde gözler önüne sermektedir (Barrilleaux vd. 2014; Maclean,

vd. 2018; Potrafke, 2018).

Bununla beraber, Covid-19 sürecinde ABD’de ölenlerin ağırlıklı bir şekilde Afro-Amerikan toplumun üyelerinden olması, toplumsal sınıflar ile krizler arasındaki ilişkinin boyutlarının araştırılmasının önemini ortaya koymuştur. Marjinal gruplardaki bu eşitsiz ölüm oranlarının, neo-liberal politikaların etkin bir biçimde uygulandığı diğer ülkelerde de benzer şekilde sergilendiği yönünde görüşler mevcuttur. Başka bir ifade ile krizler, neo-liberalizmin gizleyerek meşrulaştırdığı sosyo-ekonomik eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri gözler önüne seren bir turnusol kâğıdı görevi görmektedir. ABD gibi neo-liberal sosyal politikalar ile toplumun gereksinimlerini karşılamaya çalışan refah rejimlerinin, vatandaşlarını salgın hastalıklara karşı koruma aşamasında gösterdiği ikircikli politika uygulamaları ve stratejileri, yaşlılar, göçmenler, engelliler gibi dezavantajlı kesimin yanı sıra afro-amerikan yoksulların da, ölmemesi için gereken gayretin samimiyetle gösterilememesi, dikkatlerden kaçmamıştır (Aysan, 2020: 685).

Esping-Andersen’in refah rejimi sınıflandırmasına göre liberal bir rejim olarak kategorize ettiği Amerika Birleşik Devletlerinde, özellikle ayrıcalıklı ekonomik sektörlerdeki özel kuruluşlar tarafından çalışan ebeveynlere destekler sunulmuşsa da, bu sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Pandemi dolayısıyla kapanma ve ülkeyi yeniden normale döndürme çabaları, çalışan aileler için uzun bir belirsizlik dönemi yaşatmıştır. Özellikle en savunmasız dezavantajlı gruplardan birinde yer alan kadınlar için bu olağanüstü pandemi şartları ağır sonuçlar doğurmuştur. Pandeminin sonuçlarına yönelik çabalar incelendiğinde, liberal rejimlerin politikalarının eşitsizlikleri daha da arttırıcı bir karakterde olduğu ortaya çıkmaktadır (Bariola, 2021: 2-3).

2.3. Sosyal Demokrat Bir Refah Rejimi Olarak Danimarka’nın Krize Müdahale Politikaları

2021 Haziran ayı itibariyle Danimarka’da yaklaşık 291.000 kişi Covid-19 enfeksiyonuna yakalanmış ve buna bağlı olarak 2.500 kişi hayatını kaybetmiştir (Johns Hopkins University, 2021). Sosyal demokrat refah rejimi kategorisine dahil olan Danimarka’da, pandemi dolayısıyla kararlaştırılan güçlü federal maaş garantisi programları zaten hali hazırda güçlü olan sosyal güvenlik ağını daha da sağlamlaştırmıştır. Danimarka, dünyada pandemi dolayısıyla kapanan ve tekrar normal hayat akışına dönen ilk ülkelerden biri olmuştur. Aynı zamanda okulları ve çocuk bakım tesislerini yeniden açan ilk ülkeler arasında yer almıştır.

Almanya gibi muhafazakar rejimlerdeki kadının evde çocuklara bakan anne rolünün aksine Danimarka çocuklu kadınların istihdamının çocuk bakım hizmetlerine bağlı olduğu gerçeğine göre olumlu politikalar geliştirmiştir (Bariola, vd. 2021: 1-3).

İlk etapta alınan kararlar hızlı bir şekilde uygulamaya geçirilmiştir. İşsizlik yardımı veya diğer yardımlar gibi doğrudan ödemeler yoluyla insanlar üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olan uygulamaların yanı sıra, işten çıkarmaları önlemek için işletmeleri desteklemek şeklinde dolaylı uygulamalar ile ekonomik ve sosyal denge korumaya çalışılmıştır. Bu uygulamalar ana hatlarıyla;

- Büyük şirketlerin desteklenmesi veya ekonominin en çok etkilenen sektörlerini hedefleyerek özel önlemlerin alınması,
- İşletmelerden alınan KDV ödemelerinin ertelenmesi,
- Banka sektöründe likiditenin artırılması,
- Çalışanların hastalık izinlerinin ilk 30 günü boyunca hastalık maaşı yükümlülüklerini işveren yerine devletin üstlenmesi,
- Ciroları düşen şirketlerin kira, faiz ödemeleri, vb. bazı sabit maliyetlerinin desteklenmesi,
- Ayrıca çalışanların ve işsizlerin doğrudan desteklenmesi için çeşitli önlemler alınması şeklinde sosyo-ekonomik politikaları içermektedir.

Pandemiyle birlikte, Danimarka'nın geleneksel endüstri ilişkileri ve işgücü piyasası kültürüne uygun olarak, sendikalar, işverenler ve devlet arasında üç taraflı bir anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşma, işten çıkarmaları azaltmak için şirketlere devlet desteği ve işe gelmeyenler için ücret ödemelerini sürdürmek gibi bir takım sübvansiyonları kapsamıştır. Anlaşma başlangıçta 8 Temmuz 2020'ye kadar yapılmışken, pandemi ortamı devam edince daha sonra 29 Ağustos'a kadar uzatılmıştır. Pandemi koşullarının devam edeceği anlaşılınca bu anlaşma yıl sonuna kadar bir kez daha yeniden uzatılarak, daha avantajlı bir ek işsizlik desteği sağlayan yeni bir anlaşmaya dönüştürülmüştür (Greve, vd. 2020: 299).

Danimarka, Avrupa'da pandemiye karşı en hızlı reaksiyonu gösteren ülkelerden biri olmuştur. Kapanma politikasını uygulayarak, ülke sınırlarını, kamu kurumlarını, okulları ve gündüz bakım evlerini hızlı bir şekilde kapatmıştır. Danimarka hükümeti, 13 Mart'ta acil konular haricinde kamu sektörü çalışanlarını eve göndermiştir. Hemen ardından özel sektörün büyük bir bölümünü 18 Mart'ta kapatmıştır. Danimarka hükümeti, Danimarkalı işçilerin yarısını kapsayan işveren dernekleriyle ve Danimarka işgücünün üçte ikisini temsil eden sendikalarla yakın diyalog içerisinde olmuştur. Danimarka parlamentosundaki siyasi partiler bu politikaları

desteklemiştir. Devlet, maaş bordrosu devam eden ancak, pandemi dolayısıyla alınan kararlar gereği eve gidip çalışmayı bırakmak zorunda kalan özel sektör çalışanlarının ücretlerinin % 90'ına varan kısmını sübvans etmiştir. Bu destek politikasının bir sonucu olarak Danimarka 2020 Nisan ayında % 4,9 gibi pandemiye rağmen iyi sayılabilecek bir işsizlik oranı açıklamıştır. Aynı dönemde, bu rakam Amerika Birleşik Devletleri'nde % 14,8 ve Almanya'da % 4 olarak açıklanmıştır (Bariola, vd. 2021: 7-9). Danimarka'nın işsizlik oranı pandemi başlamadan önce Aralık 2019'da, % 5 düzeyindeyken, pandeminin ilk bir yılı sonunda Aralık 2020 itibarıyla % 6 seviyesine yükselmiştir. Diğer yandan, Danimarka'nın Covid-19 öncesi 2019 yılında Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) kişi başına 60.308 Dolar olarak gerçekleşmişken, 2020 yılında 59.346 Dolara düşmüştür. Enflasyon oranı ise 2019'da % 0.76 olurken, pandemi ile birlikte 2020 yılında % 0.42 düzeyine gerilemiştir (OECD, 2020).

Danimarkalıların pandemiden önce de zaten güçlü bir sosyal güvenlik ağının var olması böylesine küresel boyuttaki bir kriz karşısında hızlı davranabilmelerini sağlayan en önemli etken olmuştur. Bu güvenlik ağını güçlendirmek için işsizlik programını genişletmek yerine, Danimarka hükümeti, çalışanları işten çıkarmamaları için özel şirketlere ödeme yapma konusunda stratejik bir adım atmıştır. Kurtarma paketi başka ekonomik önlemleri de içermektedir. Kapanma sırasında ayakta kalmalarına yardımcı olmak için, kiralama giderleri ve faiz oranı giderleri gibi işletmelerin sabit maliyetlerini karşılamak için finansman sağlanmıştır. İşverenlere ve serbest meslek sahiplerine, vergi ödemelerini erteleme imkanı tanınmıştır. İşverenler genellikle çalışanlar için ilk 30 günlük ücretli hastalık izninden sorumlu olsa da, hükümet bu ödemeleri sübvans etmiştir. Pandemi dolayısıyla alınan çalışma ve ekonomi alanına yönelik politikalarının yanı sıra, Danimarka'nın 2020 baharında bu kadar hızlı kapanıp yeniden açılmasının bir başka önemli nedeni de pandemi öncesinde kurulu bulunan evrensel çocuk bakımı sistemidir. Küçük çocukları olan Danimarkalılar için, pandemiden önceki zamanlarda da, Danimarka hükümeti tarafından önemli miktarda mali ve pratik destek sağlanmaktaydı. Aile yardımlarına yapılan kamu harcamaları, GSYİH'nın kabaca % 4'üne tekabül etmekteydi ve bu harcamaların % 60'ı çocuk bakımı dahil aile hizmetleri için kullanılmaktaydı. Danimarka'da çocuklar, 6 aylıktan itibaren devletin çocuk bakımı imkanından yararlanma hakkına sahiptir. Danimarka'da devlet, 3 yaşından itibaren çocuklara anaokulu imkanı sunmaktadır. Devlet tarafından yürütülen bakım, okul saatleri dışında da mevcuttur. 0 ila 2 yaşındaki çocukların % 55,4'ü, 3 ila 5 yaşındaki çocukların ise % 97,5'i kamu çocuk bakımından faydalanmaktadır. Günlük bakımların ve okulların

kapatılması gerektiğine karar verildiğinde, bu mevcut altyapının verdiği özgüven sayesinde hükümet pandemi politikalarını hızlı bir şekilde yürürlüğe koyabilmiştir. Danimarka'nın kamu çocuk bakım sistemi, annelerin işe hızlı bir şekilde dönmesini kolaylaştırmıştır. Merkezi bir kamu çocuk bakım sistemine sahip olmayan ülkeler ise, çocuklar ve aileler için bu tür yaygın güvenlik önlemlerini uygulayamamış veya denetleyememiştir. Dolayısıyla kapanma ve tekrar normale dönme hızının çok önemli olduğu kriz dönemlerinde, Danimarka gibi alt yapısı sağlam ülkelerin aksine bu ülkeler pratik davranamayarak sosyo-ekonomik anlamda kısa, orta ve uzun vadeli kayıplara maruz kalma olasılığını artırmıştır (Bariola, vd. 2021: 9-12).

2.4. Sosyal Demokrat Bir Refah Rejimi Olarak İsveç'in Krize Müdahale Politikaları

2021 Haziran ayı itibarıyla İsveç'te yaklaşık 1.100.000 kişi Covid-19 enfeksiyonuna maruz kalmış ve bu sebeple 14.500 kişi hayatını kaybetmiştir (Johns Hopkins University, 2021). İsveç'in Covid-19 öncesi 2019 yılında Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) kişi başına 55.068 Dolar olarak gerçekleşmişken, Covid-19 sonrası 2020 yılında GSYİH kişi başı 53.716 Dolara düşmüştür. İşsizlik oranı ise Aralık 2019'da, % 6,6 düzeyindeyken, pandemi ile birlikte Aralık 2020 itibarıyla % 8,8 seviyesine yükselmiştir. Bununla beraber, enflasyon 2019'da %1.78 olurken, 2020 yılında % 0,5 düzeyine düşmüştür (OECD, 2020).

İsveç hükümeti Mart ayında Covid-19 salgını karşısında ekonomiyi korumak ve sürdürülebilir kılmak adına, istihdamı sağlamak ve işverenlerin mali yüklerini hafifletmek için bir takım sosyo-ekonomik politikaları hayata geçirmiştir. Bunlar;

- Normal zamanlarda çalışanların hastalıkları esnasında işverenler tarafından ödenen hastalık izninin ilk 14 günlük kısmının ücretini sübvans etmek için kamu finansmanının sağlanması,
- Kısa süreli işten çıkarmalara izin veren genişletilmiş sistem sayesinde, işverenler çalışanların çalışma süresini % 60'a varan oranda azaltabilirken, bu azaltmadan dolayı oluşacak olan işveren maliyetinin % 45'i devlet tarafından sübvans edilerek, işçinin ücretlerinin % 90-95'ini almasının sağlanması,
- Bazı sosyal güvenlik ödemelerinin ve katma değer vergisi ödemelerinin ertelenmesi şeklinde olmuştur.

Mayıs 2020 itibarıyla, 500.000'den fazla çalışan kısa vadeli işten çıkarma sisteminin avantajlarından faydalanmıştır. Hükümet ayrıca yaz ve sonbaharda eğitim programları vasıtasıyla işgücünün vasıflarını artırmak ve ihtiyaç duyulan alanlarda kalifiye işgücü arzını

artırmak için İsveç Kamu İşsizlik Servisi ve yüksek eğitim kurumlarına ek fonlar tahsis etmiştir (Swedish Economic and Regional Growth Agency, 2020; Government Offices of Sweden, 2020).

Bunlarla beraber;

- Normalde istihdamın ilk 300 günü için maaşın % 80'ini karşılayan işsizlik sigortası geçici olarak genişletilmiştir.
- Çalışma ve sigorta yeterlilik süreleri gibi çeşitli yeterlilik koşulları gevşetilmiştir.
- 2020 yılının sonuna kadar yarı zamanlı çalışanların işsizlik sigortasına hak kazanması sağlanmıştır.
- Aynı zamanda, desteklere ulaşılabilmesi için bir kriter olarak belirlenen gelir tavanı yükseltilmiş ve çeşitli sosyal yardım seviyeleri artırılmıştır (Swedish Ministry of Labour, 2020).

Pandemi dünyada olduğu gibi İsveç'te de işletmeleri haddinden fazla etkilemiştir. Hem çalışanlar hem de bağımsız tüccarlar işlerini kaybetmiş ve işsizlik yardımına muhtaç hale gelmiştir. İsveç Hükümeti, ilk olarak Nisan 2020'de ek bir yardım bütçesi hazırlayarak, işsizlik ödeneği alma hakkına sahip olan işgücünün sayısını artırmak için pandemiye bağlı olarak işsizlik ödeneği seviyelerinde geçici bir artış kararı almıştır (Ministry of Employment Sweden, 2021).

Adem-i merkezîyetçi yerel bir yönetim şekline sahip olan İsveç'te birçok belediye ve bölge finansal anlamda pandemiden sert bir şekilde etkilenmiştir. Belediye ve bölgelerin desteklenmesi için Nisan 2020'de 22 milyar İsveç Kronu tutarında ek finansman sağlanmıştır. Bu ek finansman, hem genel devlet hibelerinin artırılması hem de sağlık bakımı ve sosyal hizmetler maliyetlerini karşılamak için sağlanmıştır (Swedish Ministry of Finance, 2020a). Bununla beraber İsveç hükümeti, Avrupa Birliği Komisyonuna, koronavirüsle bağlantılı seyahat kısıtlamalarının getirilmesi sonucu uçuşlarının iptali veya yeniden programlanması nedeniyle uğradığı zararı tazmin etmek için bir yardım talebinde bulunmuştur. Avrupa Komisyonu, 24 Nisan'da İsveç havayolu şirketi SAS'ın 137 milyon Euro'ya kadar kamu garantisi ile zararının tazmin edilmesini kararlaştırmıştır (European Commission, 2020).

Covid-19 pandemisi, özellikle yaşlıların bakımı başta olmak üzere, sağlık ve sosyal bakım için zaten yetersiz olan yetişmiş vasıflı personel bulmayı daha da zorlaştırmıştır. Aynı zamanda, pandemi nedeniyle bu alanda işten çıkarmalar da yaşanınca durum iyice vahim bir hale bürünmüştür. Yaşlı ölüm oranlarının çarpıcı bir şekilde yüksekliği İsveç kamuoyunda yüksek

bir sesle eleştirilmiştir. Yaşlı bakımı ve sağlık alanında vasıflı personel sayısını arttırmak ve yaşlıların bakımı alanında çalışmayı daha cazip hale getirmek için, yaşlı bakımına yönelik bir destek paketi hazırlanmıştır. Bu politika gereği, yaşlı bakımı alanında çalışan personele ücretli çalışma saatleri içinde aynı zamanda eğitim ve öğretim de sunulması kararlaştırılmıştır. İhtiyaç duyanlar için, ücretli çalışma saatleri içinde hemşirelik asistanı veya yardımcı hemşire olmak için istihdamı eğitimle birleştirmek mümkün hale getirilmiştir. İsveç hükümeti, çalışanların çalışmaları nedeniyle işe gelmediği süre boyunca masraflarının karşılanması yönünde karar almıştır. 2020 ve 2021 yıllarını kapsayan bu fon, 2,2 milyar Kron'dan oluşmaktadır. Fon aynı zamanda İsveç Yerel Yönetimler ve Bölgeler Birliği ile İsveç Belediye İşçileri Sendikası tarafından da uygun bulunarak desteklenmiştir (Swedish Ministry of Finance, 2020b).

İsveç 2021 yılı için merkezi bütçeden 9 milyar Kronun üzerinde bir ödeneği işgücü piyasası girişimleri için ayırmıştır. 2021 Bütçe Tasarısında, 2020'nin ilk yarısında işsizlik sigortasında yapılan birkaç değişikliğin iki yıl daha, yani 2022'nin sonuna kadar uzatılması öngörülmektedir. İsveç Hükümeti, asgari işsizlik ödeneğinin artırılmasına ve işsizlik ödeneği için gereken düzeyi düşürerek geçici bir asgari düzeye karar vermiştir. İsveç Kamu İstihdam Servisi'nin idari ödeneğine 1 milyar Kron daha eklenmiştir. İşsizliğin 2021'de artmaya devam etmesi beklenmektedir. Bu nedenle, İsveç Kamu İstihdam Servisi'nin daha fazla sayıda iş arayan işsiz yönetebilmesi ve ülke genelinde etkili ve eşitlikçi hizmetler sağlayabilmesi için daha fazla idari kaynağa ihtiyacı olduğu düşünülmektedir. Önümüzdeki yıllarda tüm dünyada beklenildiği üzere, İsveç'te de işsizliğin artması ve işgücü talebinin azalması beklenmektedir. Şu anda yok olan işlerin çoğu sonsuza dek yok olma riski altındadır. İş arayan işsizlerin ve hali hazırda işi olan ancak vasıf eskimesinden dolayı işsiz kalma potansiyeli yüksek olan işgücü için, işgücü piyasasındaki konumlarını güçlendirebilmeleri için vasıf ve becerilerini geliştirme eğitimleri sunmak önemlidir. Bu nedenle İsveç Hükümeti, 2021 bütçesinde, kıt mesleklerde çalışan işçilere olan talebi karşılamak, kısa mesleki programlar yoluyla iş arayanların vasıflarını arttırmak ve istihdam eğitim programlarına, mesleki eğitimlere erişimi arttırmak için fon tahsis etmiştir. İşgücünün eğitilmesi için 2021'de 772 milyon Kron tahsis edilmiştir. Ayrıca, 2022'de 500 milyon Kron ve 2023'te 200 milyon Kron bütçe bu alan için planlanmıştır. Bu tahsislerin, 2021'de ayda ortalama 4.000 katılımcıya, 2022'de 500 ve 2023'te 1.000 katılımcıya destek olması beklenmektedir. İş arayanların iş bulmasına yardımcı olmak için ise 2021 yılı için 1 milyar Kron ayrılmıştır. 2022'de 1,5 milyar Kron, 2023'te 2 milyar Kron işsizlik ödeneği ve faaliyet desteği hibesi verilmesi planlanmaktadır (Ministry of

Employment Sweden, 2021).

İsveç'te Çalışma Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet yürüten Çalışma Ortamı Kurumu, Çalışma Ortamı Yasası'na uyumu sağlamaktan sorumlu bir resmi otoritedir. Hükümet, İsveç Çalışma Ortamı Kurumu'nun idari ödeneğinde de 30 milyon Kron'luk kalıcı bir artış yapmıştır. Bu fon, İsveç Çalışma Ortamı Kurumu ve bağlı diğer kurumların, İsveç işgücü piyasasında dolandırıcılık, kural ve düzenlemelere uymama, haksız rekabet ve benzeri suçlarla mücadele için kullanılmaktadır. Pandemi öncesinde, 2018-2020'de Hükümet, işgücü piyasasında meydana gelmesi olası yukarıdaki kanun dışı durumlar ile mücadele çabalarını güçlendirmek için yılda 18 milyon Kron yatırım yapmıştır. Bu konuda, İsveç Kamu İstihdam Servisi, İsveç Çalışma Ortamı Kurumu, İsveç Ekonomik Suçlar Kurumu, İsveç Sosyal Sigortalar Kurumu, İsveç Cinsiyet Eşitliği Ajansı, İsveç Göçmen Bürosu, İsveç Polis Kurumu ve İsveç Vergi Dairesinden oluşan çok kurumlu konsorsiyum, dolandırıcılıkla, kurallara ve düzenlemelere uymamaya ve iş hayatı ile ilgili benzeri diğer suçlarla mücadele için koordinasyon halinde çalışmaktadır. Bu konsorsiyum, İsveç Çalışma Ortamı Kurumu tarafından koordine edilmektedir. Sahte ödemeler ve hak etmediği halde yardım desteği alma suçlarıyla etkin bir şekilde mücadele etme koşullarının güçlendirilmesi için 47 milyon Kron tahsis edilmiştir. Bu ödenek 2021-2023 yıllarında, sahte ödemelerle mücadele etmek ve işsizlik sigortası alanında dolandırıcılıkları önlemek için kullanılacaktır. Ayrıca İsveç Kamu İstihdam Kurumuna bağlı olarak görev yapan Samhall, çalışma kapasitelerini zayıflatan engellilerin iş olanaklarının iyileştirilmesinde önemli bir kurumdur. Samhall'ın yıllık bütçesi ortalama 9 milyar Kron'dur. Samhall'ın ek maliyetlerinin pandemi dolayısıyla artması beklenmektedir. Samhall'ın işgücü piyasasındaki görevini yerine getirmesini ve sağlam sermaye yapısını sürdürmesini sağlamak için Hükümet, Samhall'ın 2021 itibarıyla yılda 400 milyon Kron ek fon almasına karar vermiştir. (Ministry of Employment Sweden, 2021; Swedish Public Employment Service, 2021; Swedish Work Environment Authority, 2021).

İsveç işgücü piyasasındaki durum hala ciddiyetini korumaktadır. Her ne kadar da geleceğe dair bazı ana işaretler görülmüş olsa da, içinde bulunulan olağanüstü halin ilerleyişinin hızı, politikaların içeriklerinin karakteri, uluslararası karar organlarının alacağı kararların ortaya çıkaracağı küresel konjonktürün ülkelere ne şekilde yansıtacağı gibi göreceli ve spesifik konularda zamanı gelmeden sonuçlara dair tahminlerde bulunmak pek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber, normalleşmenin çok uzun bir zaman alacağı ve pandeminin olumsuz etkilerinin önümüzdeki yıllarda da işgücü piyasasına katlanarak

yansıyacağı yönünde kuvvetli öngörüler bulunmaktadır. Tüm dünya’da uzun vadeli işsizliğin kalıcı olacağına ve öncekinden daha yüksek bir seviyede her geçen yıl katlanarak gerçekleşeceğine dair bir risk bulunmaktadır. Aynı zamanda, pandemi sırasında eğitim seviyesi, cinsiyet veya doğum bölgesine bakılmaksızın işsizlik hem İsveç özelinde hem de küresel ölçekte geniş bir alanda artmıştır (Swedish Public Employment Service, 2021).

3. Ekonomik Krizden Çıkmak İçin Öneriler

Dünyanın dört bir yanından önde gelen ekonomistler, küresel salgının neden olduğu ekonomik zararı hafifletmek için hızlı bir şekilde sosyo-ekonomik politikaların hayata geçirilmesi yönünde önerilerde bulunmuştur. Bu önerilere göre, ekonomik sorunların çözümüne yönelik dikkatsizce uygulanacak bir takım politikalar, iyi niyetli olsalar dahi bazı ülkeler için bu ekonomik krizi büyük bir finansal krize, bir borç krizine veya bir döviz/kur krizine dönüştürebilme potansiyeli taşımaktadır. Geçici çözümlerin uzun süreli sorunlar yaratmamasını sağlamak için, popülist politikalarla ziyade reçeteleri acı olsa dahi samimi ve gerçek politikalarda karar kılınmasına özen gösterilmesi gerekmektedir. Ekonomik hasarın boyutu hala çok belirsiz görünmekle beraber, çok büyük olacağı yönünde hiç kuşku bulunmamaktadır. Hükümetlerin artık bu kaçınılmaz hasarı hafifletmek için tüm olasılıklara cesurca ve samimice odaklanmaları gerekmektedir (Baldwin, vd. 2020).

İlerleyen yıllarda pandemi nedeniyle oluşan krizin açtığı derin yaraların iyileşme ve normalleşme başarısı, büyük ölçüde kriz sırasında uygulanan akılcı ve stratejik sosyo-ekonomik politikalara bağlı olacaktır. Politikalar, işçilerin işlerini kaybetmemesini, kiracıların evlerinden tahliye edilmemesini sağlarsa, şirketlerin iflası önleyebilir ve ticaret ağlarının sürekliliği korursa, iyileşme tamamen olmasa dahi en azından hiçbir uzuv kaybedilmeden ve hayati fonksiyonlar büyük ölçüde korunmuş olarak gerçekleşecektir. Bununla beraber, eğitim sisteminin kalitesinin çağdaş imkanlar çerçevesinde yükseltilerek, ulusal özerkliğinin ve sürekliliğinin korunması, işgücü piyasasındaki çeşitliliği artırmakla beraber yerli işgücünün küreselleşmeye karşı rekabet gücünün korunması, saldırgan bir karaktere bürünmüş olan neoliberal küreselleşmenin sınır tanımayan pervasız ilerleyişi karşısında yerli üretici ve tüketicinin korunması gibi önemli konularda kısa, orta ve uzun vadeli stratejik planlamaların yapılarak artçı krizlere ve bir sonraki ana depremlere hazırlıklı olunması hayati önem taşımaktadır. İçinde bulunulan kriz, gelirleri düşerken bile harcamalardaki olağanüstü artışı kolayca finanse edebilen gelişmiş ekonomiler için dahi büyük bir tahribata yol açacağı

benzemektedir. Sermaye kaçışıyla karşı karşıya olan düşük gelirlili ve gelişmekte olan ekonomiler için ise zorluğun boyutu çok daha da büyüktür. Bu ülkeler büyük bir olasılıkla önümüzdeki dönemde küresel finans kuruluşlarından hibe ve finansman desteğine ihtiyacı duyacak ve uzun vadeli ağır faizli borçların altına girmekten başka çareleri kalmayacaktır. Devletler, kriz sonrası finansörler(akbabalar) için tam bir ziyafet döneminin eşliğindedir. Pandemi, adeta savaş dönemi tedirginliği ve hassasiyeti ile ele alınması gereken kritik bir dönemin başlangıcının işareti olarak görülmektedir. Dell'Aricecia'ya göre, kriz döneminde uygulanacak şu önlemler ilerisi için kötü sonuçlarla karşılaşılması için önemlidir; (Dell'Aricecia, vd. 2020: 2-5).

- Düzenli sağlık bakımı, gıda üretimi ve dağıtımı, temel altyapı gibi hizmetlerin sürdürülebilirliği korunmalıdır. Temel tüketim mallarına olan talebin arza denk gelecek şekilde kısılması (Tayınlama), fiyat kontrolleri, istiflemeye karşı kurallar ve aşırı kıtlık durumlarındaki yöntemler uygulanabilir. Tarımsal ve hayvansal yerli üretim devlet politikası olarak ele alınmalıdır.
- Sosyal izolasyon ve mesafe önlemleri nedeniyle doğrudan veya dolaylı olarak gelirini kaybeden hanelere devlet desteği olarak işsizlik yardımları genişletilmeli ve uzatılmalıdır. Serbest meslek sahiplerine ve işi olmayanlara mali destek verilmesine devam edilmelidir.
- Uygulanacak finansal politikalar, işçiler ile işverenler, üreticiler ile tüketiciler ve borç verenler ile borç alanlar arasındaki ilişki ağını korumalıdır. Vatandaş, devlet ve sosyal kurumların koordinasyonu sağlanmalıdır. Siyasi ve ideolojik tartışmalar unutulmalı ve sadece sosyo-ekonomik geleceğe dair ortak bir dil benimsenmelidir. Finans sektöründeki aksaklıklar ekonomik sıkıntıyı artıracaktır. Finans sektörünün bağımsızlığı korunurken diğer taraftan devlet kontrolünde bir otokontrol sistemi dahilinde tedbirler alınmalıdır. Hükümetler, ücret sübvansiyonları dahil olmak üzere özel firmalara ve küçük-orta büyüklükteki esnafa uygun koşullarla(faizsiz-uzun vadeli) istisnai destekler sağlamalıdır. Risklerin her halükarda nihayetinde vergi mükellefleri tarafından karşılandığı unutulmamalıdır. İç piyasaya ve vatandaşa yönelik uygulanan sağlam politikalar, samimi ve güven verici duruş sağlandıktan sonra oluşacak olan ülke içindeki sosyo-psikolojik ve psiko-ekonomik olumlu pozisyon etkisini uluslararası finansal ilişkilerde de gösterecektir. Bu dönemde bu olumlu iç pozisyonun sağlanmasında ve devam ettirilmesinde doğru para basımı stratejilerinin önemi çok yüksektir. Zira, yanlış zamanda

yanlış para politikaları küçük bir sivilceyi kansere dönüştürebileceği gibi, doğru para politikaları kanseri önleme potansiyeline sahiptir. Avrupa Birliği, bu bilinçle hareket ederek, doğru para politikaları ve doğru sosyo-ekonomik politikalar ile devlet yardımı kurallarını gevşeterek şirketlere ve vatandaşlara doğrudan sermaye desteğini kolaylaştırmıştır. Kriz daha da kötüleşirse, Büyük Buhran sırasında Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da olduğu gibi, sıkıntılı özel şirket ve holdingleri devralmak için, büyük devlet şirketlerinin veya kurumlarının kurulması veya var olanların yapılandırılarak genişletilmesi her an masada bulunan alternatif stratejiler arasında yer almalıdır (Dell'Ariceia, vd. 2020: 2-5).

Pandemiden, en kısa sürede en az zararla kurtulmak için, küresel çapta bir işbirliği kaçınılmazdır. Triggs & Kharas'a göre, bu nedenle dünya ekonomisine yön veren G-20 ülkelerince yürütülecek politikaların şu dört önemli önceliği içermesi gerekmektedir; (Triggs & Kharas, 2020).

- İlk olarak, koordineli bir mali teşvik paketi oluşturularak talep şokunu atlatabilmek için hayata geçirilmelidir.
- Daha sonrasında ise, döviz kurunun devalüasyonlarını atlatabilmek için, taahhüt edilen programlar istikrarlı bir şekilde uygulanmaya devam edilmelidir ve bu şekilde piyasaya güven verilmelidir.
- Üçüncü aşamada ise, arz şokunu önlemek için küresel tedarik zincirlerini açık tutma amaçlı tüm dünya ülkelerinden oluşan ortak bir taahhütte bulunulmalıdır. Özellikle enerji anlamında petrol ve doğal gaz arzının barışçıl bir şekilde uluslararası anlaşmalarla garanti altına alınması şarttır. Enerji kaynaklarına sahip olan ülkelere bu yönde uluslararası hatırlatmalar yapılmalı ve uluslararası kontrol müeyyideleri oluşturulmalıdır.

Sonuç

Esping-Andersen tarafından yapılan refah rejimleri sınıflandırmasına göre incelediğimiz üç refah rejimine dahil 4 ülkenin Covid-19 döneminde uyguladıkları sosyo-ekonomik destek politikaları incelendiğinde, bu devletlerin birbirine benzer şekilde ekonomik destek politikaları uyguladıkları görülmektedir. Hem muhafazakar-korporatist, hem liberal ve hem de sosyal demokrat sınıfta yer alan ülkeler pandemi sonrasında bir dizi ekonomik destekleme paketleri açıklayarak, pandeminin olumsuz sonuçlarını hafifletmeye çalışmışlardır. Pandemi ile beraber devletler, bir taraftan Avrupa'da olduğu gibi devletlerce sağlanan evrensel sağlık

hizmetleri, diğer taraftan Amerika'da olduğu gibi piyasa temelli sigorta programları sağlayarak sağlığı ve çalışma koşullarını benimsemiş oldukları ekonomik model çerçevesinde iyileştirmeye yönelik sosyal politikalar yürütmüşlerdir.

Belirtilen rejimler arasında, sosyal demokrat refah rejimi içerisinde tanımlanan ülkelerin, sosyal güvenlik sistemlerinin, geçmişten gelen sosyal devlet anlayışı yönünün verdiği avantajlarla bu olağanüstü döneme daha hazırlıklı bir şekilde girdikleri görülmüştür. İskandinav ülkelerinde pandemi öncesinde var olan sosyal politikaların gücü ve yerleşikliği sayesinde pandeminin sıkıntılı ortamından erken bir şekilde daha az zararla çıkılabilmıştır. Ayrıca adem-i merkeziyetçi yapısı nedeniyle, politikaların yerel düzeyde daha kontrollü ve yerinde uygulanabilmesi en önemli avantajları olmuştur. Bununla beraber, sosyal demokrat sınıfta yer alsalar da, kamu hizmetlerinin çoğunlukla özel sermaye veya kamu-özel ortaklıkları şeklinde yürütülmesi nedeniyle neo-liberal ekonomik bakış açısının ve politikalarının uygulamalarda yer bulması gözden kaçmamaktadır. Bu noktada neoliberal karakterin sosyal demokrat rejimlerin politikalarında ağırlığının arttığı ve salt sosyal demokrat rejimden liberal rejime benzer bir yöne doğru bir kayma görülmektedir. Liberal özelliklerin de sosyal devlet kadar egemen olduğu ve piyasa kaygılarının göz ardı edilmediği bir sosyal demokrat devlet olarak kabul edilmesi daha sağlıklı olacaktır. Özellikle pandemi döneminde yaşanan yaşlı ölümlerindeki ihmallerin neoliberal karakter taşıma olasılığının yüksekliği kafalarda soru işaretleri yaratmıştır. Yaşlı ölümlerindeki artışın sadece İskandinav sosyal demokrat rejimlerde değil, tüm dünya devletlerindeki oranlarının ilerleyen yıllarda daha da netleşmesi ve bu konu üzerinde araştırmaların geçmişe yönelik daha sağlıklı olarak yapılabilecek olması bu konudaki şüphelerin yanıtlanması için gereklidir.

Liberal devletlerde ise yine sosyal demokrat rejimlerdeki gibi destek paketleri açıklanmış ve benzeri sosyo-ekonomik politikalar yürütülmüştür. Covid-19 pandemisine olan yaklaşımın politik ve ideolojik bakış açılarına göre bölgesel olarak değişebildiği özellikle Amerika Birleşik Devletleri örneğinde görülmüştür. Bununla beraber, pandemi sonucu, devletlerin açıkladıkları destek paketlerinin büyük bir kısmı bireysel dağıtımdan ziyade şirketlere ve büyük sermaye gruplarına dağıtılmıştır. Mikro ekonomik politikalar mevcut olsa da, genelde makro-ekonomik sistemin zarar görmemesine dikkat edildiği görülmüştür. Nakit destekler dışında bir takım vergi ve kredi ertelemeleri de sağlanmıştır. Ancak, desteklerin dağıtımında sektörel eşitsizlikler görülmüştür. Ülke genelinde büyük bir meblağ olarak lanse edilen miktarların vatandaşlara dağıtıldığında aslında cüzi miktarlara tekabül ettiği ve sürekliliği

olmadığı için gelecek için var olan kaygıları sona erdirmediği görülmektedir.

Muhafazakâr rejimlere baktığımızda da, liberal ve sosyal demokrat rejimler gibi gerekli desteklerin hızlıca sağlandığı görülmüştür. Özellikle Alman Devletinin muhafazakar-paternalist yapısı nedeniyle, destek paketleri pandeminin olumsuz sonuçlarını önlemede görece yeterli olmuştur. Ancak, kadının çalışan kadın değil, anne ve ev hanımı olarak kabul edildiği geleneksel bakış açısı nedeniyle cinsiyet eşitsizliği noktasında eleştirilere maruz kalmıştır. Muhafazakâr-korporatist bir rejim olan Almanya'da pandemiye yönelik sosyo-ekonomik politikaların görece yeterli olduğu görülmüştür. Ancak Almanya'da da politikaların üzerine sinmiş olan neoliberal karakter hissedilmektedir.

Pandeminin en ağır faturasının kadınlara ve diğer dezavantajlı gruplara çıktığı görülmüştür. Kadınların, kapanma dönemlerinde, iş ve ev hayatının zorluklarıyla birlikte uğraşmak zorunda kalmalarının yanı sıra çocuğun eğitiminin de evde sürdürülmesi nedeniyle, çok büyük zorluklar ile mücadele ettiği ve iş ve özel yaşam dengesinin bozulduğu görülmüştür. Özellikle kreş imkânlarının sağlanmadığı veya yeterli düzeyde olmadığı ülkelerde kadınların işlerini bırakmak zorunda kalmalarına sebep olmuştur. Mesela bu açıdan hala emeğin yeniden üretilmesine dair doktrinel kültürün yansımalarının görüldüğü ve kadının yerinin evi olduğu anlayışının hâkim olduğu muhafazakâr-korporatist Almanya'da kadınların pandemi nedeniyle uygulanan politikalarda düşünülmemiş olduğu görülmektedir. Diğer taraftan kreşlerin ve çocuk bakımının devlet tarafından sağlandığı ve cinsiyet eşitliğine önem verilen sosyal demokrat devletlerde, kadınların bu zor dönemi daha az kayıplarla atlattıkları görülmüştür. Genel anlamda üç rejimi temsil eden ülkelere bakıldığında kapitalizmin etkisi ile hiçbir ülkenin tam anlamıyla sosyal bir devlet görüntüsü vermediği görülmüştür. Nihayetinde tüm devletler piyasa kaygısı ile hareket ederek ve sosyal desteklerin çoğunluğunu piyasayı ve sermayeyi koruma maksatlı dağıtarak insanı ikinci plana atmıştır.

Yaşanan Covid-19 pandemisi, tüm devletler için sosyal politikalarını ve sosyal güvenlik sistemlerini test edecekleri, geleceğe dair yeni stratejiler belirleyecekleri küresel bir sınav ve bir deney ortamı yaratmıştır. Tüm dünya, bu anlamda kapitalist ekonominin girdiği/gireceği veya amaçladığı yeni küresel krizlere dair alınabilecek önlem ve stratejilerin denendiği ve test edildiği bir açık hava laboratuvarına dönüşmüştür. Covid-19 pandemisi, teknolojik gelişmeler sonucu hızla mesleklerin ve dolayısıyla çalışmanın sonlanmasına ve büyük bir işsizlik seline doğru gidilen bir süreçte, bir taraftan ekonominin araçlarının ve kavramlarının yenilendiği, diğer taraftan oluşması muhtemel sosyo-ekonomik durumlara karşı olası direnç veya

reaksiyonlara dair modellemelerin oluşturulduğu ve denendiği manidar bir dönem olmuştur. Özellikle destek paketleri incelendiğinde, önümüzdeki yıllarda oluşan zorunlu ve çözümü çok zor olacak işsizlik dönemlerinde uluslararası kuruluşların direktifleriyle devletlerin uygulayacakları sosyo-ekonomik politikalara dair ipuçlarını görmek mümkündür. Bununla beraber, pandemi ve kriz dönemine dair en sağlam sonuçların ilerleyen yıllarda pandeminin yarattığı değişimler netleşince ortaya çıkacağı gerçeğinden hareketle değişimleri takip eden akademik ve kurumsal çalışmaların artarak devam etmesi gerekmektedir.

Kaynakça

Acemoğlu D. and Restrepo P. (2020). “Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets.” *Journal of Political Economy*. University of Chicago Press. 128(6). 2188-2244. <https://doi.org/10.1086/705716>.

Anadolu Ajansı (2021a). *ABD Başkanı Biden: 1,9 Trilyon Dolarlık Ekonomik Yardım Paketi 7 Milyon Kişiyi İş Alanı Açacak*. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/abd-baskani-biden-1-9-trilyon-dolarlik-ekonomik-yardim-paketi-7-milyon-kisiye-is-alani-acacak/2174489>. E.T:16.03.2021.

Anadolu Ajansı (2021b). *ABD Ekonomisi 2020'nin Son Çeyreğinde Yüzde 4,1 Büyüdü*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-ekonomisi-2020nin-son-ceyreginde-yuzde-4-1-buyudu/2157039>. E.T:16.03.2021

Aysan, M. F. (2020). *Bildiğimiz Refah Devletini Yeniden Düşünmek: Covid-19 Pandemisi Ve Sonrasında Sosyal Politikalar*. Küresel Salgının Anatomisi İnsan Ve Toplumun Geleceği. Türkiye Bilimler Akademisi. <http://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/anatomi/K%C3%BCresel%20Salg%C4%B1n%C4%B1n%20Anatomisi%20%20%C4%B0nsan%20ve%20Toplumun%20Gelece%C4%9Fi.pdf>

Baccini, L. and Brodeur, A. (2021). “Explaining Governors’ Response To The Covid-19 Pandemic in The United States”. *American Politics Research*. 49(2). <https://doi.org/10.1177/1532673X20973453>.

Baldwin, R. and Mauro, B. W. (2020). *Mitigating the covid economic crisis: act fast and do whatever it takes*. In R. Baldwin and B. W. Di Mauro (ed.). A CEPR Press VoxEU.org eBook. <https://voxeu.org/content/mitigating-covid-economic-crisis-act-fast-and-do-whatever-it-takes>.

Bariola, N. and Collins, C. (2021). “The Gendered Politics Of Pandemic Relief: Labor And Family Policies In Denmark, Germany, And The United States During COVID-19”. *American Behavioral Scientist*. <https://doi.org/10.1177/00027642211003140>.

Barrilleaux, C. and Rainey, C. (2014). "The Politics Of Need: Examining Governors' Decisions To Oppose The "Obamacare" Medicaid Expansion". *State Politics & Policy Quarterly*. 14(4). <https://doi.org/10.1177/1532440014561644>.

BBC (2020). *Covid: ABD'de 900 Milyar Dolarlık Koronavirüs Yardım Paketi Üzerinde Anlaşma Sağlandı*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55390803>. E.T:18.03.2021

Brown, S. (2020). *The COVID-19 Crisis Continues To Have Uneven Economic Impact By Race And Ethnicity*. Urban Wire: The Blog of the Urban Institute. <https://www.urban.org/urban-wire/covid-19-crisis-continues-have-uneven-economic-impact-race-and-ethnicity>.

Dağlaroğlu, Tolga (2020). *Pandemi Sonrası Gelişmiş Ülkelerde Faiz Oranları Ve Enflasyonun Seyri*. Dünya Gazetesi. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/pandemi-sonrasi-gelistirmis-ulkelerde-faiz-oranlari-ve-enflasyonun-seyri/471199>. ET. 14.11.2021

Dallas FED (2019). *Breakeven Oil Prices Underscore Shale's Impact On The Market*. <https://www.dallasfed.org/research/economics/2019/0521>. E.T:13.03.2021

Dell'Araccia, G., Mauro, P., Spilimbergo, A. and Zettelmeyer, J. (2020). *Economic Policies For The COVID-19 War*. IMF Blog. <https://cdn.cursdeguvernare.ro/wp-content/uploads/2020/04/FMI-Economic-policies-for-the-COVID-19-War.pdf>.

Development Bank of Germany [KfW] (2020). *Successful financial year 2019 - currently focusing on supporting the economy due to the corona pandemic*. https://www.kfw.de/KfW-Konzern/Newsroom/Aktuelles/Pressemitteilungen-Details_577408.html. E.T:11.03.2021

Development Bank of Germany [KfW] (2021). *Corona Aid For One Year From Kfw*. <https://www.kfw.de/stories/wirtschaft/unternehmen/ein-jahr-coronahilfe/?kfwmc=kfw-konzern>. E.T:10.03.2021

DW (2020a). *ABD'de İki Trilyon Dolarlık Paket Senato'dan Geçti*. <https://www.dw.com/tr/abdde-iki-trilyon-dolarlik-paket-senatodan-ge%C3%A7ti/a-52922492>. E.T:20.03.2021

DW (2020b). *Almanya'da Korona Mağdurlarına Devlet Yardımı*. <https://www.dw.com/tr/almanyada-korona-ma%C4%9Fdurlar%C4%B1na-devlet-yard%C4%B1m%C4%B1/a-52990112>. E.T:20.03.2021

European Commission (2020). *State Aid: Commission Approves Swedish Public Guarantee Of Up To €137 Million To Compensate Airline SAS For Damage Caused By Coronavirus Outbreak*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_748. E.T:03.03.2021

Federal Employment Office Germany (2021). *Short work allowance - information for employees*. <https://www.arbeitsagentur.de/finanzielle-hilfen/kurzarbeitergeld-arbeitnehmer>. E.T:16.03.2021

- Federal Ministry of Finance Germany (2021). *A Stimulus Package For Everyone In Germany*. <https://www.bundesfinanzministerium.de/Web/EN/Issues/Priority-Issues/stimulus-package-for-everyone/stimulus-package-for-everyone.html>. E.T:16.03.2021
- Fernandes, N. (2020). *Economic Effects Of Coronavirus Outbreak (COVID-19) On The World Economy*. IESE Business School Working Paper. SSRN. (WP-1240-E). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3557504>.
- Financial Times (2020). *Expats in Dubai Call For Cut in Their Children's School Fees*. <https://www.ft.com/content/c9f83ca9-9107-436f-864b-da1b7e28f56f>. E.T:29.03.2021
- Gartner (2020). *Gartner HR Survey Reveals 41% Of Employees Likely To work Remotely At Least Some Of The Time Post Coronavirus Pandemic*. Newsroom. <https://www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2020-04-14-gartner-hr-survey-reveals-41--of-employees-likely-to->. E.T:22.03.2021
- Goger, A., Loh, T. H. and Bateman, N. (2020). *Debunking myths about COVID-19 relief's unemployment insurance on steroids*. Brookings Institute. <https://www.brookings.edu/research/debunking-myths-about-covid-19-reliefs-unemployment-insurance-on-steroids/>.
- Government Offices of Sweden (2020). *Crisis Package For Jobs And Transition*. <https://www.government.se/press-releases/2020/03/crisis-package-for-jobs-and-transition/>. E.T:11.03.2021
- Greve, B., Blomquist, P., Hvinden, B. and Gerven, M. V. (2020). *Nordic welfare states—still standing or changed by the COVID-19 crisis?* <https://doi.org/10.1111/spol.12675>.
- Hellewell, J., Abbott, S., Gimma, A., Patron, N., Jarvis, C. and Russell T. W. (2020). “Feasibility Of Controlling COVID-19 Outbreaks By Isolation Of Cases And Contacts.” *The Lancet Glob Health*. 8(4). [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(20\)30074-7](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(20)30074-7).
- Holst, H., Fessler, A. and Niehoff, S. (2021). “Covid-19, Social Class And Work Experience In Germany: Inequalities In Work-Related Health And Economic Risks.” *European Societies*. 23(1). <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1828979>.
- Ilzetzki, E. (2020). *COVID-19: The Economic Policy Response*. A CEPR Press VoxEU.org. <https://voxeu.org/article/covid-19-economic-policy-response>.
- International Labour Organization (2020). *COVID-19 And The World Of Work Updated Estimates And Analysis*. ILO monitor 2nd edition: Briefing Note. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf. E.T:23.03.2021
- International Labour Organization (2021). *COVID-19 And The World Of Work*. Seventh edition. https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_767028/lang--en/index.htm. E.T:23.03.2021

International Monetary Fund [IMF] (2020). *World Economic Outlook. The Great Lockdown*. International Monetary Fund. Research Department. Washington. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/World-Economic-Outlook-April-2020-The-Great-Lockdown-49306>. E.T 23.03.2021

Investor's Business Daily (2020). *Dow Jones Today, Stocks Slip: Fed Stimulus, Senate Impasse; New York, California Lockdown; NYSE Floor Closes*. <https://www.investors.com/market-trend/stock-market-today/dow-jones-today-futures-slide-fed-stimulus-impasse-new-york-california-lockdown-nyse-floor-closes/>. E.T:18.04.2021

Jd Supra (2020). *Covid-19 Update: Germany To Give Easier Access To State-Funded Short-Time Working Allowance*. <https://www.jdsupra.com/legalnews/covid-19-update-germany-to-give-easier-36702/>. E.T:16.04.2021

Johns Hopkins University & Medicine (2021). *Coronavirus Resource Center(CRC)* <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>. E.T: 15.06.2021.

Kadioğlu, M. (2011). *Afet Yönetimi Beklenilmeyeni Beklemek, En Kötüsünü Yönetmek*. Marmara Belediyeler Birliği. <https://docplayer.biz.tr/657716-Marmara-afet-yonetimi-beklenilmeyeni-beklemek-en-kotusunu-yonetmek.html>.

Kniffin, K. M., Narayanan, J., Anseel, F., Antonakis, J., Ashford, S. P., Bakker, A. B., Bamberger, P., Bapuji, H., Bhawe, D. P., Choi, V. K., Creary, S. J., Demerouti, E., Flynn, F. J., Gelfand, M. J., Greer, L. L., Johns, G., Kesebir, S., Klein, P. G., Lee, S. Y. and Vugt, M. V. (2021). "COVID-19 And The Workplace: Implications, Issues, And Insights For Future Research And Action". *American Psychologist*, 76(1). <https://doi.org/10.1037/amp0000716>.

Lipsitch, M., Swerdlow, DL. and Finelli, L. (2020). "Defining The Epidemiology Of COVID-19 Studies Needed". *The New England Journal of Medicine*. 382(13). <https://doi.org/10.1056/NEJMp2002125>.

Maclean, J. C., Oney, M., Marti, J. and Sindelar, J. (2018). "What Factors Predict The Passage Of State-Level E-Cigarette Regulations?". *Health Icon*. 27(5). <https://doi.org/10.1002/hec.3642>.

Ministry of Employment Sweden (2021). *Labour market initiatives in the Budget Bill for 2021*. <https://www.government.se/articles/2020/09/labour-market-initiatives-in-the-budget-bill-for-2021/>. E.T:19.04.2021

Naumann, E., Möhring, K. and Reifenscheid, M. (2020). "COVID-19 Policies In Germany And Their Social, Political, And Psychological Consequences." *European Policy Analysis*. (6). <https://doi.org/10.1002/epa2.1091>.

Nicola, M., Alsafi Z., Sohrabi C., Kerwan A., Al-Cabir A., Iosifidis C., Ağa M. and Ağa R. (2020). "The Socio-Economic Implications Of The Coronavirus Pandemic (COVID-19): A Review". *International Journal of Surgery*. 78, 185-193. <https://doi.org/10.1016/j.ijssu.2020.04.018>.

- Nikiforuk, A. (2018). *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın Ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. İletişim Yayınları. İstanbul. <https://iletisim.com.tr/Images/UserFiles/Documents/Gallery/mahserin-dorduncu-atlisi.pdf>.
- NPR News (2020). *Oil Prices, Stocks Plunge After Saudi Arabia Stuns World With Massive Discounts*. <https://www.npr.org/2020/03/08/813439501/saudi-arabia-stuns-world-with-massive-discount-in-oil-sold-to-asia-europe-and-u->. E.T:30.03.2021
- OECD, (2020). *Data*. <https://data.oecd.org/natincome/gross-national-income.htm>. E.T:10.04.2021
- Potrafke, N. (2018). "Government Ideology And Economic Policy-Making In The United States". A survey. *Public Choice*. 174(1–2). <https://doi.org/10.1007/s11127-017-0491-3>.
- Reichelt, M., Makovi, K. and Sargsyan, A. (2020). "The Impact Of COVID-19 On Gender Inequality In The Labor Market And Gender-Role Attitudes". *European Societies*. 23(1), S228-S245. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1823010>.
- Reuters (2020). *OPEC's Pact With Russia Falls Apart, Sending Oil Into Tailspin*. <https://www.reuters.com/article/us-opec-meeting-idUSKBN20T0Y2>. E.T:16.04.2021
- Swedish Ministry of Finance (2020a). *Further Additional Funding To Municipalities And Regions*. <https://www.government.se/press-releases/2020/04/further-additional-funding-to-municipalities-and-regions/>. E.T:17.04.2021
- Swedish Ministry of Finance (2020b). *New Measures To Strengthen Care Of The Elderly And Health Care During The COVID-19 Crisis*. <https://www.government.se/press-releases/2020/05/new-measures-to-strengthen-care-of-the-elderly-and-health-care-during-the-covid-19-crisis/>. E.T:16.04.2021
- Swedish Ministry of Labour (2020). *Unemployment Insurance Fund Temporarily Changed*. <https://www.regeringen.se/artiklar/2020/04/a-kassan-forandras-tillfalligt/>. E.T:17.04.2021
- Swedish Public Employment Service (2021). *The Pandemic Is Causing Structural Change To Accelerate*. <https://arbetsformedlingen.se/statistik/analyser-och-prognoser/analys-och-utvardering/pandemin-far-strukturumvandlingen-att-accelerera>. E.T:17.04.2021
- Swedish Work Environment Authority (2021). *Coronavirus And Workplace Safety And Health*. <https://www.av.se/en/health-and-safety/diseases-infection-and-microbiological-risks/risk-of-diseases-in-the-workplace/coronavirus-and-workplace-safety-and-health/>. E.T:16.04.2021
- Triggs, A. and Kharas, H. (2020). *The Triple Economic Shock Of COVID-19 And Priorities For An Emergency G-20 Leaders Meeting*. Brookings Institute. <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2020/03/17/the-triple-economic-shock-of-covid-19-and-priorities-for-an-emergency-g-20-leaders-meeting/>

U.S. Department of Labor (2020a). *Families First Coronavirus Response Act: Employee Paid Leave Rights*. <https://www.dol.gov/agencies/whd/pandemic/ffcra-employee-paid-leave>. E.T:08.04.2021

U.S. Department of Labor (2020b). *Sick Leave*. <https://www.dol.gov/general/topic/workhours/sickleave>. E.T:08.04.2021

US Department of the Treasury (2021a). *The CARES Act Provides Assistance To Workers And Their Families*. Policy Issues. <https://home.treasury.gov/policy-issues/cares/assistance-for-american-workers-and-families>. E.T:08.04.2021

US Department of the Treasury (2021b). *The CARES Act Provides Assistance To Small Businesses*. Policy Issues. <https://home.treasury.gov/policy-issues/cares/assistance-for-small-businesses>. E.T:08.04.2021

US Department of the Treasury (2021c). *The CARES Act Preserves Jobs For American Industry*. Policy Issues. <https://home.treasury.gov/policy-issues/cares/preserving-jobs-for-american-industry>. E.T:08.04.2021

US Department of the Treasury (2021d). *Emergency Rental Assistance Program*. Policy Issues. <https://home.treasury.gov/policy-issues/cares/emergency-rental-assistance-program>. E.T:08.04.2021

World Trade Organization [WTO] (2020). *Trade Set To Plunge As COVID-19 Pandemic Upends Global Economy*. Press Release. https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm#:~:text=World%20merchandise%20trade%20is%20set,effectiveness%20of%20the%20policy%20responses.&text=The%20dollar%20value%20of%20world,%25%20to%20US%24%2018.89%20trillion. E.T:22.04.2021

Zhang, W. and Hamori, S. (2021). “Crude oil market and stock markets during the COVID-19 pandemic: Evidence from the US, Japan, and Germany”. *International Review of Financial Analysis*.74.<https://doi.org/10.1016/j.irfa.2021.101702>.

19.YÜZYIL ÇARLIK RUSYA'SINDA İKİ AKIM: BATICILIK VE SLAVCILIK*

Tayyip ÇAKAN**

Öz:

Bu çalışmamızda, Çarlık Rusya'sında ortaya çıkan iki farklı düşünce olan Slavseverlik ve Batıcılığın meydana geliş süreci ve bu akımları savunan düşünürlerin Rus tarihine olan etkisi ele alınacaktır. Batı ve Doğu arasında kalmış Rus insan tipolojisini anlayabildiğimiz bu dönem, aynı zamanda Rus Felsefi Düşüncesinin de ortaya çıkışına vesile olmuştur. 19. yüzyılın kırklı yıllarından itibaren Slavseverler ve Batıcılar sayesinde Rus felsefesi, edebiyatı ve düşüncesi mühim bir gelişme göstermiştir. Bu süreçte ortaya çıkan düşünürler, Batı ve Doğu arasında savrulan Çarlık Rusya'sının hangi yöne doğru gitmesi gerektiğini dile getirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Rus tarihi, Slavseverler, Batıcılar, Edebiyat

Jel Kodu: Z19

* Bu çalışma, "Nikolay Leskov (1831-1895) ve Rusya'da Edebiyat ve İdeoloji (Hacettepe Üniversitesi, SBE, Tarih ABD)", başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi, İstanbul Türkiye, tayyip.cakan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5885-9158

Makale gönderim tarihi: 30.06.2021

Makale Kabul tarihi: 17.02.2022

Künye Bilgisi: Çakan, T. (2022), "19. Yüzyıl Çarlık Rusya'sında İki Akım: Batıcılık ve Slavcilik", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 40-56.

Two Currents In 19th Century Tsarist Russia: The Westerners And Slavophiles

Abstract

In this study, the emergence process of the Slavophiles and Westerners, which are two different ideas that emerged in Tsarist Russia, and the effect of the thinkers who defend these movements on Russian history will be discussed. This period, in which we can understand the typology of Russian people caught between the West and the East, has also been instrumental in the emergence of Russian Philosophical Thought. Since the forties of the 19th century, Russian philosophy, literature and thought showed a significant development because of the Slavophiles and Westerners. The philosophers who emerged in this process, expressed the direction where should go Russia, which was tossed between the West and the East.

Keywords: Russia, Russian history, Slavophiles, Westerners, Literature

Jel Code: Z19

1. Giriş

Rus tarihi siyasi olarak diğer ülkelerde olduğu gibi çalkantılı bir seyir izlemiş, pek çok iniş ve çıkış yaşamıştır. Yaşamış olduğu bu yükselişlerden birisi ise I.Petro dönemi olmuştur. Rus tarihinde düşünce, edebiyat ve sanat I.Petro dönemiyle gelişmeye başlamıştır. Petro geçmişteki çarların aksine gelişimi batıda görmüş ve saraydan, sokağa kadar her yerde batılılaşmayı hayatın içine sokmaya çalışmıştır.

Yüzyıllardır kendi kültürleriyle doğup büyümüş ve onun gerektirdiği şekilde yaşamış olan Ruslar, I. Petro ile birlikte Batılı gibi yaşamaya başlamışlardır. Petro'nun yapmış olduğu değişim gayet radikaldir. Senatonun kurulması, 1724 yılında çıkardığı bir emir sonucunda Patrikliğin ilga edilmesiyle kilise teşkilatının devlet denetimine alınması, merkezileşmenin artırılması, donanma ve ordunun modern bir hal almasının dışında sakal tıraşının zorunlu olması ve Avrupa biçimi elbiselerin giyilmesi gibi kurallar Petro reformlarına verilebilecek örneklerdendir. (Kurat, 2014: 286-287) Fransız Devriminin önemli figürlerinden olan Saint-Just'ın dediği gibi; *“Bir yenileşme döneminde, yeni olmayan her şey kötüdür.”* (Hobsbawn, 2016: 89) düsturuna benzer şekilde I. Petro eski Rusya'da olan ne varsa değiştirmeye başlamıştır. Bu süreçle birlikte Rusya her alanda gelişimini sağlamayı başarabilmiştir.

I.Petro'dan bir yüzyıl sonra ise Ruslar, tarihindeki başka bir düşüşü yaşamışlardır; Napolyon'un Rusya'yı işgali. 1800'lerin başlarında Rusya, Petro'nun 100 sene evvel başlatmış olduğu reformların etkisiyle Fransız kültürünün etkisi altında girmiştir. Tolstoy'un ünlü *Savaş ve Barış* adlı eserinde resmedilen Piyer Bezukhov karakteri, Napolyon'a hayran bir Rus'u okuyucuya göstermektedir. Diğer yandan eserde Kont Rastopçin'in bir sohbet ortamında Prens Nikolay Andreyeviç'e yapmış olduğu konuşma, dönemin Rus insan tipolojisini okuyucuya sunmaktadır;

“Hem biz Fransızlarla nasıl savaşırız prens? Hiç bize öğretmenlik etmiş olanlara, birer put halinde getirdiklerimize karşı silaha sarılabilir miyiz? Gençlerimize bakın, kadınlarımıza bakın... Bizim Tanrılarımız Fransızlardır, bizim cennetimiz Paris'tir.” (Tolstoy, 2015: 838)

Lakin Napolyon'un Moskova'yı işgali pek çok Petersburg soylusunun Fransız yanlısı görüşlerini sarsmıştır. Genç soylu subaylar, bu işgal ile birlikte vatansever Rus köylüsünün ve

askerinin Fransızlardan kurtarmak adına Moskova'yı yakışına şahit olmuştur. Tüm bu yaşananlar millet duygusunu ortaya çıkarmış ve ulusal bir uyanışın habercisi olmuştur. Böylece subayların çoğu köylülerin iç dünyasını anlama imkânı bulmuştur. Hatta bazı subaylar Tolstoy'un hizmetindeki köylülerin yaşayışına hayran kalıp, onlar gibi giyinmesi gibi halkın davasına katılmak adına kıyafetini değiştirmiş, sakal bırakmış ve eski Avrupai soylu hareketlerini bir kenara bırakıp davranışlarını Ruslaştırmıştır. (Figes, 2009: 106-108) Aynı süreçte (19. yüzyılın ilk yarısında yazarlar dahi artık çoktandır kimsenin nesirde kullanmadığı Kilise Slavcası kelimelerden (mesela zlato/altın, deva/bakire kız, ochi/gözler, zenitsa/gözbebeği vs.) şiirlerinde istifade etmeye başlamışlardır. (Trubetskoy, 2020: 103)

Böylece Napolyon'un işgali Rus tarihinde yeni bir yükselişin müjdeleyicisi olmuştur. 1812 zaferinden sonra köylü ruhu ve fedakarlığı kavramı "Batı'nın kurtarıcısı Rusya" kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Ölü Canlar ve Taras Bulba eserlerinde Slavcılığın izlerini yansıtan ünlü Rus yazar Nikolay Gogol da Slavcılığa yaklaştıkça Hristiyan kardeşliğin Rusya'nın dünyaya eşsiz bir mesajı olduğuna inanmaya başlamıştır. (Figes, 2009: 373-374)

Bu çalışmamızda cevap aradığımız soru ise tam olarak budur. 1812 Napolyon zaferi sonrası Ruslar hangi yöne doğru yönelmişlerdir; Batıya mı yoksa doğuya mı? Rus düşünce tarihinde de mühim olan 19. yüzyılın ilk yarısındaki bu süreçte, Rusya'nın entelektüel olarak iki parçaya bölündüğü ve ülkenin tarihteki misyonunu ve amacını sorgulayan iki grubun ortaya çıktığı görülmektedir; Batıcılar ve Slavseverler. Batıcılığı ve slavcılığı savunan ediplerin hangi düşünce ile fikirlerini genişletmiş olduklarını, Ortodoksluk düşüncesinin bu süreçte nasıl bir rol oynadığını ve Çarlık Rusya'sında bu ideolojilerin devlet nezdinde ne kadar etkili olup kullanıldığı konusu irdelenmekte ve cevaplar aranmaya çalışılmaktadır.

Bu süreçte iki Alman düşünürü ön plana çıkmıştır. Fredrich Wilhem Scheling (1775-1854) üzerinden Alman romantizmi ve Friedrich Hegel (1770-1831) vasıtasıyla diyalektik yöntem Rus fikir hayatına dahil olmaya başlamıştır. Bu felsefî uyanış bir yerden sonra düşünürler üzerinde bağımlılığa sebep olmuştur. Gecenin ilerleyen saatlerine dek süren toplantılarda, düşünürler kimi zaman tartışmanın yoğunluğuna kapılıp eldeki eserlerin okunmasına zaman ayırmamaktadır. Örneğin edebiyat eleştirmeni Vissariyon Belinski, Hegel'den tek bir cümle okumamış olmasına rağmen onu sadık bir savunucusudur (Evtuhov, Stites: 2018, 56-57).

Aleksandr Herzen (1812-1870), Slavcılar (Slavseverler) ve Batıcılarla ilgili olarak şöyle demiştir; "İki düşman kardeşin, çekişme ve zıtlaşmalarında, Rusya'da ulusal bilinci hazırlayan

o karmaşık süreci buluruz.” (Koyre, 1994: 11). Herzen’in bu sözü esasında her iki grubun temel ideolojisini görebilmek açısından önemlidir. Çünkü hem Slavcı hem de Batıcı edipler öne sürmüş oldukları fikirlerle Rus düşünce hayatının gelişip büyümesine olanak sağlamışlardır.

2. Batıcılık

Herzen 1860’da “*30 yıl öncesinin Rus gençlerinin içerisinde, Rusya’nın geleceği mevcuttur. Onlar evrensel bilimin ve hakiki Rus geleneğinin mirasçılarıdır.*” (Florinsky, 1947: 77-85) diye yazdığı zaman Rusya’nın gerçeklerinden çok da uzaklaşmamıştır. Hakikaten 1825-1855 dönemi Rus siyasal ve sosyal düşünce tarihinde oldukça önemli bir dönem olmuştur. Dekabrist ayaklanmasını izleyen baskılar tüm entelektüel faaliyetleri durduramamış, Petersburg’da, Moskova’da ve çeşitli illerde Herzen’in deyişiyle “*resmi Rusya’dan derin bir yabancılaşma duygusuyla*” felsefi, bilimsel, sosyal ve politik sorularla ilgilenen gayri resmi gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. (Florinsky, 1947: 77-85)

Batıcılık akımının ilk temsilcilerinden olan Çaadayev, Moskovalı aristokrat bir ailenin çocuğu ve Puşkin’in de yakın arkadaşısıdır. Çaadayev’in Batıcılığı geç dönem Batıcıları olan Herzen, Belinski, Bakunin ve Çernişevski gibi materyalist ve din karşıtı değildir. Çaadayev’e göre, Rusya’nın yüzyıllarca Moğol-Türk esaretinde kalmış olması tüm Avrupa’nın özgün bir Hristiyanlık kültürünü oluştururken, bu sürecin dışarısında kalmalarına neden olmuştur. Ruslar gerçek Hristiyanlıktan kopmuş olan Bizans’ın mezhebini benimsemişlerdir. Bu sebeple Ruslar sözde Hristiyan olsalar da Batı’nın uzun tarihsel süreç içerisinde edindiği ilerlemelerin dışında kalmışlardır. Dolayısıyla Çaadayev, Batının dinamik yapısına uyuşmayan Ortodoks kültürüne karşı çıkmaktadır. Katoliklik ise, gelinen noktada rasyonel Batı düşüncesinin temel kaynaklarından birisini oluşturmaktadır (Mehdiyev, 2015: 231-238).

Çaadayev ilk kez 1829’da Rusya’nın Avrupa ile olan ilişkisi sorununu felsefi mektubunda kaleme almıştır. Yazı 1836’da *Teleskop* dergisinde yayımlanmıştır. Bu mektupta Çaadayev yaratıcılığını ve birliğini genel olarak dinden ve bilhassa Katolik olmasından alan Batı medeniyetine Rusya’nın değerli hiçbir katkıda bulunmadığı konusunu tartışmaktadır. Ayrıca Rusya’nın kendi geçmişindeki ayak bağlarından arınmış olarak büyük bir geleceği olabileceği olasılığına açık kapı bırakmıştır (Williams, 1970: 573-588). Çaadayev’in yazmış olduğu

mektup şaşırtıcı bir etki yaratmış ve iki taraf (Batıcılar ve Slavseverler) arasında düşmanlık derecesinde bir bölünmeye sebep olmuştur.

Çaadayev'in Rus tarihinin tarihsel açıdan önemsiz oluşu ile ilgili sözlerine karşı yakın arkadaşı Puşkin "Şerefim üzerine yemin ederim ki geçmişlerimizin tarihinden başka, Tanrı'nın bize vermiş olduğu vatandan başka, hiçbir zaman ne vatanı değiştirmek veya ne başka bir tarihe sahip olmak isterim." (Kovaleva, 2014: 54) diyerek karşı çıkmıştır. 1836'da Slavsever Homyakov da Slavofilizmin ana temellerini de oluşturan "Felsefi Mektup Hakkında Birkaç Söz" adlı bir yazı kaleme almış ve yazısında şöyle demiştir;

"Biz diğer aydınlanmış halkların gerisinde kalmadık. Geleneksel toplumsal yaşam biçimlerine gelmek gerekirse, üstümüzde tecrübe edilmesine gerek yoktur, kişi başkalarının tecrübeleriyle de akıllıca yaşayabilir; biz neden uç noktalara doğru ilerlemek zorundayız ki: Fransa'da olduğu gibi kalbin tutkusunu deneyimlemek, İngiltere'de olduğu gibi aklın üstünlüğü ile serinlemek; birinin yanmasına diğerinin ise donmasına izin vermek demektir. Biri aşırı çabadan anevrizma (kan damarlarının duvarının zayıflaması sonucu balon gibi genişlemesi), diğeri ise aşırı dolgunluktan felç olabilir. Güçlü bir yapıya ve ılımlı bir yaşama sahip Ruslar ise halklar için mukaddes asırlara ulaşabilir." (Şerbakov, 2020: s.17-18)

Batıcılar, Batı Avrupa'nın gelişimi esnasında vaki olan her şeyi savunmuşlardır: köylülerin nüfusunun azaltılması, Fransa'da ortaya çıktığı gibi bürokrasinin gücü vs. mecburen Rusya'da da tekrarlanması gerektiğini savunmuşlardır. Fakat modern Avrupa düşüncesinin etkisinde olan daha eğitilmiş temsilcileri Belinski, Herzen, Turgenyev, Çernisevki tamamen farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Onlar, Batı Avrupa'nın fabrika ve tarım işçilerinin katlanmak zorunda kaldığı, toprak sahiplerinin orta sınıfın parlamentoda elde ettiği gibi kontrolsüz bir güçle dayattığı acıları hiçbir surette tarihi bir zorunluluk olarak kabul etmemişlerdir (Kropotkin, 2018: 329-330). Hatta Herzen, Slavseverler gibi İncil'in öğretilerine Ortodoks Hristiyanlığının, Katoliklikten daha sadık olduğunu düşünmüş ve bu inanç sayesinde Rus halkının, Batı Avrupa'nın sağlıksız uygarlığına bulaşmadan temiz kalabildiğini savunmuştur (Walicki, 2013: 263).

Belinski'ye göre, Petro'nun yapmış olduğu reformlar, tarihsel açıdan bakıldığı zaman kaçınılmazdır. 19. yüzyıl Rusya'sının içerisinde bulunmuş olduğu toplumsal uçurumun sorumlusu olan Petro reformları, çağdaş bir Rusya'ya atılmış olan ilk ve kesin adımlardır. I.Petro'dan önce Rusya, sadece bir halk iken Deli Petro'nun başlatmış olduğu reformlarla birlikte bir ulus olabilmiştir (Walicki, 2013: 222-223).

Slavcılık ve Batıcılık tartışmaları 1880 baharında Moskova'da gerçekleşen Puşkin Töreni'nde Dostoyevski'nin konuşmasında dahi hala daha canlı bir haldedir. Puşkin'in ölümü üzerine yapılan törende en önemli iki edebi şahsiyet Turgenyev ile Dostoyevski, Puşkin'in tamamen farklı yönlerini ortaya çıkaracak konuşmalar yapmışlardır. Turgenyev, Puşkin'i Avrupa edebiyatı bağlamında incelerken Dostoyevski onun dehasının Avrupa'daki yaratıcılığa eşit olmaktan öte, çok üstünde olduğunu belirtmiştir. Her ikisi Puşkin ile ilgili çözümler yapmakla kalmamış, dolaylı olarak Rusya'nın Avrupa karşısındaki başarısını da değerlendirmişlerdir. Buradaki argüman edebi bir şahsiyetle ilgili gibi görünse de dinleyicilerin de gayet anladığı gibi aslında uzun zamandır var olan ve 19. yüzyıl boyunca Rus kültüründe sürüp giden Batıcılık-Slavcılık tartışmasının bir rövanşidir. Turgenyev'in Batı merkezli, Dostoyevski'nin ise Rus merkezli konuşmasının sonucunda galip ise Dostoyevski olmuştur (Dostoyevski, 2015: 37-38).

Batıcıların karşısında konumlanan Slavcılar ise Ortodoksluk ekseninde Rus tarihini incelemişler ve Batı medeniyeti yerine Slav medeniyetinin üstünlüğünü kabul ederek görüşlerini açıklamaya uğraşmışlardır.

3. Slavcılık (Slavseverler)

Slavseverlik (Slavyanofil) kelimesi ilk olarak Çar I. Aleksandr dönemindeki, Amiral A.S. Şişkov'un eski kilise Slavcasına karşı büyük bir sempati beslemesi ve tekrar eski dile geri dönülmesini istemesinden ileri gelmektedir. Şişkov, Rusça yerine yazıda, basında, okullarda eski Slavcayı uygulamaya koymak istemiştir. 1824'de Eğitim Bakanı da olan Aleksandr Şişkov, Batı medeniyetini destekleyen Rus aydınlarının, yani batıcıların ileri sürdükleri bütün yeniliklere karşı koymuş ve ileri hareketleri durdurmaya çalışmıştır. Şişkov'un eski Slavcayı ihya etmek isteği, muhalifleri tarafından kendisine "Slavyanofil" yani "Slavsever" adının takılmasına sebep olmuştur (Aslan, 2018: 52-83).

Slavcılık, Rusya'da 1839'larda ortaya çıkmıştır. Bu ideolojik hareketin öncüleri İvan Kireevsky (1806-1856), Aleksey Homyakov (1804-1860), Konstantin S. (1817-1860) ve İvan Aksakov (1823-1886) kardeşlerdir. Slavseverler, Rus halkının var etmiş olduğu orijinal biçimiyle Ortodoksluğa dayalı bir Hristiyan dünya görüşünün geliştirilmesini amaçlamışlardır. Slav dünyasının misyonu ve hayata bakışını açıklamaya çalışmışlar ve Batıcılık tarzında düşünceye ve Ortodoks olmayan anlayışa karşı hoşgörüsüz bir tutum takınmışlardır. Rusya'nın geçmişini ve Rus ulusal karakterini idealize etmişlerdir. Slavseverler, Rus kültürünün ayırt edici özelliklerini çok değerli bulmuşlar ve Rus siyasi ve kamusal yaşamının gelişmekte olduğunu ve Batılı ülkelerin yöntemlerinden farklı olarak kendine özgü bir şekilde gelişeceğini savunmuşlardır (Kovaleva, 2014: 41-42).

Ünlü Rus tarihçi Karamzin'e göre Petro'nun Batılaşıma düşünceleri yüzünden Rusya'da sınıf farkı belirginleşmiş ve böylece Rus toplumunda soylular ile alt sınıf birbirinden kopmuştur. Bu durumda kardeşlik bağlarının kopmasına sebep olmuştur. Karamzin 18.yüzyılın sonlarında genç yaşlarındayken şöyle demektedir;

“Rusların Rus olduğu, Rus gibi giyindiği, kendi yolunda gittiği, gelenek ve göreneklerine bağlı olduğu, kendi dilini gönlünün dilini, yani düşündüğü gibi konuştuğu o devirlerin hatırasına bağlı olmayanınız var mıdır?” (Koyre, 1994: 14)

19. yüzyılın başlarında Rusya'da Schelling'in ve Hegel'in etkisi Rus toplumunun eğitimli kesimlerinde oldukça hızlı bir şekilde yayılmıştır. 1810'ların sonlarında ve 1820'lerde ise aydınların dikkatleri Rus kültürünün özgün başarılarının ne olduğu sorusuna çevrilmiştir. O zaman verilen cevap son derece umutsuz olmuştur: hiçbir şey. Bu dönemin yazarlarının çoğunun yazışmalarında ve günlüklerinde belirtildiği gibi, Rus kültürünün yalnızca taklit edici bir durumda olduğu ortaya çıkmış ve evrensel dünya kültürüne özgün katkısı olarak düşünülebilecek hiçbir unsur içermediği görülmüştür; Rusya'da din tamamen Bizans'tan ve seküler kültür ise tamamen Batı Avrupa'dan gelmektedir (Groys, 1992: 185-198).

Slav tarihçisi Andrej Walicki, Slavseverlerin görüşlerini yaşanan düzenin savunulmasından çok, geçmişin ideal toplumuna duyulan nostalji yani derin bir özlem olarak ifade etmektedir. Walicki'ye göre *“Slavseverlerin felsefesi, tutucu ütopyacılık olarak nitelendirilebilir; "ütopyacılık" diyoruz çünkü, içinde yaşanan gerçeklerin taban tabana zıddı olan toplumsal*

bir idealin kapsamlı ve ayrıntılı bir düşüydü; "tutucu", hatta gerici olduğunu söylüyoruz çünkü, bu, geçmişe yerleştirilen bir idealdir." (Walicki, 2013: 180)

Slavseverlerin görüşlerine genel itibariyle baktığımızda popülistlerin görüşüyle de benzerlik taşıdığı görülmektedir. Herzen ile birlikte başlayan popülizm, Slavseverlerin bazı görüşlerini paylaşmaktadır. Öncelikle hem Slavseverler hem de popülistler, bir yandan Rus köylülerine, bir yandan da esnaf gruplarına samimi bir sevgi beslemektedirler. Alexander Herzen bu iki gruba atıfta bulunurken *"Evet, biz rakip idik fakat çok garip olanından"* demiştir. *"Farklı olmasına rağmen tek bir sevgimiz vardı. Onlar (Slavseverler) ve biz en eski yıllarımızdan Rus halkını bütünüyle kucaklayan, sınırsız bir sevgi hissi veren güçlü bir irrasyonel duyguya yenik düştük. Ve biz, Janus gibi, çift başlı kartal gibi, aynı yüreğe sahipken ve aynı zamandayken farklı yönlere baktık. Onlar mezarlarda İsa'yı arayan Mary Magdalen gibi, kroniklerde Rusya'yı yaşamaya çalıştılar..."*(Lavrin, 1962: 307-317)

Slavseverler; Rusya'nın gerçek tarihinin çözümlenmeye başladığı bir zamanda Moğol istilasına kadar federal prensibin egemen olduğunu, Moskova çarının otoritesinin nispeten yeni bir oluşum olduğunu (15. 16. 17. yüzyıl) ve otokrasinin eski Rusya'nın bir mirası olmadığını savunurlar. Aksine temel olarak aniden batı yaşam biçimini soktuğu için lanet okunan I. Petro'nun eseri olduğundan bir kez bile şüphe etmezler. Onlardan çok azı Rus halkının büyük kitlesinin dininin, resmi Ortodoks kilisesinin dini olmadığını, aksine bin çeşit varyasyonu olduğunun farkına varmıştır. Moskova kilisesini Bizans, Latin ve Moğol kaynağının bir karışımı olarak görmüşlerdir (Kropotkin, 2018: 330-331).

Slavseverciliğin en önemli temsilcilerinden olan İvan Kireyevsky *"Batı'da özel ve toplumsal yaşam bireylerin birbirlerinden yalıtılmalarını gerektiren, insanların tek tek ve öteki insanlardan ayrı olacakları bir bağımsızlık anlayışı temeline dayanır. Böyle olunca, dışsal biçimsel özel mülkiyet ilişkileri ve her türlü hukuksal uzlaşma biçimleri kutsallaştırılır ve insanlardan daha önemli gibi görülür."* (Walicki, 2013: 162-163) demiştir. Kireyevsky'ye göre Batı uygarlığı organik toplumları yok edip onun yerine hesaplar üzerine dayanan birlikler koymuştur. Homyakov'un da deyişiyle Avrupa tarihinin "özgürlüksüz birlik" ile "birliksiz özgürlük" arasındaki savaşımın tarihi olmasının nedeni tam olarak budur. Bunun ardından insan enerjisi dışı, durmak dinlenmek bilmeyen bir hareketliliğe yöneltilmekte, bu içi boş, ruhsuz "mantık-teknik" uygarlığı ise, endüstri üretiminin düzeneğince yönetilmektedir. Kireyevsky ve Homyakov'nin fikirlerini oluştururken Alman idealist felsefesinden, özellikle

de Schelling'ten etkilendiği görülmektedir. Kireyevsky yurtdışına çıktığı süreçte 8 ay boyunca Almanya'da kalmıştır. Berlin'de Hegel ve Schleiermacher'in konferanslarına katılırken Münih'te de Schelling'i kişisel olarak tanıma fırsatına sahip olmuştur. Kireyevsky daha sonra fikirlerine bir düzen vermek için Rusya'ya geri dönmüştür (Lavrin, 1961: 110-120).

Slavseverlerin lideri Kireyevsky olmasına rağmen, hareketin içerisindeki en aktif kişilerden biri Aleksey Homyakov olmuştur. Soylu bir aileden gelen Homyakov, 1828-29 Osmanlı-Rusya savaşında orduya tekrar katılmış ve Bulgaristan'da Rus olmayan Slavlarla beraber Türklere karşı savaşmıştır. Homyakov Batı'nın aksine, Rusya'da gerçek Hristiyanlık ruhunun Rus Kilisesi'nde ve Rus halkının bilincinde yaşamaya devam ettiğini savunmuştur (Lavrin, 1964: 35-48). Ortodoksluğu Slav halklarını birleştiren en yüksek manevi ilke olarak gören Homyakov “*Bir Slav ile*” diyordu, “*ve özellikle Ortodoks bir Slav ile olan kardeşliğinin farkında olmayan hiçbir Rus yoktur.*” (İvanovna, 2016: 64). Ortodoks Hristiyanlık, Batı'nın bilmediği bir ilkeyi “*sobornost*” yani “*konseycilik*” ilkesini getirmiştir. Bu bir tür Ortodoks-Hristiyanlık ruhunun içerisinde var olan, evrensel sevgi ve kardeşlik ruhudur. Bu durum Rusya'nın muhtemelen “din ve yaşam” ve “din ve kültür” arasındaki organik birliğin hala korunduğu tek ülke olduğu anlamına gelmektedir (Lavrin, 1964: 35-48).

Slavseverler, II.Aleksandr'ın reformları döneminde Rus toplumunun karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmek adına din adamları ile halkın arasında bir yakınlaşmanın gerekliliğini dile getirmişlerdir. Kilisenin devlete tabi kılınmasını eleştirmişler ve kilisenin devlet gözetiminden bağımsız kalmasının gerekliliğinin altını çizmişlerdir. Slavseverlerin bunun yanında “dini hoşgörü” konusuna ehemmiyet vermişlerdir. İvan Sergeyeviç Aksakov (1823-1886) gibi bazı radikal Slavseverler bu görüşe karşı çıkmış olsalar da genel olarak Slavseverler hangi dine inanıyor olursa olsun, Çarlık Rusya'sı içerisindeki her bireyin kendi dinini rahatça yaşama ve öğretme hakkına sahip olmasını savunmuşlardır (Allen, Obolevitch, Rojek, 2019: 181).

Slavseverlerin bir diğer üyesi ise Konstantin Aksakov da Ortodoks birliğini savunan düşünürlerden olmuştur. Kendisi 1852 yılında yazmış olduğu bir mektupta şöyle demektedir;

“Tekrar ediyorum, Türkiye'deki tüm Ortodoks Hristiyanların bağımsızlığını ilan etmesi gerekmektedir. Onların davasını kendi davamız olarak kabul ettiğimiz ve sanki kendi mücadelemizmiş gibi, onların mücadelesinde savaşacağımız söylenmelidir... Avrupa tüm

dünyayı arkasına alarak bize saldırıyor. Öyle olsun! Biz de sorunun doğrudan ve tek çözüm yolu olarak tüm Slav dünyasını ayağa kaldıracağız.” (Çurkina, 2017: 91-105)

Slavseverlerin içerisindeki Ortodoksluk coşkusu, kendi vizyonlarının sınırlarını Çarlık Rusyası ile sınırlandırmalarına engel olmuştur. Gördüğümüz gibi pek çok Slavsever Avrupa'ya ve Osmanlı Devleti'ne karşı, tüm Slav uluslarını uyandırma ve isyan etmelerini teşvik etme eğiliminde olmuşlardır. Çünkü onlara göre tüm Slavlar birleştiği takdirde Rusya mutlak gücüne kavuşabilecektir. Turancılık ideolojisine benzeyen bu görüş, Slavseverliğin, Panslavizme dönüşmesine olanak sağlamıştır.

I. Nikolay döneminde, Rus milliyetçisi ve monarşist Fyodor Tyutçev (1803-1873) çarı etkileyen kişilerden olmuştur. Tyutçev, I.Nikolay'ın panslavist tutkularını canlı tutmaya çalışmış, yazdığı şiirler de buna ön ayak olmuştur. 1849 yılında yazmış olduğu “Tanyeri” adlı şiiri buna örnektir; “*Kalk ey Rus! Vakti geldi! /Kalk İsa aşkına çalışmaya! /Artık vakti değil mi haç çıkarıp / asmanın çanı Çargrad'a?*” (Volkov, 2020: 202). Ruslar İstanbul'a Çargrad (Çarın şehri) diyordu. I. Nikolay, Tyutçev'i Dışişleri Bakanlığına almış ve Kırım Savaşı'nın arefesinde Osmanlı Devleti'ni desteklemekte olan Fransız gazetecileri ikna etmek amacıyla Fransa'ya dahi göndermiştir. Fakat Rus yönetiminin propaganda çabaları Rusya'nın Avrupa ve Yakındoğu'daki etkisini en aza indirmeye kararlı olan Fransa ve İngiltere'nin tavrının değişmesinde yeterli olmamıştır. (Volkov, 2020: 201-203)

19. yüzyılın ortalarında Rus tarihi açısından mühim gelişmeler meydana gelmiştir. 1848-1849'da meydana gelen Avrupa devriminden sonra Homyakov Rusya'yı kasıp kavuran coşku dalgasından bahsetmektedir. Sonuçları, o zamanlar birçok kişiye malum olduğu gibi, bir yandan Batı'nın derin krizine, diğer yandan Rusya'nın yıkılmaz gücünün kanıtı niteliğindedir (Noskov, 2002: 103-119). 1848-1849 yenilgileri, 1847'de kurtuluşun Batı'da olduğunu düşünerek Rusya'dan ayrılıp Avrupa'ya giden Batıcı Herzen'in dahi umudunu kırmıştır. Herzen'e göre bu onur kırıcı mağlubiyetlerden sonra artık devrimin de, Batı medeniyetinin de kurtarıcı olabileceğine inanmak güçleşmiştir (Carr, 2021: 209). Kırım Savaşı ise Slavofilizmin önde gelen ideologunun haklılığının bir teyidi olmuştur. Çünkü Homyakov Kırım Savaşı'nın Rusya açısından mağlubiyetle biteceğini önceden tahmin etmiştir. Kırım Savaşı dönemi, o yıllarda toplum nezdinde en yüksek ifade biçimi olan Slavseverlerin tarih felsefesini, Rus düşünce tarihinin oluşumunda en önemli aşama haline getirmiştir. Böylece bu yönde ilerleyen

Rus edipleri Rusya'nın tarihine ve özgünlüğüne ikna olmuşlar, Rusya ile Batı arasında doğrudan yaşanan bu çatışmaya tanık olup Batıyla tarihsel gelişimlerinin zıt yollarını kesin olarak kabul etmişlerdir (Noskov, 2002: 103-119).

Kırım Savaşı sonrası Rus toplumu içerisinde Avrupa düşmanlığı artmış, bu durum Slavsever ideolojinin güçlenmesine de vesile olmuştur. Çözümü Batı'da gören Batıcılara karşı Slavseverlerin savunduğu Slav birliğinin kurulması fikri Rus halkına daha cazip gelmeye başlamıştır. Kırım Savaşı'nın sonuçlarının "tarihi bir utanç" olarak görülmesi, ileri dönem Slavseverlerin, bu düşüncüyü Panslavizme evirmesine de neden olmuştur. Bu dönem Rus-Türk ilişkilerinin çalkantılı bir sürece girmesiyle Panslavizm, Rus hükümeti tarafından desteklenen resmi ve organize bir hareket (basın ve Pan-Slav topluluklarla) haline gelmiştir. 93 Harbine giden 11 yıl boyunca Slavcılık Çarlık Rusyası'nda büyümüş ve doruğa ulaşmıştır (Yevgeni, 2021: 114).

İleri dönem Slavseverlerin içerisindeki önemli şahsiyet ise İvan Aksakov'dur. Kendisi aynı zamanda Konstantin Aksakov'un da kardeşidir. İvan Aksakov, yaşamı boyunca (neredeyse 19. yüzyılın sonuna kadar) Slavofil sosyal ve edebi düşüncesinin temel ilkelerini ya da kendisinin dediği şekilde "ulusal akımı" sürdürmek için eski neslin geleneklerini savunmuştur (Vasilyeviç, 2019: 88-94).

İvan Aksakov Slavseverliğin, Panslavizme evrilmesinin önde gelen ismi olmuştur. Aksakov'un milliyetçi fikirleri yıllar geçtikçe dozunu arttırmış, gençlik yıllarında liberal bir tutumu olan Aksakov'un, Rusya'da devrimci grupların (narodniklerin) güçlenmesiyle 1861'den itibaren fikirleri değişmiş ve daha sonraki fikirleri onu, Slavseverlerin kurucularının düşüncelerinden apayrı bir noktaya getirmiştir. Aksakov'un yönettiği Slav İnsanseverler Derneği, 93 Harbi esnasında Rusya'da etkisini kayda değer bir şekilde arttırmıştır. İvan Aksakov'un arzusu, İstanbul'un fethedilerek Rus kartalının kanatları altında güçlü bir Slav uluslar federasyonunun kurulması olmuştur. Böylece esasen Aksakov imparatorluğa ulusal bir içerik kazandırmak adına çabalamıştır (Walicki, 2013: 188-190).

İvan Aksakov, Balkan ülkelerinde gerçekleşmiş olayları dikkatli bir biçimde incelemiştir. Yazarın özellikle daha keskin bir biçimde süreçlerinin yaşandığı bölgeler olmaları nedeniyle Balkanların "sinir pıhtısı" olarak adlandırılan Sırbistan, Bosna Hersek, Karadağ ve Makedonya ilgi alanı olmuştur. Filozof kendi fikirlerini çok sayıda farklı yaygın organında

paylaşmıştır. Özellikle *Moskova* (1867-1868) ve *Rus* (1880-1886) gazetelerinde Sırp meselelerine adanmış makalelerine yer verilmiştir (Igorevna, 2017: 53-64).

Osmanlı ve Rusya arasında 1870'lerde artan gerilim, Rusya'da 1870'lerin sonunda ulusal olarak eşi görülmemiş bir "Slav kardeşlere yardım etme isteği" akımını başlatmıştır. Volga ve Don'dan gelen köylüler Moskova Slav Komitesine akın etmeye başlamıştır. İvan Aksakov bu süreci şu şekilde aktarmaktadır; onlar diz çöküp Sırbistan'a gönderilmek için yalvarmışlardır. Onları kimse zorlamamış, kimse sürgün etmemiş veya kimse onları kandırmamıştır. Slav Komitesi dahi böyle bir coşku olacağını hiç öngörmemiştir (Igorevna, 2017: 53-64).

Böylece Slavseverlerin doktrinleriyle doğan Panslavizm, Rus dış politikasının ana unsuru haline gelmiştir. Nitekim Slavofil ideolojisini savunan Rus filozof Nikolay Danilevsky (1822-1885), *Rusya ve Avrupa* (1869) adlı tarihsel-felsefi denemesinde Rusya'nın egemenliği altına Çargrad'ı (İstanbul) almasıyla Büyük Slav Birliği'nin kurulabilmesi için Batı Avrupa'dan tam bir izolasyonun gerçekleşmesinin gerektiğini ifade etmektedir (Yevgeni, 2021: 113).

19.yüzyılın başlarında başlayan ve 19. Yüzyılın ikinci yarısında daha da artan Balkan isyanları Rusya'nın hep ilgi odağında olmuştur. 1975'te Bosna'da çıkan ve onu takiben Karadağ ve ardından Bulgaristan ve Sırbistan'daki ayaklanmalar, 1864 yılında İstanbul'a Rusya'nın elçisi olarak görevlendirilen Panslavist İgnat'ev'in çabalarıyla gerçekleşmiştir. Balkanlardaki Ortodoksların hamisi gayesini taşıyan Rusya, bu olayların ardından burada yaşanan olayları bahane ederek 1977'de (93 Harbi) Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir (Kurat, 2011: 76-79).

Slavseverler bu meseleye gayet önem vermişlerdir. İvan Aksakov'a göre, Rus-Türk Savaşı "hakikat ve inancın" bir başarısıdır. Yazar, Rus toplumunun dünyevi tutkularından arınıp ulvi duygularla bir araya gelip Türklere karşı savaştıklarının altını çizmektedir;

"Her Rus bir başarıya (kahramanlığa) ihtiyaç duyar, zaten genel olarak bütün güçlü ruhlar kanatlarını sonuna kadar açıp dünyevi hayatın bayağılıklarının üzerinde bir süreliğine de olsa yükselip kanat çırpabilme gereksinimi duymaktadır." (Igorevna, 2017: 53-64)

Ivan Aksakov'un küçük çerçevesinde bir şekilde muazzam bir enerji toplanmış ve ona tam bir birleşim fikri vermiştir. Onun durdurulamaz coşkusunun ve ağırbaşlı, militan enerjisinin tuhaf

karışımı olan bir izlenimin etkisinde bırakmıştır: bu öyle bir birleşimdi ki ona ülkesi için çalışmayı seven, gerçek bir politik hevesin tüm cazibesini ve gücünü vermiştir. Ivan Aksakov bir sanatçıdan ziyade, babası gibi bir gözlemci, bir filozof olmaktan ziyade, kardeşi gibi bir ulusal tarih öğrencisi olmuştur. Diğer yandan daha gençken kendini hayatın ortasına atmış, ulusal idealleri savunmaktan kendini alıkoyamayan, yorulmak nedir bilmeyen bir işçi gibi çalışmıştır. Slavcılığın düşmanları İvan Aksakov'a "kötü namı Panslavist" derken, pek çok Batıcılık yanlısı ise "sinsi bir milliyetçi hayalperest" demiştir. Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da bir sokağın isminin Aksakov adını taşıması, İvan Sergeyeviç Aksakov'un tarihsel vizyonunun ve düşüncesinin Rusya'yı aşır Balkan topraklarına ulaşabildiğinin bir kanıtı niteliğindedir. (Struve, P, 1924: 514-518).

Rus siyaset bilimcisi Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği* adlı eserinde "*Petro sonrası Romanovlar Rusyası, Prusya modeline yakındı, yani kendi Ortodoks itikadından sapmakla, pozisyonunun ulus-devlete tedricen teslim eden Katolikliğin yarı yolundaydı.*" (Dugin, 2010: 222) demektedir.

Genel bir çerçevede baktığımız zaman I. Petro döneminin ardından başlayan Batıcılık-Slavcılık tartışmasının aslında bir tür Ortodoksluk-Katoliklik savaşı olduğunu görmekteyiz. Batıcıların ilk temsilcilerinden olan Çadayev'in Katolikliği savunan fikirlerine karşın, Slavseverler Ortodoks Hristiyanlığı savunmuşlar ve hatta buna kutsal bir görev atfetmişlerdir. Her ne kadar Çadayev dışındaki Batıcılık temsilcileri dinle ilgilenmemiş olsalar da genel olarak bakıldığında bu dönemin düşünürlerinin fikirlerini ve felsefelerini din olgusu üzerinden şekillendirdikleri görülmektedir. Örnek vermek gerekirse Homyakov'a göre Ortodoks Hristiyanlığı, pagan rasyonalizminin ve Katolikçiliğin din dışı hırslarının bulaşmadığı yegâne alandır. (Walicki, 2013: 164)

4. Sonuç

1700'lerin başlarında gerçekleşen Petro reformlarıyla birlikte kendini bir Avrupa Devleti sayan Rusya, yaklaşık 100 yıl sonra Napolyon'un Moskova'yı işgaliyle şaşkınlığa uğramıştır. Bu durum Rusya'nın kendi içerisindeki bir problematiği gün yüzüne çıkarmasına vesile olmuştur.

Çarlık Rusyası'nın yüzünü Batı'ya dönmesinin doğru mu ya da yanlış mı olduğu sorunsalı, düşünürlerin kendi felsefesini doğurmasına olanak sağlamıştır. Bu düşünce seli ise Rus düşünce ve felsefe tarihinin zirve yapmasını sağlamıştır. Fikir hayatındaki canlanmayla ortaya çıkan iki akım (Slavseverlik ve Batıcılık), geçmişteki hangi hatadan dolayı Rusya'nın bugün bu durumda olduğunu ve Rusya'nın bundan sonraki süreçte nasıl bir şekilde gelişmesi gerektiğini açıklamaya çalışmıştır.

Bir yandan liberal ya da radikal düşünen Batılılar ile diğer yandan dindar, Batı karşıtı Slavseverler arasındaki bölünme, aslında Büyük Petro'nun reformlarından sonraki bölünmüş Rus bilincinin bir karakterini bizlere sunmaktadır. Esasen her iki taraf da Rusya'nın büyümesini ve gelişmesini amaçlamaktadır. Fakat buna giden yol konusunda bölünmüşlerdir. Batıcılar Moğol-Türk istilasının veya Ortodoksluğun kendilerini Batı'dan uzaklaştırıp gelişmelerine engel teşkil ettiğini, Petro reformlarının ise gerekli bir hamle olduğunu savunurlarken, Slavseverler ise batılılaşmayla gelen reformların duyguları bilinçli bir şekilde yok ettiğini, insanların gündelik hayatın koşturmacasında kendi benliğini unuttuğunu savunmaktadırlar. Bu durum Rus toplumunda dünyevi tutkulara boğulup manevi değerlerin ise yok sayılmasına, Rusların atalarından kalan yüce ülkülerin unutulmasına ve Ortodoksluğun zayıflamasına neden olmuştur.

İki zıt kutbun fikirlerinin oluştuğu ve meyve vermeye başladığı bu süreçte ortaya çıkan Kırım Savaşı ise Slavseverlerin savunduğu görüşlerin pekişmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yanında Fransa ve İngiltere'nin savaşa katılmasıyla Batı'yı bir kurtuluş olarak gören Batıcıların fikirleri etkisiz kalmış, diğer yandan Slavseverlerin fikirleri toplumda daha fazla yer edinmeye başlamıştır. Nitekim Slavseverlerin ileri dönem aydınlarının görüşleri ilk döneme oranla daha keskin bir hal almıştır. Bu süreçte ideolojilerini halk tabanına yayan Slavseverler, 93 Harbine kadar Panslavizmin doğmasına ve büyümesine sebep olmuşlardır. Rus devleti ise Slav Birliği düşüncesinden birçok alanda yararlanmış ve bu ideoloji devletin dış politikasının mihenk taşlarından olmuştur.

Sonuç itibariyle 19. yüzyılın kırklı yıllarından itibaren Slavseverler ve Batıcılar sayesinde Rus felsefesi, edebiyatı ve düşüncesi gelişmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Rus felsefesinin yaratıcılığı Rusya'nın gelişme umutlarıyla ve kaderiyle birbirinden ayrı düşünülemez. Birbirinden ayrılmış olmalarına rağmen her iki tarafta Rusya'nın gelişmesini umut etmiş ve bu amaç uğruna düşüncelerini geliştirmiştir. Slavsever ve Batıcı düşünürler, 19. yüzyıl Rus

toplumunun düşünce hayatını ve doğu ve batı arasında yaşamış olduğu ikilemi tezahür ettiren kişiler olmaları bakımından mühimdir.

Kaynakça

Aslan, M. (2018). "Rus Kaynakları Işığında Slavseverlik ve Politik İz düşümü Panslavizm". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 3(2). 52-83.

Carr, E.H. (2021). *Romantik Sürgünler*. İletişim Yayınları: İstanbul.

Çurkina, İ. V. (2017). "Atnaşeniye Slavyanofilov k Sıvyaşennamu Sayuzu", *Slavyane i Rassiya*. Sayı.2. 91-105.

Dostoyevski, F. M. (2015). *Puşkin Konuşması*. İletişim Yayınları: İstanbul.

Dugin, A. (2010). *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*. Küre Yayınları: İstanbul.

Evtuhov, C. ve S. Richard (2018). *1800'den İtibaren Rusya Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

Figes, O. (2009). *Nataşa'nın Dansı*. İnkılap Kitabevi: İstanbul.

Florinsky, M. (1947). "Russian Social and Political Thought 1825-1855". *The Russian Review*. 6(2), 77-85.

Groys, B. (1992). "Russia and the West: The Quest for Russian National Identity". *Springer*. 43(3). 185.198.

Hobsbawn, E.J. (2016). *Devrim Çağı*. Dost Kitabevi: Ankara.

Igorevna, S. S. (2017). "İ.S.Aksakov a «Serbskam Plemeni» i Slavyanskam Vaprose". *Filasofiya i Kultura*. Sayı:7. 53-64.

Ivanovna, S. I. (2016). "Национальный Дискурс В России: Взгляды Западников И Славянофилов". *Современные Проблемы Гуманитарных И Общественных Наук*. 3(11). 60-67.

Kovaleva, G.P. (2014), *Rus Felsefesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi: Konya.

Koyre, A. (1994). *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*. Belge Yayınları: İstanbul.

Kropotkin, P. (2018). *Rus Edebiyatında İdealler ve Gerçeklik*. Hece Yayınları: İstanbul.

- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Lavrin, J. (1961). "Kireevsky and the Problem of Culture". *The Russian Review*. 20(2). 110-120.
- Lavrin, J. (1964). "Khomyakov and the Slavs". *The Russian Review*. 23(1). 35-48.
- Lavrin, J. (1962). "Populists and Slavophiles". *The Russian Review*. 21(4). 307-317.
- Mehdiyev, N. (2015). "Petersburg ve Moskova Karşıtlığı: Rus Düşüncesinin Tarihsel İkircikliği". *International Journal of Russian Studies*. Sayı: 2. 231-238.
- Noskov, V. V. (2002). "Крымская Война И Развитие Славянофильской Философии Истории". *Известия Российского Государственного Педагогического Университета*. 2(2). 103-119.
- Struve, P., P. B. (1924). "Ivan Aksakov". *The Slavonic Review*. 2(6) 514-518.
- Şerbakov, V. Yu. (2020). "Взгляд На Путь Развития России: Генезис Проблемы (На Основании Историко-Философского Спора Западников И Славянофилов)". *Богословский Сборник Тамбовской Духовной Семинарии*. 1(10). s.14-26.
- Tolstoy, L. N. (2015). *Savaş ve Barış*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Trubetskoy, N. (2020). *Rus Ben-İdraki*. Küre Yayınları: İstanbul.
- Van Allen, A. M., O. Teresa and R. Pawel (2019). *Alexei Khomiakov The Mystery of Sobornost*. Oregon. Pickwick Yayınları: Oregon.
- Vasilyeviç, T. V. (2019), "İ.S.Aksakov – Literaturnıy Kritik", *Vestnik KGU*, Sayı.4, 88-94.
- Volkov, S. (2020). *Romanov Hanedanı 1613'ten Devrime Rus Kültür Tarihi*. Alfa Basım: İstanbul.
- Yevgeni, Y. (2021). "Проблема Панславизма В Публицистике Славянофилов". *Libri Magistri*. 1(15). 102-119.
- Walicki, A. (2013). *Rus Düşünce Tarihi*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Williams, R. C. (1970). "The Russian Soul: A Study in European Thought and Non-European Nationalism". *Journal of the Study of Ideas*. 31(4). 573-588.

DEMOKRASİ VE POLİTİK İSTİKRARIN MAKRO DEĞİŞKENLER İLE İLİŞKİSİNİN AMPİRİK ANALİZİ

Ceren PEHLİVAN*, Ayşegül HAN**

Öz:

Ülkelerin kalkınmasında ve büyümesinde ekonomik etmenler kadar siyasi etmenler de önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan siyasi ve otoriteye bağlı sorunlar ekonomik problemleri de beraberinde getirmektedir. Demokrasi sürecine geç ulaşan ülkelerde sosyal yaşamda yaşanan kaos ortamı ticaret başta olmak üzere ekonomik gelişimi sekteye uğratmaktadır. Siyasal yapıda oluşan karmaşık yapı, düzensiz ve istikrarsız sistematik yapıların oluşmasına yol açmaktadır. Bu çalışmada demokrasi ve siyasi istikrar kavramlarının ekonomide oluşturduğu etkiler ampirik analizle incelenmiştir. Araştırmada ülke seçiminde İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olan ülkeler tercih edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait veri sorununun yaşanmasından dolayı İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olan seçili 10 ülke için analiz yapılmıştır. Endonezya, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Mısır, Malezya, Pakistan, Arnavutluk, Azerbaycan için yürütülen çalışmada 2003-2018 yılları baz alınmıştır. Panel veri analizinin yapıldığı çalışmada iki ayrı model kurularak mevcut değişkenlerin birbirleri üzerindeki etkisi ayrı ayrı araştırılmıştır. Yapılan analiz sonucunda her iki model için anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. Ele alınan değişkenlerin birbirlerini etkilediği ve uzun dönemli bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Siyasi İstikrar, İslam İşbirliği Teşkilatı, Panel Veri Analizi.

Jel Kodları: B25, D72, O15, C01

* Dr. Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, pehlivanceren2@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5632-2955

** Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Bölümü, Malatya, Türkiye, aysegullhann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3390-2129

Makale gönderim tarihi: 01.07.2021

Makale Kabul tarihi: 20.02.2022

Künye Bilgisi: Pehlivan, C. ve Han, A. (2022), "Demokrasi ve Politik İstikrarın Makro Değişkenler ile İlişkisinin Ampirik Analizi", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 57-78.

Empirical Analysis of The Relationship of Democracy and Political Stability With Macro Variables

Abstract

Political factors play an essential role in the development of countries and their growth besides the economic factors. Political and authority-linked issues, especially in case of developing countries, bring along economic problems. The chaotic environment and social conditions in countries that have launched the democratisation process late disrupt economic development and trade. The complex structure formed in the political structure leads to the formation of irregular and unstable systematic structures. In this study, the effects of the factors of democracy and political stability on the economy were examined by empirical analysis. In the study, countries that are members of the Organization of the Islamic Union were preferred in the country selection. Due to the data problem of the variables used in the study, analysis was made for 10 selected countries that are members of the Organization of the Islamic Union. The study has been conducted for Indonesia, Iranian, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Egypt, Malaysia, Pakistan, Albania and Azerbaijan and is based on the 2003-2018 data. The study consists of a panel analysis with two separate models established and with the effects of variables on each other investigated separately. As a result of the analysis, significant relationships were discovered in all two models. It was determined that the studied variables affect each other and that there is a long-term relationship.

Keywords: Democracy, Political Stability, Organization of the Islamic Union, Panel Data Analysis.

JEL Codes: B25, D72, O15, C01

Giriş

Ülkelerin ekonomik performanslarının belirlenmesinde siyasi ve politik gelişmelerin rolü büyüktür. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan politik istikrarsızlık ekonomik göstergeler üzerinde etkili olmaktadır. Uzun süre gelişmiş ülkelerin himayesinde kalan ülkeler gelişme düzeyine geç erişmektedirler. Ülkelerde yaşanan huzursuzluklar ekonomik gelişmeyi sekteye uğratmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi için demokrasinin tam anlamıyla uygulanması, politik istikrarın ve düzenin sağlanması gerekmektedir.

Kurumlar, statik teknolojiye dayalı nispeten basit kümelerden, görevlerini birbirlerinden görece fiziksel veya sosyal izolasyon içinde gerçekleştiren bireylerden veya küçük gruplardan, sosyal ilişkilerin olduğu çok büyük, karmaşık ve oldukça teknik modern çeşitliliğe doğru evrimleşmişlerdir. Bu sistematik değişim, organizasyonun düzgün işleyişi için önemli bir olgudur. Bu süreçte, kurumsal mülkün önemi ve bir otorite kaynağı olarak mülkiyetinin potansiyel önemi artarken, mülkün firma varlıkları içindeki önemi de artmıştır (Hill vd., 1977: 310-311).

Demokrasi, toplumun genelini kapsayan ve bireyler arasındaki eşitlik temeline dayanan bir kavramdır. Kolektif karar mekanizmasına dayalı olan demokratik sistemlerde fikirler açık bir şekilde ortaya koyulabilmektedir. Kişiler toplumda eşit düzeyde hak sahibi olabilmekte ve sistematik yapı tam anlamıyla sağlanabilmektedir (Cevizli, 2013: 6). Demokrasi kavramı birçok alanda kullanılmakta ve ekonomide yansımaları ise çoğunlukla büyüme kavramıyla ilişkilendirilmektedir. Lipset, demokrasiyle ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olduğunu 19. yy. ortaya koymuştur. Ülkelerin gelişmesinde bu iki değişken arasında güçlü bir bağın olduğu fikrini öne sürmüştür (Lipset, 1959: 75).

1990'lı yıllarda ekonomide makro değişkenlerin ülkeler arasında farklı düzeylerde gelişim göstermesinin nedeni yoğun bir şekilde araştırılmıştır. Konuya ilişkin araştırma yürütülürken ekonomide yaşanan gelişmelerde politik değişkenlerin de etkili olduğu görüşü benimsenmiştir. Değişkenleri açıklamaya dair oluşturulan modellerde politik istikrar ve demokrasi kavramları kullanılmaya başlanmıştır. Ülkelerin sosyal ve ekonomik durumları konuya ilişkin seçilen değişkenlerin belirlemede etkili olmuştur (Şanlısoy, 2010: 193; Konat ve Arslan, 2020: 1471). Siyasi (politik) istikrarsızlık, iktisatçılar tarafından iktisadi ekonomiye zararı olan ciddi bir rahatsızlık olarak görülmektedir. Siyasi istikrarsızlık, politika yapımcıların ufkunu kısaltarak kısa vadeli makroekonomik politikalarda sorunlar yaşanmasına

neden olmaktadır. Politikalarda yaşanan sürekli değişim, ekonomide oynaklık yaratmakta ve dolayısıyla makroekonomik performansı olumsuz etkilemektedir. Ekonomik performans üzerindeki zarar verici yansımaları dikkate alındığında, politik istikrarsızlık ülkeler arasında yaygın bir yapı sergilemektedir (Aisen ve Veiga, 2013: 1).

Demokratik yapı ve politik istikrar büyüme dışında ticaret üzerinde de etkili olmaktadır. Demokratikleşme görece bol sermayeye sahip olmayan (emek dışı) sınıfın orantılı ağırlığının genişlemesine yol açmaktadır. Oyları maksimize eden hükümetler, belli bir sürenin geçmesinden sonra korumadan kaynaklanan gelir kaybını artık telafi etmeyeceği sonucuyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Sonuç, seçmen refahını en üst düzeye çıkaran ve dolayısıyla ticaretten elde edilen kazancı en üst düzeye çıkaran bir ticaret politikasına yönelik artan bir önyargıdır. Bu durumda, demokratik yapının ticareti teşvik ettiği varsayılmaktadır (Decker ve Lim, 2009: 2). Mayer (1984) ve Yang (1995), siyasi liderlerin seçmenlere nasıl tepki verdiğini göstererek dış ticaret teorilerini siyasete bağlamıştır. Gelişmekte olan ülkeler, tanım gereği emekten görece daha az sermayeye sahiptir. Bu nedenle ticaretlerinin büyük çoğunluğu zengin gelişmiş ülkelerle gerçekleştirmektedirler. İthalatla rekabet eden sektörleri sermaye yoğun alana evrilme eğilimindedir. Bu eğilim nedeniyle korumacılık, görece kıt olan bireylere fayda sağlamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin ticaret politikasının serbestleştirilmesi, gelirden bir kazanç ve satın alınan ithal malların fiyatlarında azalmalara neden olmaktadır (Milner ve Kubota, 2005: 14-15).

Politik yapı, gelir dağılımı eşitsizliği üzerinde de etkili olmaktadır. Toplumların sosyal yapısı ekonomik göstergeleri de etkilemektedir. Yoksulların seçim döneminde yaşam standartları üzerine yapılan eşitsizliği giderici politikalar, gelir dağılımı eşitsizliği üzerinde etkili olabilmektedir. Özellikle vergi üzerinde yapılacak iyileştirmeler büyüme ve yatırımlar başta olmak üzere ekonomide etkinliğin artmasına yol açabilmektedir. Demokratik kurumlar, yoksulların taleplerine erişimi genişleterek eğitim ve gelir eşitsizliğini azaltabilmektedirler (Tavares ve Wacziarg, 2001: 1341-1343).

Siyasi ve politik yapının etkili olduğu bir diğer başlık ise enflasyon olmuştur. Popülist yaklaşımlarda, kurumsal yapı demokrasi -seçim rekabeti, güçler ayrılığı, partizanlık ve siyasi katılım- siyasetçiler üzerindeki enformasyon vergisini kullanma baskısını artırmaktadır. Birçok yetkilere sahip hükümetler popülist baskılardan kaçamadığı durumlarda yapılan yatırımlar büyüme artışını sağlarken enflasyon oranlarının da artmasına yol açabilmektedir (Desai vd., 2003: 391). Ülkeler makro değişkenler üzerinde karar verirken politik çıkarlarını

da göz önünde bulundurmaktadırlar. Ekonomide siyasal anlamda sağlanamayan düzen sonucunda belirsizlikler yaşanmaya başlamaktadır. Özellikle enflasyon oranlarında yaşanan belirsizlik, enflasyonist beklentilerin artmasına yol açmaktadır. Enflasyon baskısı borçlanma vadesinin kısılmasına neden olmaktadır. Bu durum borçlanma maliyetini artırmaktadır. Maliyet enflasyonu ile sonuçlanan bu durum enflasyon oranlarının artmasına sebep olmaktadır. Belirsizliğin ekonomiye yansıdığı diğer bir başlık ise işlem maliyetleri olmaktadır. İşlem maliyetlerinde yaşanan gelişmeler yine enflasyon oranlarının artmasına yol açmaktadır (Şanlısoy, 2010: 203; Şen ve Pehlivan, 2019: 284).

Demokrasi ve politik istikrar ile makro değişkenler arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışma üç bölümden oluşmuştur. Çalışmada ele alınan değişkenlere ait teorik bilgilerin yer aldığı ilk bölüm giriş kısmı olmuştur. İkinci bölümde konuya ait literatür çalışmasına yer verilmiştir. Son bölümde ise metodoloji ve ampirik analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

1. Literatür Taraması

Scully 1988 yılında yaptığı çalışmada politik ve siyasi özgürlüklerin ekonomi üzerindeki etkisini 115 ülke için araştırmıştır. Çalışmanın temelini neoklasik yapı üzerine kurmuştur. Politik özgürlükler çalışmada kukla değişken olarak yer almıştır. Özgürlüklerin yaygın olduğu ülkelerde ekonomik büyümenin yüksek olduğu ve politik etkinin gelişmiş ülkelerde büyüme üzerinde daha etkili olduğu belirlenmiştir.

Alesina ve Perotti (1996), gelir dağılımı, politik istikrar ve yatırım ilişkisini seçtikleri 70 ülke için incelemişlerdir. Çalışmada gelir dağılımı eşitsizliğinin politik istikrarla ilişkisi ele alınmış ve politik istikrarsızlığın yatırımları azaltabileceği varsayımları araştırılmıştır. 1970 sonrası döneme ait verilerin kullanıldığı çalışmada iki ayrı model kurulmuştur. Çalışma sonucunda varsayımların incelenen ülkeler için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Easton ve Walker (1997), Economic Freedom Index (EFI) endeksini kullanarak panel analizi yapmışlardır. Çalışmada 1975 yılı için 57 ülkeyi kapsayan yatay kesit analizi yapılmıştır. Solow büyüme modeli baz alınarak yapılan çalışmada siyasi yapının büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Gyimah vd., (1999), politik istikrarsızlığın yatırımlar ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Sahra Altı Ülkeleri üzerine yapılan çalışmada panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) tahmincilerinin kullanıldığı

analizde politik istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Akçay (2000), seçtiği toplam 78 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede yolsuzluk, demokrasi ve ekonomik özgürlükler arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada enflasyon, Gini katsayısı, dışa açıklık, regülasyonlar ve demokrasi değişkeni kullanılmıştır. Üç ayrı hipotez yürütülerek oluşturulan analiz sonucunda demokrasinin azalmasının yolsuzlukları artırdığı saptanmıştır.

Fosu, 2001 yılında Sahra Altı Afrika ülkelerinde farklı darbe olayları hakkındaki verileri kullanarak siyasi istikrarsızlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada analiz yöntemi olarak panel veri analizi kullanılmıştır. 1960-1986 yıllarını kapsayan çalışmada mevcut iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür.

Nel (2003), gelir dağılımı ve büyüme üzerinde politik değerlerin etkisini incelemiştir. Sahra Altı Afrika ülkeleri için yapılan çalışmada gelir eşitsizliğini tanımlamak için ilgili ülkelere ait Gini katsayı değerleri kullanılmıştır. Büyümenin bağımlı değişken olarak kullanıldığı çalışmada politik istikrarsızlık, kadın ve erkek okuma oranları ile bölgesel gelişimi açıklamak için kukla değişken kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlerin birbirlerini etkileme gücünün olduğu yapılan analizlerle ortaya koyulmuştur.

Milner ve Kubota (2005), demokratikleşme hareketlerinin dış ticaret üzerindeki etkisini geliştirmekte olan ülkeler için araştırmışlardır. 179 geliştirmekte olan ülkenin incelendiği çalışmada 1970-1999 yılları için bir analiz yapılmıştır. Politik istikrar, GSYİH, tarife oranları, rejim, diktatörlük gibi değişkenler çalışmada kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda daha demokratik ülkelerin daha az ticaret engeline sahip olduğu ve demokraside yaşanacak bir artışın ticaret engellerinde bir azalmaya yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır.

Berggren ve Jordahl (2005), özgürlüklerin ve demokratikleşmenin ekonomik etkisini seçtikleri 78 ülke için araştırmışlardır. Demokratikleşme ve özgürleşmeyi temsilen EFI endeksi kullanılmıştır. Yatay kesit analizinin yapıldığı çalışma demokrasi ve özgürlüklerin dış ticaret ve büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Jong ve Pin (2009), politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Siyasi istikrarsızlığın dört boyutunun olduğunu belirten yazarlar çalışmada siyasi istikrarsızlığı; kitlesel sivil protesto, siyasi güdümlü saldırganlık, siyasi rejim içinde istikrarsızlık ve siyasi rejimin istikrarsızlığı başlıklarıyla incelemiştir. 1984-2003 dönemi için 98 ülkeden oluşan bir veri seti oluşturulmuştur. Panel veri analizinin yapıldığı çalışmada siyasi istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerinde farklı etkileri olduğu görülmüştür.

Doucouliağos ve Ulubaşoğlu (2008), demokrasinin ekonomi üzerindeki etkinliğini araştırmışlardır. Demokrasinin ekonomide büyüme başta olmak üzere birçok alanda ölkelere katkı sunacağını belirtmişlerdir. Çalışmada tanımlayıcı istatistiklerle katsayılar yorumlanmış model, regresyon analiziyle tahmin edilmiştir.

Fabro ve Aixala (2012), demokrasinin ekonomi üzerindeki etkinliğini seçtikleri 79 ölkede araştırmışlardır. Siyasi özgürlükler ve demokrasinin etkinliği yapılan panel veri analiziyle ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Büyüme, eğitim ve yatırım değişkenlerinin bağımsız değişken olarak kullanıldığı çalışmada politik ve siyasi faktörlerinin ekonomi üzerinde etkili olduğu ortaya koyulmuştur.

Moral-Benito (2012) 1960-2000 yıllarını kapsayan çalışmasında 73 ölkede için demokratikleşme sürecinin ekonomiye yansımalarını incelemiştir. Dış ticaret, eğitim ve büyüme gibi değişkenlerin yer aldığı çalışmada panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Demokrasinin ekonomik göstergeler üzerinde en çok büyümeyle etkilediği görölmüştür.

Fenira 2014 yılında demokratik sistemlerin makro değişkenler üzerindeki etkinliğini araştırmıştır. Enflasyon, büyüme, ticaret, politik istikrarsızlık ve demokrasi değişkenlerinin kullanıldığı çalışmada gelişmekte olan ölkeler üzerine bir araştırma yürütölmüştür. 1996-2012 yılları için yapılan çalışmada demokrasinin enflasyonu düşürmede istatistiksel olarak önemli bir değişken olduğu ortaya koyulmuştur.

Rachdia ve Saidi (2015), demokratikleşmenin ekonomiye yansımalarını açıklarken kurumsallaşmış otokrasi skoru, yönetici işe alımının rekabet gücü, yönetici kısıtlamaları değişkenlerini kullanmışlardır. 1983-2012 yıllarını kapsayan çalışmada seçili 17 ölkede üzerine bir çalışma yürütölmüştür. Ekonomik göstergeleri temsilen ise enflasyon, büyüme ve ticaret değişkenleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda demokratikleşmenin ekonomik göstergeler üzerinde etkili olduğu saptanmıştır.

Erkuş ve Karamelikli (2016), Türkiye üzerine bir araştırma yürütmüşlerdir. Çalışmada kişi başi reel gayri safi yurtiçi hasıla, sermaye stoku, ilkokulu bitirenlerin toplam nüfusa oranı ve demokrasi düzeyi kullanılarak zaman serisi analizi yapılmıştır. 1950-2010 yıllarını kapsayan çalışmada yapılan analiz sonucunda mevcut değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Makroekonomik sorunların nedenlerini açıklamada yapılan çalışmaların büyük bir kısmında ekonomik değişkenlerin kullanıldığı görölmektedir. Ekonomide yürürlüğe konulan para ve maliye politikaları, yaşanan sorunların tek çözümü olarak görölmüştür. Bu çalışmada ise

konunun kapsamını genişletmek amaçlanmıştır. Ekonomik sorunların çözümünde politik ve siyasi etmenlerin de önemli olduğu araştırılmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır. Literatürde farklı başlıklarla açıklanmaya çalışılan demokratikleşme ve siyasi faktörlerin ekonomi üzerindeki etkisi bu çalışmada ayrı olarak değil de birlikte ele alınmıştır. Konuya ilişkin başlıkların genişletilerek incelenmesi çalışmayı özgün kılmaktadır. Güncel veriler ve seçili ülkelerle karşılaştırma yapılarak yürütülen çalışmada demokrasi ve politik istikrarsızlık değişkenlerinin seçili makro değişkenler üzerindeki etkisi incelenmiştir.

2. Metodoloji

Demokrasi ve siyasi istikrarın ekonomik göstergeler üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmada panel veri analizi yapılmıştır. Çalışmada ülke seçiminde İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olan ülkeler tercih edilmiştir. Analizde kullanılan değişkenlere ait veri sorununun yaşanmasından dolayı İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olan seçili 10 ülke için bir çalışma yürütülmüştür. Endonezya, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Mısır, Malezya, Pakistan, Arnavutluk, Azerbaycan için yapılan çalışmada 2003-2018 yılları baz alınmıştır. İki ayrı modelin kurulduğu çalışmada demokrasi ve siyasi istikrar değişkenleri bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Ekonomik göstergeler için: büyüme, enflasyon ve dış ticaret değişkenleri kullanılırken gelir eşitsizliğini temsilen Gini değeri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenler Dünya Bankası, Eurostat, Worldwide Governance Indicators ve Freedom House'dan temin edilmiştir. Büyüme değişkeni yıllık büyüme hızı, enflasyon değeri TÜFE, dış ticaret değeri GSYİH yüzdesi, Gini değeri indeks değeri olarak alınmıştır. Demokrasi ve politik istikrar değerleri de ülkelere verilen puanlama ve değerlendirme rakamlarına göre analizde kullanılmıştır. Çalışmada analize dahil edilen tüm değişkenler düzey değerleriyle kullanılmıştır. Veri setinin oluşmasında Alesina ve Perotti (1996), Akçay (2000), Fabro ve Aixala (2012), Fenira (2014) çalışmalarından yararlanılmıştır. Bu çalışmada seçilen ülke grubu, değişkenlerin ayrı modellemelerle ayrıntılı bir biçimde incelenmesi ve güncel teknik ile zaman aralığının seçilmesi nedeniyle literatüre katkı sunması beklenmektedir. Konuya ilişkin modeller şu şekilde kurulmuştur;

Model 1:

$$\Delta Demokrasi = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta Enflasyon_{t-i} + \sum_{i=1}^q \alpha_{1i} \Delta Büyüme_{t-i} + \sum_{i=1}^q \Delta_{1i} \Delta PAGini_{t-i} \\ + \sum_{i=1}^q \Theta_{1i} \Delta Dış ticaret_{t-i} + \sum_{i=1}^r \lambda_{1i} \Delta Demokrasi_{t-i} + \psi_1 + \mu_{1t}$$

Model 2:

$$\Delta Politik İstikrar = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta Enflasyon_{t-i} + \sum_{i=1}^q \alpha_{1i} \Delta Büyüme_{t-i} + \sum_{i=1}^q \Delta_{1i} \Delta PAGini_{t-i} \\ + \sum_{i=1}^q \Theta_{1i} \Delta Dış ticaret_{t-i} + \sum_{i=1}^r \lambda_{1i} \Delta Politik İstikrar_{t-i} + \psi_1 + \mu_{1t}$$

2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı

Panel veri analizlerindeki genel varsayımlardan biri hata terimlerinin birimlere göre bağımsız olmasıdır. Buna karşın yatay kesit birimlerde hatalar senkronik korelasyona sahip olabilmektedir. Bu da korelasyon matrisinin birim matris olmasını engelleyebilmektedir. Bundan dolayı birimler arası korelasyonsuzluk varsayımının sınanması önem taşımaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2016: 227).

Hata teriminde birimler arası korelasyon belirlenip belirlenmemesi ayrıca yapılacak koentegrasyon sınamalarında kullanılacak yöntemlerinin tespit edilmesi açısından önemlidir. Yatay kesit bağımlılık sınamasının ardından birimler arası korelasyon bulgusu elde edilirse birinci nesil koentegrasyon analizleri ve tahmin yöntemleri bu korelasyonu göz önünde bulundurmadığı için zayıf kalacaklardır. Bu nedenle ilk olarak birimler arası korelasyonun varlığı test edilmelidir (Yerdelen Tatoğlu, 2017: 237).

Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığın incelenmesi amacıyla LM testi tercih edilmiştir. LM test istatistiği ilk olarak şu şekilde belirtilmektedir (Breusch ve Pagan, 1980: 246):

$$LM_{adj} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \left[\hat{\rho}_{ij}^2 \left(\frac{(T-K-1) \hat{\rho}_{ij} - \hat{\mu}_{Tij}}{v_{Tij}} \right) \right] \sim N(0,1)$$

Burada μ_{Tij} ortalamayı, v_{Tij} varyansı belirtmektedir.

2.2. (CADF) Birim Kök Testi

CADF (Cross-sectionally Augmented Dickey Fuller) testinde yatay kesit bağımlılığı sorunuyla başa çıkmak için farklı bir yaklaşım benimsenmiştir. Standart artırılmış Dickey-Fuller (ADF) regresyonlarının, bireysel serilerin gecikmeli seviyelerinin ve ilk farklarının kesit ortalamaları ile artırıldığı basit bir alternatif önerilmiştir. Hem bireysel kesitsel olarak artırılmış ADF (CADF) istatistikleri hem de basit ortalamaları için yeni asimptotik sonuçlar elde edilmiştir. Bireysel CADF istatistiklerinin asimptotik olarak benzer olduğu ve faktör yüklerine bağlı olmadığı gösterilmiştir (Pesaran, 2007: 265).

CADF test istatistik değerleri şu şekilde belirlenmektedir (Pesaran, 2007: 269-271);

$$t(N, T) = \frac{\Delta y_i' \bar{M}_i y_{i-1}}{\bar{\sigma}^2 (\Delta y_{i-1}' \bar{M}_i y_{i-1})^{\frac{1}{2}}}$$

Burada; $\bar{M} = (\tau \Delta \bar{y}, \bar{y}_{t-1})$

Eşitlikte belirtilen Tau “ τ ” ve diğer değerlerse aşağıda belirtildiği gibi ifade edilmektedir;

$$\tau = (1, 1, \dots, 1)'$$

$$\Delta \bar{y} = (\Delta \bar{y}_1, \Delta \bar{y}_2, \dots, \Delta \bar{y}_t)'$$

$$\bar{y}_{t-1} = (\bar{y}_0, \bar{y}_1, \dots, \bar{y}_{t-1})'$$

$$\bar{\sigma}^2 = \frac{\Delta y_i' \bar{M}_{i,w} \Delta y_i}{T - 4}$$

CADF test istatistik eşitliğindeki gibi CADF test istatistiği değerlerinin belirlenmesinin ardından CIPS istatistik değerleri de aşağıda belirtildiği gibi elde edilmektedir (Pesaran, 2007: 276);

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^n t(N, T)$$

CADF ve CIPS istatistiklerinden Monte Carlo simülasyonu ile elde edilen kritik değerleri Pesaran (2007) çalışmasında yer almaktadır (Pesaran, 2007: 295).

2.3. SURADF Birim Kök Testi

SURADF (Seemingly Unrelated Augmented Dickey Fuller), boş veya alternatif hipotezler altında panele herhangi bir kısıtlama getirilmeden, görünüşte ilişkisiz regresyonlara dayanmaktadır (Breuer vd., 2002: 527). Test istatistikleri aşağıdaki ADF denklemleri ile tahmin edilmektedir:

$$\begin{aligned}\Delta y_{1,t} &= \alpha_1 + (\rho_1 - 1)y_{1,t-1} + \sum_{i=1} \delta_i \Delta y_{1,t-i} + \mu_{1,t} \\ &\dots \\ \Delta y_{n,t} &= \alpha_n + (\rho_n - 1)y_{n,t-1} + \sum_{i=1} \delta_i \Delta y_{n,t-i} + \mu_{n,t}\end{aligned}$$

Burada, ρ_i terimi her i serisi için otoregresif katsayısı ve N paneli meydana getiren birimlerin toplamını sergilemektedir (Breuer vd., 2002: 532). Paneli meydana getiren (N) sayıda yatay kesit birim için denklemlerin katsayılarının farklı hale gelmesine de imkan tanıyan SURADF sinamasında, her bir yatay kesit birim için N tane temel hipotez ve alternatif hipotez yer almaktadır (Breuer vd., 2002: 538).

2.4. Durbin Hausman Eşbütünleşme Testi

Durbin-Hausman panel eşbütünleşme testi 2008 yılında Westerlund tarafından geliştirilmiştir. Değişkenler arasındaki koentegrasyon ilişkisinin belirlenmesi için ele alınmaktadır. Durbin Hausman eşbütünleşme testi, seriler arasında yatay kesit bağımlılığın olması halinde geçerlidir. Buna göre; bağımlı değişkenin birinci farkta durağan olması, bağımsız değişkenlerin birinci farkta veya düzey değerlerinde durağan olması durumunda Durbin Hausman eş bütünleşme analizi kullanılabilir. Bunun yanı sıra bu teste ortak unsurlar dikkate alınmaktadır (Westerlund, 2008: 199). Testin temel hipotezleri şu şekildedir;

H_0 : Eş bütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır. ($i=1,2,\dots,n$)

H_1 : Eş bütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. ($i=1,2,\dots,n$) (Di Iorio ve Fachin, 2008: 3-4).

2.5. Dumitrescu ve Hurlin Nedensellik Testi

Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testinde ilk olarak, bu istatistiğin sıralı olarak standart bir normal dağılıma yakınsadığı gösterilmiştir. İkinci olarak, ortalama istatistiğin yarı asimptotik dağılımı, sabit bir T örneği için karakterize edilmektedir. Üçüncüsü, Monte Carlo deneyleri, standartlaştırılmış panel istatistiklerin, yatay kesit bağımlılığının varlığında bile çok iyi küçük örnek özelliklerine sahip olduğunu göstermektedir. Bu test, nedensel ilişkilerin heterojenliği ve Granger nedenselliğini test etmek için kullanılan regresyon modelinin heterojenliğinin de hesaba katılmasını sağlamaktadır (Dumitrescu ve Hurlin, 2012: 1450).

Durağan Y ve X değerlerinin ifade edildiği nedensellik sınaması modeli şu şekildedir (Dumitrescu ve Hurlin, 2012: 1451):

$$Y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^k Y_i^{(k)} Y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^k \beta_i^{(k)} X_{i,t-k} + e_{i,t}$$

Denklem, X değişkeninin Y değişkeninin nedeni halinde bulunup bulunmadığını sınamak amacıyla ele alınmaktadır.

Ana hipotezi sınamak amacıyla bireysel Wald istatistiklerinin basit ortalaması ele alınmaktadır (Dumitrescu ve Hurlin, 2012: 1453).

$$W_{N,T}^{Hnc} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N W_{i,T}$$

Denklemden yer alan $W_{i,T}$ ifadesi i . ülke için Granger nedenselliği sınamak amacıyla ele alınan Wald istatistiğidir. $N, T \rightarrow \infty$ için asimptotik dağılımın geçerli olduğu $Z_{N,T}^{Hnc}$ ortalama istatistiği ele alınmaktadır (Dumitrescu ve Hurlin, 2012: 1454);

$$Z_{N,T}^{Hnc} = \sqrt{\frac{N}{2K}} (W_{N,T}^{Hnc} - K)$$

T'nin sabit ve $N > T$ olduğu durumdaysa yarı asimptotik dağılımı olan $Z_{N,T}^{Hnc}$ ortalama istatistiği ele alınmaktadır (Dumitrescu ve Hurlin, 2012: 1454);

$$Z_{N,T}^{Hnc} = \frac{\sqrt{N} [W_{N,T}^{Hnc} - N^{-1} \sum_{i=1}^N E(W_{i,T})]}{\sqrt{N^{-1} \sum_{i=1}^N Var(W_{i,T})}}$$

Bu dağılımın ortalama ve varyansının tahmini değerlerini ele alarak geliştirilen test istatistiği aşağıda belirtildiği gibi ele alınmaktadır (Dumitrescu ve Hurlin, 2012: 1456);

$$Z_{N,T}^{Hnc} = \frac{\sqrt{N} [W_{N,T}^{Hnc} - N^{-1} \sum_{i=1}^N K_i x \frac{T_i - 2K_i - 1}{T_i - 2K_i - 3}]}{\sqrt{N^{-1} \sum_{i=1}^N 2K_i x \frac{(T_i - 2K_i - 1)^2 x (T_i - K_i - 3)}{(T_i - 2K_i - 3)^2 x (T_i - 2K_i - 5)}}$$

3. Bulgular

Yatay kesit bağımlılık sınavına ait sonuçlar Tablo 1’de ifade edildiği gibidir;

Tablo 1. Yatay Kesit Bağımlılık Sınavı

GSYİH			Dış Ticaret		
Test	İstatistik	Olasılık	Test	İstatistik	Olasılık
Breusch-Pagan LM	106.94	0.00*	Breusch-Pagan LM	275.52	0.00*
Pesaran scaled LM	3.90	0.00*	Pesaran scaled LM	19.97	0.00*
Bias-corrected scaled LM	3.53	0.00*	Bias-corrected scaled LM	19.61	0.00*
Pesaran CD	6.60	0.00*	Pesaran CD	4.67	0.00*
Demokrasi			Enflasyon		
Test	İstatistik	Olasılık	Test	İstatistik	Olasılık
Breusch-Pagan LM	332.46	0.00*	Breusch-Pagan LM	117.231	0.00*
Pesaran scaled LM	25.40	0.00*	Pesaran scaled LM	4.884	0.00*
Bias-corrected scaled LM	25.03	0.00*	Bias-corrected scaled LM	4.518	0.00*
Pesaran CD	5.32	0.00*	Pesaran CD	6.178	0.00*
Gini			Politik İstikrar		
Test	İstatistik	Olasılık	Test	İstatistik	Olasılık
Breusch-Pagan LM	198.22	0.00*	Breusch-Pagan LM	210.27	0.00*
Pesaran scaled LM	12.60	0.00*	Pesaran scaled LM	13.75	0.00*
Bias-corrected scaled LM	12.24	0.00*	Bias-corrected scaled LM	13.38	0.00*
Pesaran CD	1.13	0.25	Pesaran CD	-0.97	0.33

Not: *, ** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki anlam derecelerini göstermektedir.

Tablo 1’de görüldüğü gibi değişkenlere ait olasılık değerleri 0,01’ten küçük olduğundan H_0 hipotezi reddedilerek serilerde yatay kesit bağımlılığının bulunduğu görülmektedir. Yatay kesit bağımlılık bulgusu elde edildikten sonra uygulanacak olan testlerin II. nesil testler olması gerekmektedir.

Homojenlik sınavasının gerçekleştirilmesi için kullanılan Delta Testi'ne ait sonuçlar Tablo 2 ile gösterilmiştir;

Tablo 2. Delta Testi Sınavası

Delta Δ	2.46	Olasılık	0.00*
Delta Δ_{adj}	2.71	Olasılık	0.00*

Not: *, ** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki anlam derecelerini belirtmektedir.

Homojenlik testi sonuçları incelendiğinde hem Delta Δ hem de Delta Δ_{adj} testinin olasılık değerleri eşik değer olan 0.05 değerinden küçük çıkmıştır. Böylelikle, H_0 hipotezi reddedilmiştir ve değişkenlerin heterojen olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Yatay kesit bağımlılık sınavasının ardından karar verilen ikinci nesil birim kök testlerinden CADF birim kök testiyle ulaşılan sonuçlar Tablo 3 ile gösterilmiştir;

Tablo 3. CADF Birim Kök Testi Sonuçları

GSYİH	Lags	CADF-stat	Politik istikrar	Lags	CADF-stat
Endonezya	2	1.19	Endonezya	2	-1.65
Iran	2	-2.25	Iran	2	-2.23
Kazakistan	2	-2.18	Kazakistan	2	-0.13
Kırgızistan	3	-3.13***	Kırgızistan	2	-2.02
Türkiye	2	-3.47***	Türkiye	4	-1.06
Mısır	2	-2.59	Mısır	2	-0.67
Malezya	2	-3.21***	Malezya	2	-2.75
Pakistan	3	-0.17	Pakistan	2	-6.47*
Arnavutluk	2	-2.41	Arnavutluk	2	0.06
Azerbaycan	2	4.12**	Azerbaycan	4	-3.10***
CIPS-stat		-2.38	CIPS-stat		-1.91
Dış ticaret	Lags	CADF-stat	Enflasyon	Lags	CADF-stat
Endonezya	2	-2.29	Endonezya	3	-1.57
Iran	2	-2.76	Iran	2	-1.59
Kazakistan	3	-2.41	Kazakistan	2	-1.84
Kırgızistan	3	-1.23	Kırgızistan	2	-2.64
Türkiye	4	-0.35	Türkiye	2	-0.45
Mısır	4	-1.30	Mısır	2	-0.34
Malezya	4	-1.67	Malezya	2	-4.40**
Pakistan	2	-2.23	Pakistan	4	-8.83*
Arnavutluk	4	-4.80*	Arnavutluk	4	-5.57*
Azerbaycan	2	-1.10	Azerbaycan	2	-1.43

CIPS-stat			CIPS-stat		
-1.93			-2.04		
Demokrasi	Lags	CADF-stat	Gini	Lags	CADF-stat
Endonezya	2	-2.07	Endonezya	2	-1.70
Iran	2	-0.36	Iran	3	1.75
Kazakistan	2	-1.96	Kazakistan	2	-0.57
Kırgızistan	2	-1.34	Kırgızistan	2	-1.06
Türkiye	3	-1.04	Türkiye	2	-0.56
Mısır	4	-0.52	Mısır	3	-1.94
Malezya	4	-1.10	Malezya	2	0.07
Pakistan	2	-1.42	Pakistan	2	-1.48
Arnavutluk	2	-1.68	Arnavutluk	4	-1.60
Azerbaycan	2	-2.02	Azerbaycan	2	-1.99
CIPS-stat			CIPS-stat		
-1.29			-0.80		

Not 1: CADF için kritik değerler Pesaran (2007) Tablo 1b'den; CIS için kritik değerler Pesaran (2007) Tablo 2b'den alınmıştır. CADF için %1 anlamlılık seviyesindeki kritik değer -4.65, %5 anlamlılık seviyesindeki kritik değer -3.53 ve %10 anlamlılık seviyesindeki kritik değer -3.06 olarak belirlenmiştir. CIPS için %1 anlamlılık düzeyindeki kritik değer -2.66, %5 anlamlılık seviyesindeki kritik değer -2.37 ve %10 anlamlılık düzeyindeki kritik değer -2.22 olarak belirlenmiştir.

Not 2: *, ** ve *** sembelleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki anlam derecelerini belirtmektedir.

CADF testi ile ele alınan ülkelerin durağanlığı incelenmiştir. CIPS testindeyse H_0 hipotezinde bütün β_i katsayılarının sıfıra eşit olduğu H_1 hipotezindeyse en az bir tanesinin sıfırdan farklı olduğu incelenmektedir. Uygulama sonucunda elde edilen CADF sonuçları incelendiğinde, GSYİH değişkeni için Kırgızistan, Türkiye, Malezya ve Azerbaycan ülkelerinin düzey değerinde durağan olduğu bulgusu elde edilmiştir. Ele alınan diğer ülkelerin ise GSYİH değişkeni için düzey değerinde birim köklü olduğu bulgusu elde edilmiştir. Politik istikrar değişkeni incelendiğinde, Pakistan ve Azerbaycan ülkeleri hariç incelenen diğer ülkelerin tamamının birim köklü olduğu bulgusu elde edilmiştir. Dış ticaret değişkeni incelendiğinde, Arnavutluk hariç incelenen diğer ülkelerin tamamının birim köklü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Enflasyon değişkeni incelendiğinde, Malezya, Pakistan ve Arnavutluk ülkeleri hariç incelenen diğer ülkelerin tamamının birim köklü olduğu bulgusu elde edilmiştir. Demokrasi değişkeni incelendiğinde, incelenen tüm ülkelerin birim köklü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gini değişkeni incelendiğinde, incelenen tüm ülkelerin birim köklü olduğu bulgusu elde edilmiştir.

CADF test istatistiklerinin ortalamasıyla belirlenen ve panel verilerinin bütün olarak durağanlığını test eden CIPS sonuçları değerlendirildiğinde, ele alınan 10 ülkenin tamamının düzey değerinde birim köklü olduğu görülmektedir.

Yatay kesit bağımlılık sınavasının ardından karar verilen ikinci nesil birim kök testlerinden SURADF birim kök testiyle ulaşılan sonuçlar Tablo 4 ile gösterilmiştir;

Tablo 4. SURADF Birim Kök Analizi Sonuçları

<i>GSYİH</i>	lags	SURADF				<i>Politik İstikrar</i>	lags	SURADF			
		t-stat	1%	5%	10%			t-stat	1%	5%	10%
Endonezya	1	-4.59	-15.31	-10.32	-8.37	Endonezya	1.00	-7.41	-21.19	-12.50	-9.94
Iran	1	-8.93**	-11.76	-7.67	-6.49	Iran	1.00	-4.10	-15.28	-10.27	-8.06
Kazakistan	1	-5.37	-12.41	-8.85	-7.04	Kazakistan	1.00	-6.32	-16.76	-8.91	-7.03
Kırgızistan	2	-9.47*	-0.99	0.44	1.73	Kırgızistan	1.00	11.42**	-15.48	-10.65	-8.36
Türkiye	1	-4.78	-17.01	-10.14	-8.01	Türkiye	3.00	-5.18	18.19	-12.62	-10.03
Mısır	1	-2.64	-13.82	-7.99	-6.60	Mısır	1.00	-4.40	21.43	-11.01	-8.69
Malezya	1	-6.19	-12.78	-8.73	-7.08	Malezya	1.00	-7.70	-16.99	-10.97	-8.81
Pakistan	3	-5.91	-13.02	-8.21	-6.58	Pakistan	1.00	-2.63	-13.45	-7.95	-5.64
Arnavutluk	1	-3.53	-15.60	-11.10	-8.72	Arnavutluk	1.00	-4.00	-17.65	-11.72	-9.58
Azerbaycan	1	-7.83	-673.38	-462.28	-387.68	Azerbaycan	3.00	-12.37*	-1.05	1.07	2.05
<i>Dış Ticaret</i>	lags	SURADF				<i>Enflasyon</i>	lags	SURADF			
		t-stat	1%	5%	10%			t-stat	1%	5%	10%
Endonezya	1	-6.77	-15.29	-9.94	-8.31	Endonezya	2.00	-6.41	-17.00	-10.34	-8.39
Iran	1	-6.14***	-10.44	-7.32	-6.03	Iran	1.00	-4.98	-14.08	-10.01	-7.39
Kazakistan	1	-2.73	-24.99	-16.61	-13.56	Kazakistan	1.00	-5.84	15.42	-9.79	-8.22
Kırgızistan	1	-8.59**	-10.81	-7.71	-6.40	Kırgızistan	1.00	-5.05	-16.42	-9.90	8.03
Türkiye	1	-6.91***	-11.00	-7.33	-5.85	Türkiye	1.00	0.33	-26.69	-17.94	-13.56
Mısır	1	-2.50	-14.49	-10.18	-8.42	Mısır	1.00	-4.42	-16.05	-10.46	8.25
Malezya	1	-2.68	-12.70	-7.72	-6.37	Malezya	1.00	-12.38**	-14.20	-8.99	-7.32
Pakistan	1	-4.21	-12.70	-8.54	-6.97	Pakistan	3.00	-1.56	-15.44	-11.53	-9.42
Arnavutluk	2	-4.93	-14.26	-10.05	-8.52	Arnavutluk	3.00	-2.37	-17.78	-10.73	-8.55
Azerbaycan	1	-5.21	-11.20	-8.28	-6.83	Azerbaycan	1.00	-6.41	-38.43	-25.30	-21.05
<i>Demokrasi</i>	lags	SURADF				<i>Gini</i>	lags	SURADF			
		t-stat	1%	5%	10%			t-stat	1%	5%	10%
Endonezya	1.00	-4.12	-16.44	-11.88	-8.94	Endonezya	1.00	-4.40	-13.20	-8.24	6.71
Iran	1.00	-2.54	-16.77	-9.94	-8.15	Iran	2.00	-2.43	-13.32	-9.13	-7.76
Kazakistan	1.00	-0.92	-15.23	-9.31	-7.35	Kazakistan	2.00	-24.33*	-13.71	-9.66	-8.09
Kırgızistan	1.00	-6.38	-14.54	-9.35	-7.38	Kırgızistan	1.00	-0.49	-23.93	-16.07	-13.50
Türkiye	2.00	4.76	-17.29	-11.85	-8.97	Türkiye	1.00	-3.03	-9.53	-7.38	-5.80
Mısır	3.00	-7.77*	-4.39	-0.90	0.68	Mısır	2.00	-3.01	-12.45	-9.24	-7.54
Malezya	3.00	-1.17	-16.56	-10.24	-8.46	Malezya	1.00	-1.25	-32.34	20.61	-15.84

Pakistan	1.00	-5.26	-14.15	-9.46	-7.83	Pakistan	1.00	-2.08	-20.52	-14.00	-11.38
Arnavutluk	1.00	-7.03***	-12.65	-8.46	-6.79	Arnavutluk	2.00	-3.07	-12.45	-9.09	-7.58
Azerbaycan	1.00	-0.40	-17.65	-10.72	-8.58	Azerbaycan	1.00	-7.72	-14.43	-10.52	-8.43

Not: *, ** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki anlam derecelerini göstermektedir.

Uygulama sonucunda hesaplanan SURADF birim kök testi sonuçları incelendiğinde, GSYİH değişkenine göre İran ve Kazakistan ülkeleri hariç ele alınan tüm ülkelerin birim köklü olduğu görülmektedir. Politik istikrar değişkenine göre Kırgızistan ve Azerbaycan hariç ele alınan tüm ülkelerin birim köklü olduğu görülmektedir. Dış ticaret değişkenine göre İran, Kırgızistan ve Türkiye hariç ele alınan tüm ülkelerin birim köklü olduğu görülmektedir. Enflasyon değişkenine göre Malezya hariç ele alınan tüm ülkelerin birim köklü olduğu görülmektedir. Demokrasi değişkenine göre Arnavutluk ve Mısır hariç ele alınan tüm ülkelerin birim köklü olduğu görülmektedir. Gini değişkenine göre Kazakistan hariç ele alınan tüm ülkelerin birim köklü olduğu görülmektedir.

Yatay kesit bağımlılık sınaması sonucunda karar verilen ikinci nesil birim kök testlerinin ardından gerçekleştirilen Durbin Hausman Eşbütünleşme Analizi ile elde edilen sonuçlar Model 1 için Tablo 5 ile gösterilmiştir;

Tablo 5. Model 1 için Durbin Hausman Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Demokrasi-Gini			Demokrasi-Dış Ticaret		
	İstatistik	p-Değeri		İstatistik	p-Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	-0.72	0.76	Durbin-H Grup İstatistiği	0.64	0.26
Durbin-H Panel İstatistiği	1.45	0.07	Durbin-H Panel İstatistiği	1.81	0.03
Demokrasi-Enflasyon			Demokrasi-GSYİH		
	İstatistik	p-Değeri		İstatistik	p-Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	0.30	0.38	Durbin-H Grup İstatistiği	4.28	0.00*
Durbin-H Panel İstatistiği	1.88	0.03	Durbin-H Panel İstatistiği	2.25	0.01

Not: *, ** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki anlam derecelerini göstermektedir.

Durbin-Hausman testinde yer alan Durbin-H Grup İstatistiği ve Durbin-H Panel İstatistiği değerleri serinin heterojen ya da homojen yapıda olmasına göre yorumlanmaktadır. Yapılan Delta testi sonucunda serinin heterojen olması nedeniyle tabloda yer alan Durbin-H Grup İstatistiği değerleri yorumlanmıştır. Model 1 için incelenen Durbin Hausman eşbütünleşme analizi sonuçları incelendiğinde, demokrasi değişkeni ile GSYİH değişkeni arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Yatay kesit bağımlılık sınaması sonucunda karar

verilen ikinci nesil birim kök testlerinin ardından gerçekleştirilen Durbin Hausman Eşbütünleşme Analizi ile Model 2 için elde edilen sonuçlar Tablo 6 ile gösterilmiştir;

Tablo 6. Model 2 İçin Durbin Hausman Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Politik İstikrar-Gini			Politik İstikrar-Dış Ticaret		
	İstatistik	p-Değeri		İstatistik	p-Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	-1.03	0.84	Durbin-H Grup İstatistiği	0.11	0.45
Durbin-H Panel İstatistiği	0.10	0.45	Durbin-H Panel İstatistiği	-0.68	0.75
Politik İstikrar-Enflasyon			Politik İstikrar-GSYİH		
	İstatistik	p-Değeri		İstatistik	p-Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	-0.54	0.70	Durbin-H Grup İstatistiği	6.149	0.00*
Durbin-H Panel İstatistiği	-0.46	0.67	Durbin-H Panel İstatistiği	0.057	0.47

Not: *, ** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki anlam derecelerini belirtmektedir.

Model 2 için incelenen Durbin Hausman eşbütünleşme analizi sonuçları incelendiğinde, politik istikrar ile GSYİH değişkeni arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testi sonuçları Tablo 7 ile belirtildiği gibidir;

Tablo 7. Model 1 Dumitrescu ve Hurlin Nedensellik Testi Sonuçları

Model 1	W-bar	Z-bar	Olasılık	Z-bar tilde	Olasılık
Demokrasi-Enflasyon	1.74	1.74	0.22	0.90	0.33
Demokrasi-Dış Ticaret	4.89	4.79	0.13	2.23	0.01*
Demokrasi-Gini	2.31	3.08	0.18	1.86	0.18
Demokrasi-GSYİH	2.80	1.34	0.46	0.22	0.81

Not: *, ** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki anlam derecelerini belirtmektedir.

Model 1 için gerçekleştirilen Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testi sonuçları incelendiğinde, demokrasi değişkeni ile dış ticaret arasında bir nedensellik ilişkisi bulunurken, enflasyon, gini ve GSYİH değişkenleri arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmüştür.

Model 2 için değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testi sonuçları Tablo 8 ile belirtildiği gibidir;

Tablo 8. Model 2 Dumitrescu ve Hurlin Nedensellik Testi Sonuçları

Model 2	W-bar	Z-bar	Olasılık	Z-bar tilde	Olasılık
Politik İstikrar-Enflasyon	5.58	3.50	0.33	0.52	0.55
Politik İstikrar- Dış Ticaret	0.90	-0.22	0.90	-0.49	0.70

Politik İstikrar- Gini	5.81	3.80	0.31	0.63	0.45
Politik İstikrar- GSYİH	5.17	2.94	0.47	0.32	0.71

Not: *, ** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki anlam derecelerini belirtmektedir.

Model 2 için gerçekleştirilen Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testi sonuçları incelendiğinde, politik istikrar değişkeni ile enflasyon, dış ticaret, gini ve GSYİH değişkenleri arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Ülkelerin gösterdikleri gelişim sadece ekonomik göstergelerle ifade edilmemektedir. Yaşanan siyasi gelişmeler, ülkede sağlanamayan güven ortamı ve baskıcı politikaların devam ettirilmesi ülkeler için gelişimin tam anlamıyla gerçekleşmesini engellemektedir. Tam ve sürdürülebilir bir gelişimin sağlanabilmesi için ekonomi kadar sosyal ve siyasal sorunların da ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu çalışmada demokrasi ve siyasi istikrar değişkenleri ayrı modeller kurularak ekonomik göstergeler üzerindeki etkisi incelenmiştir. İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olan ülkelerin seçildiği çalışmada panel veri analizi yapılmıştır. Demokrasinin bağımlı değişken olduğu ilk modelde incelenen ülkeler için demokrasi değişkeni ile GSYİH değişkeni arasında uzun dönemli ilişki olduğu belirlenmiştir. Politik istikrarın bağımlı değişken olduğu Model 2'de politik istikrar ile GSYİH değişkeni arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Nedensellik analizi sonuçlarına göre ise Model 1 için demokrasi ve dış ticaret arasında nedensellik ilişkisi bulunurken, Model 2 için kullanılan değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi belirlenmemiştir.

Kaynakça

Aisen, A. and Veiga, F. J. (2013). "How Does Political Instability Affect Economic Growth?". *European Journal of Political Economy*. 29. 151-167.

Akçay, S. (2000). "Yolsuzluk, Ekonomik Özgürlükler ve Demokrasi". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (1). 1-15.

Alesina, A. and Perotti, R. (1996). "Income Distribution, Political Instability, and Investment". *European Economic Review*. 40(6). 1203-1228.

Berggren, N. and Jordahl, H. (2005). "Does Free Trade Really Reduce Growth? Further Testing Using the Economic Freedom Index". *Public Choice*. 122(1-2). 99-114.
<http://doi.org/10.1007/s11127-005-3994-2>

- Breuer, J. B., McNown, R. and Myles W. (2002). "Series-Specific Unit Root Tests with Panel Data". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*. 64. 5 (2002)0305-9049. 527-546.
- Breusch, T. S. and Pagan, A. (1980). "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification Tests in Econometrics". *Review of Economic Studies*. 47. 239-253.
- Cevizli, İ. (2013). "Demokrasi ve Ekonomik Gelişme İlişkisi". *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Adnan Menderes Üniversitesi. İktisat Anabilim Dalı. Aydın.
- Decker, J. And Lim, J. (2009). "Democracy and Trade: An Empirical Study". *Economics of Governance*. 10(2). 165-186.
- Desai, R. M., Olofsgård, A. and Yousef, T. M. (2003). "Democracy, Inequality, and Inflation". *American Political Science Review*. 97(3). 391-406.
- Di Iorio, F. and Fachin, S. (2008). "A Note on the Estimation of Long-run Relationships in Dependent Cointegrated Panels". *MPRA Paper*. 12053. University Library of Munich. Germany.
- Dumitrescu, E. I. and Hurlin, C. (2012). "Testing for Granger Noncausality in Heterogeneous Panels". *Economic Modelling*. 29(4). 1450-1460.
- Doucouliağos, H. and Ulubaşoğlu, M. A. (2008). "Democracy and Economic Growth: A Meta Analysis". *American Journal of Political Science*. 52(1). 61-83.
- Easton, S. T. and Walker, M. A. (1997). "Income, Growth and Economic Freedom". *The American Economic Review*. 87(2). 328-332.
- Erkuş, S. ve Karamelikli, H. (2016). "Türkiye’de Demokrasi ve İktisadi Büyüme Arasındaki Uzun Dönemli İlişki." https://www.researchgate.net/profile/Sefa-Erkus/publication/308779726_Turkiye%27de_Demokrasi_ve_Iktisadi_Buyume_Arasindaki_Uzun_Donemli_Iliski/links/57efeb0c08ae886b897541b0/Tuerkiyede-Demokrasi-ve-Iktisadi-Bueyueme-Arasindaki-Uzun-Doenemli-Iliski.pdf
- Fabro, G. and Aixala, J. (2012). "Direct and Indirect Effects of Economic and Political Freedom on Economic Growth". *Journal of Economic Issues*. 46(4). 1059-1080.
- Fenira, M. (2014). "Democracy: A Determinant Factor in Reducing Inflation". *International Journal of Economics and Financial Issues*. 4(2). 363-375.
- Fosu, A. K. (2001). "Political Instability and Economic Growth in Developing Economies: Some Specification Empirics". *Economics Letters*. 70(2). 289-294.
- Gyimah-Brempong, K. and Traynor, T. L. (1999). "Political Instability, Investment and Economic Growth in Sub-Saharan Africa". *Journal of African Economies*. 8(1). 52-86.
- Hill, L. E., Butler, C. E. and Lorenzen, S. A. (1977). "Inflation and the Destruction of Democracy: The Case of the Weimar Republic". *Journal of Economic Issues*. 11(2), 299-313.

- Jong-A-Pin, R. (2009). "On the Measurement of Political Instability and its Impact on Economic Growth". *European Journal of Political Economy*. 25(1). 15-29.
- Konat, G. ve Arslan, A. (2020). "Yolsuzluğun Ekonomik Büyümeye Olan Etkileri: Ekonometrik Bir Analiz". *OPUS International Journal of Society Researches*. 16 (28). 1452-1479. DOI: 10.26466/opus.681152.
- Lipset, S. M. (1959). "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Development". *American Political Science Review*. 53. 69-105.
- Mayer, W. (1984). "Endogenous Tariff Formation". *American Economic Review*. 74 (5): 970-85.
- Milner, H. V. and Kubota, K. (2005). "Why the Move to Free Trade? Democracy and Trade Policy in the Developing Countries". *International Organization*. 107-143.
- Moral-Benito, E. (2012). "Determinants of Economic Growth: A Bayesian Panel Data Approach". *The Review of Economics and İstatistiks*. 94(2). 566-579.
- Nel, P. (2003). "Income Inequality, Economic Growth, and Political Instability in Sub-Saharan Africa". *Journal of Modern African Studies*. 611-639.
- Pesaran, M. H. (2007). "A Simple Panel UnitRoot Test in The Presence of Cross Section Dependence". *Journal of Applied Econometrics*. 22(2). 265-312.
- Rachdia, H. and Saidi, H. (2015). "Democracy and Economic Growth: Evidence in MENA Countries". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 191. 616 - 621.
- Scully, G. W. (1988). "The Institutional Framework and Economic Development". *Journal of Political Economy*. 96(3). 652. <http://doi.org/10.1086/261555>
- Şanlısoy, S. (2010). "Politik İstikrarsızlık-Ekonomik Süreç Politikaları Etkileşimi". *Sosyo Ekonomi*. 2. 191-214.
- Şen, A. ve Pehlivan, C. (2019). "Partizan Modelin Çin ve Türkiye Ekonomilerine Etkisinin İncelenmesi: Ampirik Bir Analiz". *Politik Ekonomik Kuram*. 3(2). 273-288.
- Tavares, J. and Wacziarg, R. (2001). "How Democracy Affects Growth". *European Economic Review*, 45(8), 1341-1378.
- Yang, C. C. (1995). "Endogenous Tariff Formation under Representative Democracy: A Probabilistic Voting Model". *The American Economic Review*, 85(4): 956-963.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2016). "*Panel Veri Ekonometrisi Stata Uygulamalı*". Genişletilmiş 3. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2017). "*Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı*". İstanbul: Beta Yayınları.

Westerlund, J. (2008). "Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect". *Journal of Applied Econometrics*. 23(2). 193-223.

Araştırma Makalesi

SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM MOTİVASYONUNDA SÜRDÜRÜLEBİLİR MODA KAVRAMININ ETKİSİ

Peruze Cansu AKDENİZ*, Yunus DURSUN**

Öz:

Gün geçtikçe artan ekolojik sorunlar, bireylerin yeşil tüketim motivasyonlarına da yön vermektedir. Ekolojik sorunların sorumlusu olan sektörlerden birinin de moda endüstrisi olduğu düşünüldüğünde, tüketicilerin sürdürülebilir moda ürünlerine yönelmesi beklenen bir durum haline gelmektedir. Bu sebeple, mevcut araştırma tüketicilerin sürdürülebilir giyim ürünlerine yönelik davranışsal niyetlerinin itici güçlerini ve önündeki engelleri araştırmak üzere yapılmıştır. Bu doğrultuda, kolayda örnekleme yöntemi aracılığıyla 394 tüketiciye ulaşılmış ve bu tüketicilere online anket uygulaması yapılmıştır. Elde edilen veriler AMOS 26 paket programı kullanılarak yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda katılımcıların sahip olduğu çevre bilgisinin, çevre kaygısının, sürdürülebilir tutumlarının ve öznel normlarının, sürdürülebilir giyim ürünü satın alma niyetlerini, bu niyetin de sürdürülebilir giyim satın alma davranışını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan, ekonomik ve estetik risk faktörlerinin katılımcıların sürdürülebilir giyim ürünü satın alma niyetini etkilemediği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilir Moda, Sürdürülebilir Tüketim, Sürdürülebilir Tutum
Jel kodları: M1, M3, M31

* Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Kayseri, Türkiye, cansunder@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7857-7270

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Kayseri, Türkiye, ydursun@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1553-9047>

Makale gönderim tarihi: 17.09.2021

Makale Kabul tarihi: 17.02.2022

Künye Bilgisi: Akdeniz, P.C. ve Dursun, Y. (2022), "Sürdürülebilir Tüketim Motivasyonunda Sürdürülebilir Moda Kavramının Etkisi", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 79-110.

The Effect of Sustainable Fashion Concept on Sustainable Consumption Motivation

Abstract

Increasing ecological problems day by day is also directs people's green consumption motivations. Considering that one of the sectors responsible for ecological problems is the fashion industry, it becomes an expected situation for consumers to turn to sustainable fashion products. Therefore, the current research was conducted to explore the drivers and barriers to consumers' behavioral intentions towards sustainable fashion products. In this case, 394 consumers were reached through the convenience sampling method and an online survey was applied to these consumers. The obtained data were analyzed with the AMOS 26 package program, structural equation modeling. As a result of the research, it has been determined that environmental knowledge and environmental concern of the participants affect their attitudes towards sustainable fashion products, and this attitude affects their intention to purchase sustainable fashion products. At the same time, the intention of the participants to purchase sustainable fashion products also affects the behavior of purchasing sustainable fashion products. On the other hand, it was concluded that while the subjective norms of the participants affect the intention to purchase sustainable fashion products, the perceived economic and aesthetic risk factors do not affect the intention to purchase sustainable fashion products.

Keywords: Sustainable Fashion, Sustainable Consumption, Sustainable Attitude

Jel Codes: M1, M3, M31

1. Giriş

İnsan davranışlarının ekolojik sorunlar üzerindeki etkisi yadsınamaz düzeydedir. Bugün karşı karşıya olduğumuz çevresel problemlerin çoğu insan davranışlarının doğrudan bir sonucudur ve bunun sorumluluğunu üstlenmek adına davranışsal çözümler gerekmektedir (Oskamp, 2000: 496). Doğal kaynakların aşırı tüketilmesi, birçok malzemenin geleneksel kaynaklarının hızla tükenmesine neden olmaktadır. Günümüzde giderek daha fazla tüketici, çevresel problemlerin çözülmesi umuduyla kişisel tüketim alışkanlıklarını değiştirme sorumluluğu alarak, ürün tercihi, kullanımı ve imha kararlarının çevreyi koruma motivasyonundan kaynaklandığı bir yönelim göstermektedir. Çevreyi koruma bilincinin artışı ile birlikte tüketiciler, karbon ayak izlerini en aza indirme çabası içerisine girmekte ve bunun sonucunda sürdürülebilirlik artan bir anlayış haline gelmektedir.

Küresel çevre sorunlarının ana kaynağından biri, sürdürülemez tüketiciliğe bağlı olarak doğal kaynakların aşırı tüketimidir (Clinebell, 1998). Dünya çapındaki bu aşırı tüketim sorunlarının çözümü ise genel tüketimi azaltmak ve ürünlerin evrensel olarak yeniden kullanımına geçmek (örneğin, yeniden satmak, yeniden üretmek veya paylaşmak) ve ürünün ömrü sona erdiğinde bunları oluşturan malzemeleri geri dönüştürmekten geçmektedir (Gardner ve Sampat, 1999). Ekolojik zararın ve tüketicilerin beklentisinin farkına varan üreticiler iş faaliyetlerinin çevreye verdiği zararı en aza indirmek adına sorumluluk üstlenmeye başlamaktadır. Bu farkındalık bilhassa sürdürülebilirlik kavramının önemini ortaya çıkarmaktadır. Giyim sektörünün çevrede bıraktığı ayak izi düşünüldüğünde de, sürdürülebilir üretim ve tüketim süreci bir zorunluluk haline gelmektedir. Zira, çevresel farkındalığı yüksek olan tüketicilerin, giyim tercihlerini de sürdürülebilir kıyafetlerden yana kullanacağı bilinen bir gerçektir. Bu sebeple bugün artık pek çok giyim markası bıraktıkları ayak izinin etkilerini azaltmak adına sürdürülebilirlik üzerine planlar yapmaktadır.

Maliyeti düşürme ihtiyacı, küreselleşme, müşteri ihtiyaçlarının artması ve teknoloji gibi faktörlerin de etkisiyle moda endüstrisinin son 20 yılda bir geçiş sürecinde olduğu söylenebilmektedir (Nenni, 2013: 2). Çevreye duyarlı giyimin, çevresel kaygı ve çevreye duyarlı davranış arasındaki ilişkinin niteliği henüz tam olarak belirlenememiştir. Tüketiciler giyim sektörü ve yeşil farkındalığın alakasız kavramlar olduğunu düşünürlerse, çevresel kaygı düzeyine bakılmaksızın çevreye duyarlı giyim ürünlerinin önemli olduğunun farkına

varamayacaktır (Kim ve Damhorst, 1998: 127). Alanyazında tüketicilerin giyim ürünlerinin çevre üzerindeki etkisine ilişkin bilgi veya farkındalık düzeyine ilişkin sınırlı araştırma bulunmaktadır. Bu sebeple, sürdürülebilir giyim üzerine yapılacak araştırmalar önem kazanmaktadır.

Bu araştırmada, tüketicilerin sürdürülebilir giyim ürünlerine yönelik davranışsal niyetlerinin itici güçlerini ve bu niyetlerin önündeki engelleri keşfederek, sürdürülebilir tüketim motivasyonunda tüketicinin sürdürülebilir moda bakış açısının ortaya konması amaçlanmaktadır. Sürdürülebilir tüketim motivasyonunun, çevre bilgisi, öznel normlar, çevre kaygısı gibi pek çok itici gücü bulunmaktadır. Bununla birlikte, alanyazında tüketicinin, çevresel kaygıya sahip olmaması (Hustvedt ve Dickson, 2009), algıladığı ekonomik risk (Hustvedt ve Dickson, 2009; Joergens, 2006), sürdürülebilir kıyafetlere yönelik sahip olduğu estetik kaygı (Connell, 2010; Armstrong, vd., 2016) gibi faktörler tüketicilerin sürdürülebilir tüketim davranışında bulunmalarında başlıca engeller olarak yer almaktadır. Bu sebeple, mevcut araştırmamızda, çevresel kaygı ve algılanan çevresel bilginin sürdürülebilir tutum ve sürdürülebilir satın alma niyeti üzerindeki etkisi, sürdürülebilir tutumun ve öznel normların ise sürdürülebilir satın alma niyeti ve bu niyetin ise sürdürülebilir satın alma davranışı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Aynı zamanda, sürdürülebilir satın alma niyetinin satın alma davranışı üzerindeki etkisinde algılanan ekonomik risk ve estetik riskin rolü de araştırma kapsamına dahil edilmiştir.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Moda Kavramı

Sürdürülebilirlik kavramını, “bir toplumun, ekosistemin ya da sürekliliği olan herhangi bir sistemin işlerini kesintisiz, bozulmadan, aşırı kullanımla tüketmeden ya da sistemin hayati bağı olan ana kaynaklara aşırı yüklenmeden sürdürülebilmesi yeteneği” olarak tanımlamak mümkündür (Karaman, 1996, s.102). Bir başka açıdan sürdürülebilirlik, “*Gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma*” olarak tanımlanabilmektedir. Sürdürülebilirlik anlayışına sahip şirketler, ekonomik fayda sağlamanın yanı sıra, çevreye duyarlı ve sosyal hizmetler sunma çabası içerisindedir (Chabowski vd., 2011: 55).

Sürdürülebilir tüketicilik ise, küresel ısınma, çöp imhası, ozon tabakasının incelmeye, toksik

atık, gıda kirliliği, su kalitesi ve nesli tükenmekte olan türlerin korunması gibi konular üzerine odaklanmaktadır. Zira, birçok tüketici, artık çevreyi koruma arzularını yansıtan tüketim kararları almaktadır. Bunun sonucunda da, birçok sektör, çevreye duyarlı pazarı yakalamak için sürdürülebilir faaliyetlerde bulunmaktadır (Kim ve Damhorst, 1998: 126). Sürdürülebilir tüketim davranışı, tüketicilerin çevresel sorunların çözümüne katkıda bulunmak adına, ürün ve hizmet satın alma sürecinde çevreye en az zarar veren ürün ve hizmetleri tercih etme çabası olarak ifade edildiğinde, sürdürülebilirlikte en önemli konunun çevresel sorunlar olduğu anlaşılmaktadır.

Sürdürülebilirlik, ürün ve hizmetlerin üretimi ve tüketimi sürecini kapsayan bir kavramdır. Hazır giyim endüstrisinde sürdürülebilirlik ise, ürünlerin tasarım, imalat ve dağıtım sürecinde yerel kaynakların kullanılması, üretici ve tüketici arasında daha az aracılık içeren şeffaf üretim sistemlerinin tercih edilmesi ve daha uzun kullanım ömrüne sahip sürdürülebilir ürünler üretilmesi ile sağlanmaktadır (Clark, 2008: 429). Sürdürülebilir moda, son yıllarda geliştirilen ve eko, yeşil ve etik moda ile birbirinin yerine kullanılan (Carey ve Cervellon, 2014: 485) bir kavram olmakla birlikte, öncelikli olarak zararlı kimyasalların çevre dostu malzemelerle değiştirilmesini ve kıyafet geri dönüşümü yoluyla atık miktarlarının ve kaynak tüketiminin azaltılmasını önermektedir. Endüstride yeni bir sürdürülebilirlik hareketi olan yavaş üretim, hızlı üretim tekniği gibi üretim hızını artırmak adına doğal kaynaklardan yararlanmamakta ve yavaş tüketim, ürünün üretiminden başlayıp tüketim sonrasına kadar daha uzun bir ürün ömrü gerektirmektedir (Jung ve Jin 2014: 510).

Moda endüstrisi üretim rakamları incelendiğinde, son 15 yılda sentetik elyaf başta olmak üzere, suni ve sentetik elyaf talebi neredeyse iki katına çıkmış durumdadır. Polyester ve diğer sentetik kumaşların imalatı, çok fazla ham petrol ihtiyacı duyulan ve solunum hastalıklarına yol açabilen ve çevreye çeşitli zararları bulunan enerji yoğun bir işlemdir. Kaynak Koruma ve Geri Kazanım Yasası kapsamında EPA, birçok tekstil üretim tesisini tehlikeli atık üreticileri olarak kabul etmektedir. (Claudio, 2007: 450). Kaynak kullanımı yoğun olan moda tüketimi savurgan bir uygulama olarak kabul edilmektedir ve sürdürülebilirlik anlayışı ise bu savurgan tüketim anlayışına karşı çıkmaktadır. Moda endüstrisinde sürdürülebilirlik küresel çevresel ve sosyal sorunların çözümüne önemli bir katkı olması umuduyla giderek daha fazla ilgi görmektedir (Dissanayake ve Pammi, 2012: 77). Sürdürülebilirlik üzerine yapılan araştırmalar, moda endüstrisinin, tüketicilerin sürdürülebilirlik alanında artan farkındalığı göz

ardı etmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Google'ın Basis ile sürdürülebilir moda'nın satın alma kararı üzerindeki etkisini araştırmak adına, Birleşik Krallık'ta 4 bin kişiyle gerçekleştirdiği araştırmada; tüketicilerin %55'inin sürdürülebilirliğin fiyat ve kaliteden daha önemli olduğunu ifade ettiği sonucuna ulaşılmıştır (Önder, 2021).

3.Hipotez Geliştirme

Araştırma hipotezlerinin geliştirilmesi sürecinde araştırma modelini oluşturan kavramların birbiri ile arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurularak alanyazın taraması yapılmıştır.

3.1. Algılanan Çevresel Kaygı

Çevresel kaygıyı sosyal yapının bir işlevi olarak açıklama çabaları, çevresel kaygı ile tutumlar, inançlar ve dünya görüşleri dahil sosyal psikolojik değişkenler arasında daha güçlü ilişkiler olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır (Dietz, 1998: 450). Çevresel kaygı, çevreyi muhafaza etmek adına sahip olunan güçlü bir farkındalığı ifade etmektedir (Crosby vd., 1981: 19). Thompson ve Barton (1994), çevresel kaygının doğaya saygı gösterilmesi ya da insanların doğaya karşı davranışlarında özenli davranması ile motive edildiğini ileri sürmektedir.

Çevresel sorunlar, sulak alanların kaybı, toksik maddeler, tarımsal yüzey akışı, aşırı su kullanımı, hava kirliliği, atık bertarafı, kıyı erozyonu ve nesli tükenmekte olan türler gibi belirli çevresel konuları içermektedir (Brothers vd., 1991: 28). Bu sorunlara karşı bireylerin duyduğu çevresel kaygı, bireylerin çevre sorunları hakkındaki farkındalık düzeylerine ve bu sorunları çözüme kavuşturma veya bu sorunların çözümüne kişisel olarak katkıda bulunma arzusuna atıfta bulunmaktadır (Dunlap ve Jones 2002: 485). Literatürdeki pek çok araştırma, sahip olunan çevresel kaygının, tüketicilerin sürdürülebilir ürün veya hizmetlere yönelik tutumunu etkilediğini savunmaktadır (Lee, 2009; Hartmann ve Apaolaza-Ibáñez, 2012; Pagiaslis ve Krontalis 2014; Tang vd., 2014; Kirmani ve Khan, 2016; Maichum vd., 2016; Paul vd. 2016; Prakash ve Pathak, 2017; Jaiswal ve Kant, 2018; Erciş ve Türk 2019; Uyar, 2019; Waris ve Hamid, 2020). Bu doğrultuda geliştirilen ilk hipotezimiz aşağıdaki gibidir:

H₁: Algılanan çevresel kaygı, sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik tutum üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

3.2. Algılanan Çevresel Bilgi

Bir bireyin sahip olduğu çevresel bilgi düzeyi, bireyin çevresel bağlamda karar verme

sürecinde önemli bir rol oynamaktadır (Hines vd., 1987; Hungerford ve Volk, 1990; Marcinkowski, 1988). Çevresel bilgi, tüketicilerin çevreye yönelik kaygı düzeyini yansıtan tutum ve davranış geliştirmesi ile ilgili bir kavramdır (Kim ve Damhorst, 1998; Chan, 2001; Lee, 2010; Tan, 2011). Dolayısıyla, çevresel bilgi düzeyi diğerlerine göre daha yüksek olan tüketiciler daha fazla çevresel kaygı gösterme eğilimine sahip olmaktadır. Bu artan kaygı seviyesi de tüketicileri satın alma kararlarında ürünlerin çevresel özelliklerini dikkate almaya yönlendirmektedir (Kim ve Damhorst, 1998: 127). Çevre bilincine sahip davranış, ancak, insanlar ne yapabileceklerini bildiklerinde mümkün olmaktadır. Zira, çevre bilgisi olmadan çevreye duyarlı bir şekilde hareket etmek mümkün değildir (Li ve Hu 2018: 7). Çevre bilgi düzeyi bireylerin kişisel çabaları ile çevresel sorunların çözülmesine daha fazla katkıda bulunma eğilimini artırmaktadır (Ellen vd., 1991: 103). Yapılan araştırmalar çevresel bilgi düzeyinin, tüketicinin sürdürülebilir tutumunu etkilediğini kanıtlamaktadır (Arcury, 1990; Barber vd., 2009; Memar ve Ahmed, 2012; Kusuma ve Sulhaini, 2018; Uyar, 2019). Tüm bu argümanlardan yola çıkılarak oluşturulan bir diğer hipotezimiz şu şekildedir:

H₂: Algılanan çevresel bilgi düzeyi, sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik tutum üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

3.3. Sürdürülebilir Tutum

Değerler, inançlar, bilgiler, ihtiyaçlar ve motivasyonlar, tutumlar ve demografik bilgiler, çevre dostu ürünleri satın alma konusunda tüketicinin tercihini yönlendiren önemli değişkenlerdir (Bui, 2005). Bu değişkenlerden biri olan tutum, bir bireyin bir davranışı uygulamaya yönelik olumlu veya olumsuz değerlendirmesini ifade etmektedir (Wan vd., 2017: 71). Sürdürülebilir tutum ise bireylerin çevre koruma değerine ilişkin bilişsel değerlendirmesine dayanmakta ve bireylerin çevre korumaya ilişkin değer yargısı olarak tanımlanmaktadır (Lee 2008: 578). Stern ve Dietz'in (1994)'e göre, sürdürülebilirlik ile ilgili tutumlar egoist, sosyal-fedakâr ve biyosferik olarak nitelendirdiği bir kişinin kendisine, diğer insanlara veya bitki ve hayvanlara verdiği göreceli öneme dayanmaktadır. Literatürde sürdürülebilirlik üzerine tutum ve davranışların, kişinin değer yargılarına dayandığını savunan pek çok araştırma bulunmaktadır (Dunlap vd., 1983; Karp, 1996; Schultz ve Zelezny, 1999; Stern, 2000). Mostafa (2007) tarafından Mısırlı tüketicilerin sürdürülebilir satın alma niyetini incelemek adına yapılan araştırmada, tüketicilerin sürdürülebilir satın almaya yönelik tutumunun sürdürülebilir satın

alma niyetlerini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer olarak, alanyazında sürdürülebilir tutum ile satın alma niyeti arasında pozitif bir ilişki olduğunu savunan araştırmalar bulunmaktadır (Birgelen vd., 2009; Barber vd., 2010; Zhou vd., 2013; Tang vd., 2014; Han ve Yoon, 2015; Paul vd. 2016; Paul vd., 2016; Prakash ve Pathak 2017; Wei vd., 2017; Hsu vd., 2017; Kusuma ve Sulhaini, 2018; Chen, 2020; Kumar vd., 2021). Bu durumda mevcut araştırmamız sürdürülebilir tutuma sahip tüketicilerin, sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyetini olumlu yönde etkileneceğini savunmakta ve şu hipotezi önermektedir:

H₃: Sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik tutum, sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyetinde olumlu bir etkiye sahiptir.

3.4. Sürdürülebilirlikte Öznel Norm

Öznel norm, bireylerin akranlarına uyma motivasyonuna dayalı olarak bir davranışı gerçekleştirmek için maruz kaldığı sosyal baskının derecesini ifade etmektedir (Cheung vd., 2017: 560). Öznel normlar, aynı zamanda bireylerin kendileri için önemli olan kişilerin kendisinden beklenen hareketler hakkındaki görüşleridir (Trafimow ve Finlay, 2001: 203). De Marez vd. (2007), tüketicilerin karakteristik yapısına göre şekillenen öznel normları, tutumların belirleyicisi olarak tanımlamaktadır. Alanyazında öznel normun tüketicilerin satın alma niyetini önemli derecede ve olumlu yönde etkilediğini savunan pek çok araştırma bulunmaktadır (Tarkiainen ve Sundqvist, 2005; Smith vd., 2010; Dean vd., 2012; Tsarenko vd., 2013; Wu ve Chen, 2014; Teng vd., 2015; Irianto, 2015; Yadav ve Pathak, 2017; Hsu vd., 2017; Chen, 2020; Kumar vd., 2021). Mevcut araştırmamız da öznel normun tüketicilerin sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik satın alma niyetini etkilediğini savunmakta ve şu hipotezi önermektedir.

H₄: Öznel norm, sürdürülebilir moda ürünleri için satın alma niyetinde olumlu bir etkiye sahiptir.

3.5. Algılanan Estetik ve Ekonomik Risk

1960'ların başlarında, algılanan riskle ilgili teoriler tüketicilerin davranışları üzerine yapılan araştırmalara dahil edilmiştir (Mitchell, 1999: 164). Algılanan risk, bireyin gelir kaybı ya da beklentisi ile ilgili yaşadığı belirsizlik durumlarını ifade etmektedir (Peter ve Ryan, 1976: 185). Algılanan risk, tüketici davranışında, tüketicilerin bir ürünün satın alınması ve

kullanımından kaynaklanan beklenen zararın türü ve derecesi konusunda satın alma öncesi belirsizlik yaşama durumunu ima eden temel bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Naiyi, 2004:177). Algılanan riskin pek çok boyutu bulunmaktadır ve her risk boyutu, bir malın satın alma anında paranın karşılığının alınmasına dair algılanan değere katkıda bulunan gelecekteki bir maliyetin beklentisi olarak görülmektedir. Finansal risk, ürünün onarılabilmesi, değiştirilebilmesi veya satın alma fiyatının iade edilebilmesi olasılığı dahil olmak üzere bir tüketicinin yaşadığı net finansal kayıp olarak tanımlanmaktadır. Tüketicinin ürünün hizmetlerinden mahrum kalması, ürün hatasının düzeltilmesi için yaşadığı zaman kaybı da finansal kayıp içerisine girmektedir. Bununla birlikte, performans riski ise, ürünün tüketicinin beklediği performansı sergilememesi durumunda ortaya çıkan kayıp olarak tanımlanabilmektedir (Horton, 1976: 696). Öte yandan, bazı tüketiciler, çevreye daha duyarlı davranış sergilemek adına, daha yüksek maliyete katlanmak zorunda olsa bile tüketim davranışı değiştirmeye istekli durumdadır (Gillespie, 1992; Ottman, 1992; Levin, 1990).

Sürdürülebilir moda kavramına tüketici açısından yaklaşıldığında, tüketicilerin çevreye duyarlı olma konusundaki farkındalıklarının ve çevresel endişelerinin artması ile birlikte sürdürülebilir ürün tercihinde buldukları görülmektedir. Ancak, moda tüketimi konusunda sürdürülebilir moda ürünlerinin tüketici tarafından maliyetli algılandığı ve bu ürünlerin estetik ve işlevsel dezavantajlara sahip olduğu düşünülmektedir (Kang vd. 2013; Joergens, 2006). Bununla birlikte, tüketiciler bir ürünün fiyatı ve işlevinin aynı olduğunu düşündüğünde, ürünün görsel görünümünü değerlendirmeye almakta ve estetik olarak daha çekici algıladıkları ürünü tercih etmektedir (Bloch, 1995: 16). Benzer olarak, Toufani vd. (2017), estetiğin satın alma niyetiyle önemli, ancak, nispeten zayıf bir doğrudan ilişkiye sahip olduğunu savunmaktadır. Hsiao ve Chen (2018), tasarım estetiğinin tüketicilerin tutumlarını etkileyerek tüketicinin satın alma niyetini artırdığını öne sürmektedir. Bu durumda, bir moda ürününün tüketici tarafından estetik olarak zayıf algılanması, satın alma niyetinde olumsuz bir etkiye neden olacak ve sürdürülebilir ürün tercihini etkileyecektir. Oysa, tüketici ürüne yönelik dezavantajları risk olarak algılamakta ve daima yaşayacağı kayıpları en aza indirmek istemektedir. Wu vd. (2015), Chen ve Chang (2012) ve Snoj vd. (2004) yapmış oldukları çalışmalarda algılanan riskin satın alma niyetini olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Mevcut araştırmamızda da, ekonomik risk ve performans riski tanımlarına benzer olarak, sürdürülebilir giyim ürünlerinin tüketicilerin ekonomik beklentileri açısından

nasıl değerlendirildiği ve estetik algılarına uygun olup olmadığı tartışılacaktır. Tüm bu argümanlara dayanarak mevcut araştırmamız algılanan ekonomik ve estetik riskin satın alma niyeti üzerinde olumsuz bir etkiye neden olacağını savunmakta ve ilgili hipotezleri önermektedir:

H₅: Algılanan estetik risk, sürdürülebilir moda ürünleri için satın alma niyetinde olumsuz bir etkiye sahiptir.

H₆: Algılanan ekonomik risk, sürdürülebilir moda ürünleri için satın alma niyetinde olumsuz bir etkiye sahiptir.

3.6. Sürdürülebilir Satın Alma Niyeti ve Satın Alma Davranışı

Tüketicilerin tutum ve davranış modelinde niyetin rolü, bir ürün ya da hizmet satın alma sürecinde gösterilmesi gereken çaba düzeyinin bir fonksiyonudur (Bagozzi vd., 1990: 45). Tüketicinin bir ürünü satın alma niyeti, davranışının en iyi motivasyonu olarak düşünülebilmektedir (Ajzen, 1991: 181). Sürdürülebilir satın alma niyeti, tüketicinin satın alma kararında çevreye duyarlı özelliklere sahip ürünleri, diğer ürünlere tercih etme olasılığı ve arzusu olarak tanımlanabilmektedir (Rashid, 2009: 134). Dolayısıyla, sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyeti de tüketicinin çevreye duyarlı özelliklere sahip ürünleri tercih etme arzusu olarak tanımlanabilir.

Sürdürülebilir tüketim faaliyetleri, tüketimin verdiği ekolojik zararı en aza indirmenin etkili bir yolu olarak görülmektedir (Yadav ve Patak, 2017: 114). Çevresel veya yeşil tüketicilik, satın alma kararı gücünü kullanarak kendini ve dünyasını korumak isteyen bireyleri ifade eden bir kavramdır (Ottman, 1992: 3). Dolayısıyla, sürdürülebilir satın alma, çevreye duyarlı ürünlerin satın alınması ve ekolojik zarara neden olan ürünlerden kaçınılması anlamına gelebilir. Sürdürülebilirlik üzerine yapılmış pek çok çalışmada sürdürülebilir niyetlerin sürdürülebilir satın alma davranışı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Benzer olarak, alanyazında bu yargıya destek veren pek çok çalışma mevcuttur (Wei vd., 2017; Kumar vd., 2017; Bozbay vd., 2019; Yadav ve Pathak 2017; Lazaroiu vd., 2019) Tüm bu argümanlara dayanarak mevcut araştırmamız son hipotezini önermektedir.

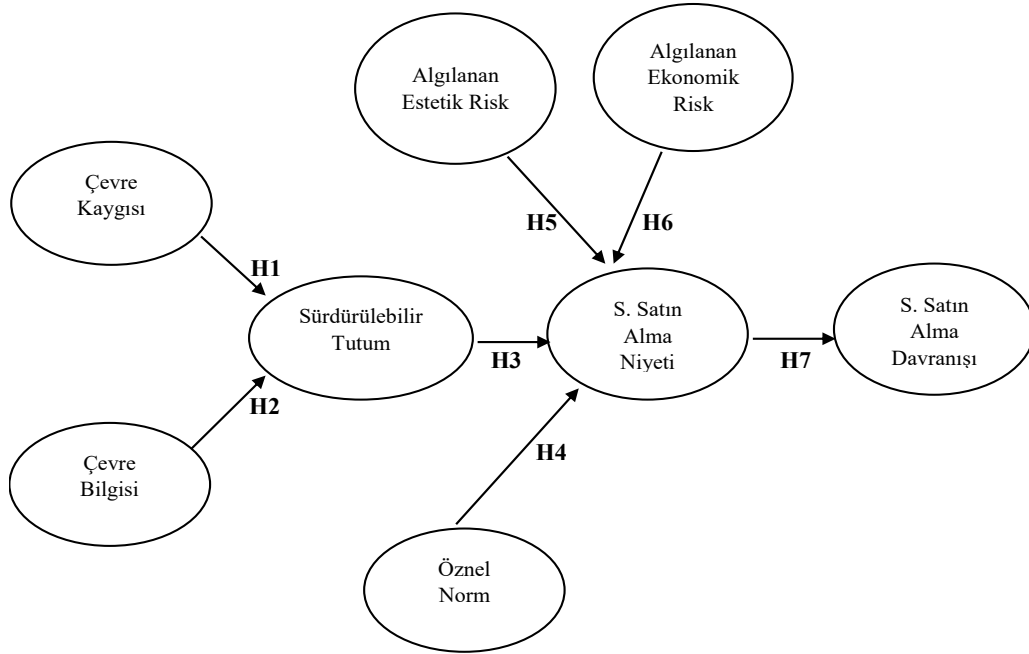
H₇: Sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik satın alma niyeti, sürdürülebilir moda ürünü satın alma davranışı üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

4. Metodoloji

4.1. Araştırmanın Modeli ve Araştırmanın Hipotezleri

Mevcut araştırmanın amacı tüketicilerin sürdürülebilir tüketim davranışında sürdürülebilir moda kavramının etkisini araştırmaktır. Bu doğrultuda geliştirilen model Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Araştırma modelinden yola çıkarak oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

H₁: Algılanan çevresel kaygı, sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik tutum üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

H₂: Algılanan çevresel bilgi düzeyi, sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik tutum üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

H₃: Sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik tutum, sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyetinde olumlu bir etkiye sahiptir.

H₄: Öznel norm, sürdürülebilir moda ürünleri için satın alma niyetinde olumlu bir etkiye sahiptir.

H₅: Algılanan estetik risk, sürdürülebilir moda ürünleri için satın alma niyetinde olumsuz bir etkiye sahiptir.

H₆: Algılanan ekonomik risk, sürdürülebilir moda ürünleri için satın alma niyetinde olumsuz bir etkiye sahiptir.

H₇: Sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik satın alma niyeti, sürdürülebilir moda ürünü satın alma davranışı üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

4.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma sorusu: “Sürdürülebilir moda kavramının, tüketicilerin sürdürülebilir tüketim motivasyonunda etkisi var mıdır?” şeklinde belirlenmiştir. Bu kapsamda, çalışmanın amacı doğrultusunda hazırlanan anket formu 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların çevresel endişelerine ve algılanan çevre bilgisine yönelik ifadeler ve ikinci bölümde sürdürülebilir moda tüketimine yönelik ifadeler yer almaktadır. Anket ifadeleri beşli likert tipi ölçek ile (1-kesinlikle katılmıyorum 5-kesinlikle katılıyorum) hazırlanmıştır. Son bölümde ise katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin sorular bulunmaktadır. Araştırma kapsamında kullanılan değişkenlerin ölçümünde daha önceki araştırmalarda kullanılmış ölçeklerden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda, sürdürülebilir satın alma davranışı ve algılanan çevre kaygısı ölçeği (Lee, 2008), sürdürülebilir tutum ve sürdürülebilir satın alma niyeti ölçeği (Kumar vd., 2017), ekonomik risk ve öznel norm ölçeği (Park ve Lin, 2018), algılanan çevre bilgisi ve estetik risk ölçeği (Rausch ve Kopplin, 2020) tarafından yapılan araştırmalarda yer alan ilgili ölçeklerden uyarlanmıştır. Ankette toplamda 28 ifade bulunmaktadır. Araştırmanın verileri kolayda örnekleme yöntemi ile gönüllü olarak, online platformlarda yapılan anketler aracılığıyla elde edilmiştir. Araştırma kapsamında toplanan 397 anketten 7 tanesi eksik/hatalı ifadelerden dolayı değerlendirme dışı bırakılmış ve 390 geçerli anketten elde edilen veriler analiz kapsamında kullanılmıştır.

Anket uygulanmadan önce Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kuruluna 27 Nisan 2021 tarihinde sunulmuş ve 198 numaralı başvuruya ilişkin alınan onay ile uygulamaya başlanmıştır. Anket 03 Mayıs 2021 ve 03 Haziran 2021 tarihleri arasında tamamlanmıştır.

5. Araştırmanın Bulguları ve Değerlendirilmesi

Bu bölümde, araştırmada kullanılan analizler ve elde edilen bulgular yer almaktadır. Araştırmanın amacı doğrultusunda kurulan model Yapısal Eşitlik Modellemesi ile test

edilmiştir.

5.1. Demografik Özelliklere İlişkin Betimsel İstatistik Bulguları

Katılımcıların profillerine yönelik betimsel istatistikler, Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Profili

Demografik Özellikler		n	%	Demografik Özellikler		n	%	
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	206	52,8	<i>Yaş</i>	19 ve altı	30	7,7	
	Erkek	184	47,2		20-29	142	36,4	
	Toplam	390	100		30-39	133	34,1	
<i>Eğitim Durumu</i>	İlköğretim	26	6,7		40-49	55	14,1	
	Ortaöğretim	67	17,2		50-59	16	4,1	
	Önlisans	49	12,6		60 ve üstü	14	3,6	
	Lisans	188	48,2		Toplam	390	100	
	Lisans Üstü	60	15,4		<i>Gelir</i>	2500 TL ve altı	118	30,3
	Toplam	390	100			2501-4000	66	16,9
						4001-6000	110	28,2
			6001-8000	63		16,1		
			8001-10000	22		5,6		
			10001-12000	7		1,8		
			12001 TL ve üstü	4		0,1		
			Toplam	390	100			

Örneklemin demografik profillerine yönelik tanımsal istatistikler incelendiğinde araştırmaya katılanların %52,8’inin kadınlardan ve %47,2’isinin de erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Araştırmaya katılanların %7,7’si 19 ve altı; %36,4’ü 20-29; %34,1’i 30-39; %14,1’i 40-49; %4,1’i 50-59; %3,6’sı 60 ve üstü yaş aralığındadır. Katılımcıların aylık kişisel gelir düzeyleri; %30,3’ü 2500 TL ve altı, %16,9’u 2501-4000 TL; %28,2’si 4001-6000 TL; %16,1 6001-8000

TL; %5,6'sı 8001-10000 TL; %1,8'i 10001-12000 TL; %0,1 12001 TL ve üstü aralığındadır. Katılımcılar eğitim durumlarına göre sınıflandırıldığında ise %6,7'sinin ilköğretim, %17,2'sinin ortaöğretim; %12,6'sının önlisans; %48,2'sinin lisans ve %15,4'ünün lisans üstü mezunu olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Aylık Kıyafet, Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Sıklığı ve Sürdürülebilir Tutum

<i>Aylık kıyafet satın alma sıklığı</i>			<i>Sürdürülebilir ürün tercihi</i>			<i>Sürdürülebilir ürün tutumu</i>		
n	%		n	%		n	%	
1-2 kez	248	63,6	Her Zaman	13	3,3	Çok olumlu	93	23,8
3-5 kez	69	17,7	Çoğunlukla	91	23,3	Çok olumsuz	26	6,7
6-7 kez	14	3,6	Bazen	148	37,9	Nötr	58	14,9
8 ve üzeri	7	1,8	Nadiren	102	26,2	Olumlu	199	51,0
Hiç	52	13,3	Hiç Almadım	36	9,2	Olumsuz	14	3,6
Toplam	390	100	Toplam	390	100	Toplam	390	100

Katılımcılara aylık kıyafet alışveriş durumlarına yönelik yöneltilen sorunun cevapları incelendiğinde, büyük çoğunluğun (%63,6) ayda 1-2 kez kıyafet alışverişi yaptığı görülmektedir. Katılımcıların %17,7'si ise ayda 3-5 kez; %3,6'sının 6-7 kez; %1,8'inin 8 ve üzeri kıyafet alışverişi yaptığını belirtirken, %13,3'ü ise aylık olarak kıyafet alışverişi yapmadıklarını belirtmişlerdir. Bu soruya ek olarak katılımcılara, “Sürdürülebilir ürün satın alma sıklığınız nedir?” sorusu yöneltilmiştir. İlgili sorunun yanıtları incelendiğinde katılımcıların büyük çoğunluğunun (%37,9) “bazen” yanıtını verdiği görülmektedir. Katılımcıların %3,3'ü her zaman; %23,3'ü çoğunlukla; %26,2'si nadiren sürdürülebilir ürün tercihinde bulunduğunu belirtirken, katılımcılardan %9,2'si sürdürülebilir ürün satın almadığını belirtmiştir. Bununla birlikte, sürdürülebilir ürün tutumlarını ölçmek adına katılımcılara “Çevreye duyarlı ürünlere genel tutumunuz nedir?” sorusu yöneltilmiştir. İlgili sorunun cevapları incelendiğinde ise büyük çoğunluğun (%51,0) sürdürülebilir ürünlere yönelik olumlu tutuma sahip olduğu görülmektedir. Katılımcıların %23,8'i çok olumlu; %14,9'u nötr; %3,6'sı olumsuz; %6,7'si ise çok olumsuz bir tutuma sahip olduğunu belirtmiştir. Bu durumda katılımcıların sürdürülebilir ürünlere yönelik genel tutumlarının olumlu olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 3: Sürdürülebilir (Çevreye Duyarlı) Moda Markası

Markalar	Frekans	Yüzde
Gucci	10	2,6
H&M	49	12,6
Koton	39	10,0
LC Waikiki	110	28,2
Lee	12	3,1
Mango	2	,5
Mavi	83	21,3
Nike	29	7,4
Tommy Hilfiger	35	9,0
Zara	21	5,4
Toplam	390	100,0

Sürdürülebilir moda markası algılarını tespit etmek adına katılımcılara yönetilen sorunun cevapları incelendiğinde; katılımcıların en çok (%28,2) LCW moda markasını sürdürülebilir bir moda markası olarak gördüğü tespit edilmiştir. Aynı zamanda katılımcıların %2,6'sı Gucci; %12,6'sı H&M; %10'u Koton; %3,1'i Lee; %0,5'i Mango; %21,3'ü Mavi; %7,4'ü Nike; %9'u Tommy Hilfiger; %5,4'ü Zara markasını sürdürülebilir bir moda markası olarak gördüğü sonucuna ulaşmıştır.

5.2. Verilerin Analizi

Bu bölümde elde edilen verilere sırasıyla güvenilirlik analizi, doğrulayıcı faktör analizi ve yol analizi uygulanmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi ve yol analizi AMOS 26 paket programı aracılığıyla yapılmıştır.

5.2.1 Güvenilirlik Analizi

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliklerini test etmek adına güvenilirlik analizi yapılmıştır. İlgili veriler Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: Ölçeklere Yönelik Güvenilirlik Analizi

Ölçekler	Cronbach Alfa Katsayısı
Tutum	,822

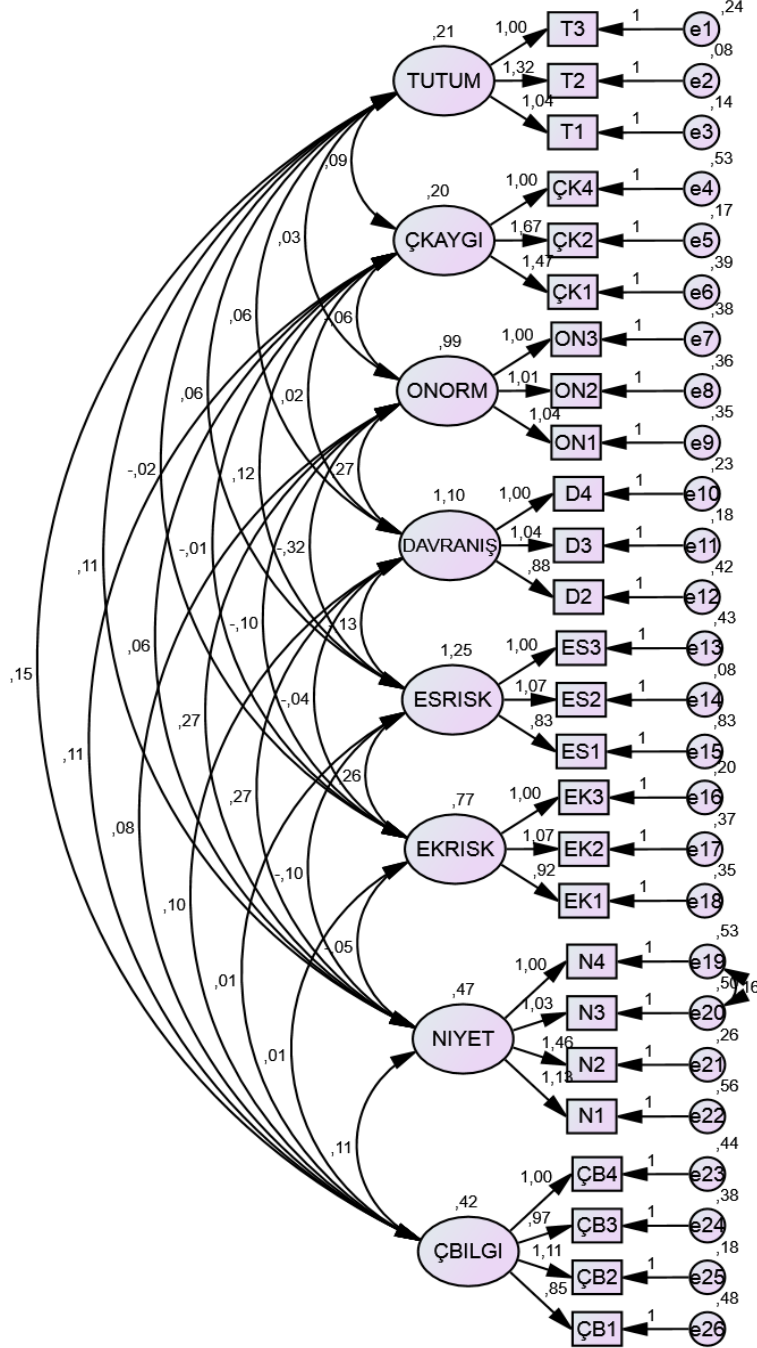
Çevre Bilgisi	,812
Çevresel Kaygı	,748
Öznel Norm	,893
Niyet	,847
Davranış	,848
Estetik Kaygı	,879
Ekonomik Kaygı	,880

Cronbach's Alfa katsayısının güvenilirlik analizinde 0,70'in üzerinde olması beklenmektedir (Durmuş, vd, 2011: 89). Ölçeklerin güvenilirlik analizi tablosu incelendiğinde Cronbach's Alpha katsayılarının yüksek olduğu ve dolayısıyla ölçeklerin yüksek derecede güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.

5.2.2 Doğrulayıcı Faktör Analizi

Bu bölümde ankette kullanılan ölçeklerin geçerliliğini test edebilmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi Amos programı aracılığıyla yapılmıştır. Ölçüm modelinde uyum iyiliği değerlerinden bazılarını iyileştirebilmek adına hata terimleri üzerinde modifikasyonlar oluşturulması gerekmiş ve faktör yükü düşük olan çevresel kaygı ölçeğinden “Çevresel durumun olası olumsuz gelişimini sık sık düşünüyorum.” ve satın alma davranışı ölçeğinden “Yalnızca sürdürülebilir kıyafetler almayı seçiyorum.” ifadeleri çıkarılarak model yeniden çalıştırılmıştır. Ölçüm sonucunda, uyum iyiliği değerlerini iyileştirmek adına gerekli kovaryans bağlantıları da oluşturulmuştur. Modelde; tutum, satın alma niyeti, satın alma davranışı, öznel norm, çevresel bilgi, çevresel kaygı, algılanan estetik risk ve algılanan ekonomik risk, 8 (gizil) örtük değişkeni ve bu gizil değişkenlerin altında yer alan toplam 26 ifade gözlenemeyen değişkenleri oluşturmaktadır. Oluşturulan yeni model Şekil 2'de yer almaktadır.

Şekil 2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Uyum indeksleri, araştırma modeli, mükemmel ve iyi uyum değerleri Tablo 5'te yer almaktadır. Uyum iyiliği indeksleri alanyazında mükemmel ve iyi uyum değerleri olarak yer alan değerlere göre oluşturulmuştur (Subaş ve Çetin 2017: 73).

Tablo 5: Ölçüm Modeli ile Veri Arasındaki Uyumun Değerlendirilmesi

<i>Uyum İndeksleri</i>	<i>Araştırma Modeli</i>	<i>Mükemmel Uyum</i>	<i>İyi Uyum</i>
<i>X² DEĞERİ</i>	572,292		
<i>DF</i>	270		
<i>P</i>	,000	0,05≤p≤1,0	0,01≤p≤0,05
<i>X²/DF</i>	2,210	0≤χ ² /df≤3,00	3≤χ ² /df≤5,00
<i>CFI</i>	,945	0,95≤CFI≤1,00	0,90≤CFI≤0,95
<i>RMSEA</i>	,054	0≤RMSEA≤0,05	0,05≤RMSEA≤0,08
<i>NFI</i>	,902	0,95≤NFI≤1,00	0,90≤NFI≤0,95
<i>IFI</i>	,910	0,95≤GFI≤1,00	0,90 ≤ IFI ≤ ,95
<i>GFI</i>	902	0,95≤GFI≤1,00	0,90≤GFI≤0,95
<i>AGFI</i>	,872	0,90≤AGFI≤1,00	0,85≤AGFI≤0,90

Tablo 1’ de yer alan veriler incelendiğinde oluşturulan model ile verinin uyumlu olduğu ve bunun sonucunda da modelin geçerli olduğu görülmektedir. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda modelde yer alan değişkenlerin faktör yükleri ise Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6: Modelde Yer Alan Değişkenlerle İlgili Faktör Yükleri

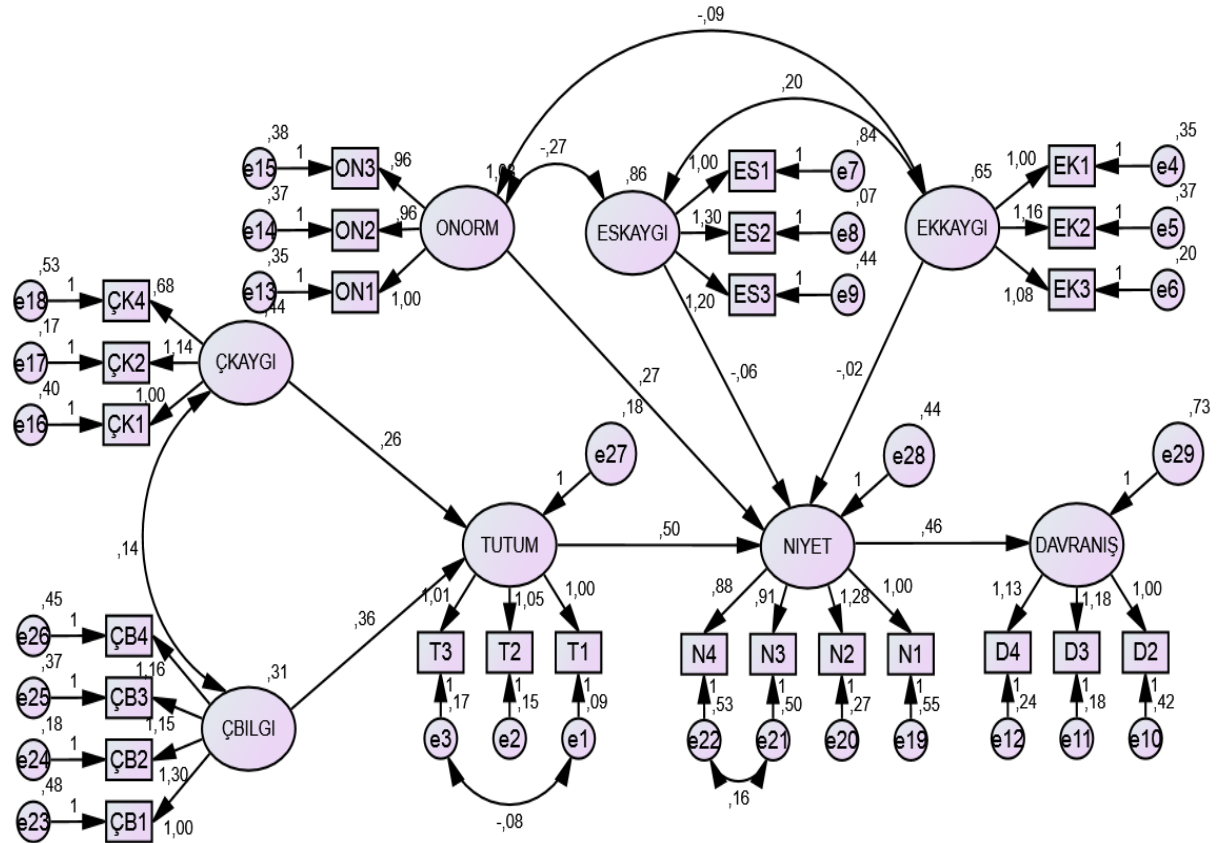
Değişkenler	Faktör Yüğü	Değişkenler	Faktör Yüğü
Sürdürülebilir Tutum 3	,682	Estetik Risk 2	,972
Sürdürülebilir Tutum 2	,904	Estetik Risk 1	,713
Sürdürülebilir Tutum 1	,789	Ekonomik Risk 3	,891
Çevresel Kaygı 4	,526	Ekonomik Risk 2	,837
Çevresel Kaygı 2	,878	Ekonomik Risk 1	,807
Çevresel Kaygı 1	,726	Sürdürülebilir Niyet 4	,683
Öznel Norm 3	,850	Sürdürülebilir Niyet 3	,703
Öznel Norm 2	,857	Sürdürülebilir Niyet 2	,890
Öznel Norm 1	,868	Sürdürülebilir Niyet 1	,719
Sürdürülebilir Davranış 4	,908	Çevresel Bilgi 4	,698
Sürdürülebilir Davranış 3	,932	Çevresel Bilgi 3	,714
Sürdürülebilir Davranış 2	,820	Çevresel Bilgi 2	,865
Estetik Risk 3	,863	Çevresel Bilgi 1	,626

Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda; sürdürülebilir tutum değişkeninin faktör yüklerinin 0,682 ve 0,904; algılanan çevre kaygısı değişkeninin 0,526 ve 0,878; öznel norm değişkeninin 0,850 ve 0,868; sürdürülebilir satın alma davranışı değişkeninin 0,820 ve 0,932; estetik risk değişkeninin 0,713 ve 0,972; ekonomik risk değişkeninin 0,807 ve 0,891; sürdürülebilir satın alma niyeti değişkeninin 0,683 ve 0,890 ve algılanan çevre bilgisi değişkeninin 0,626 ve 0,865 değerleri arasında yüklendiği görülmektedir.

5.2.3 Hipotez Testi

AMOS 26 paket programı aracılığıyla geliştirilen yapısal eşitlik modeli Şekil 3'te gösterilmiştir. Yol analizine ilişkin uyum indeksi değerleri de Tablo 7'de yer almaktadır.

Şekil 3. Yapısal Modelin Yol Analizi

Tablo 7: Ölçüm Modeli ile Veri Arasındaki Uyumun Değerlendirilmesi

<i>Uyum İndeksleri</i>	<i>Araştırma Modeli</i>	<i>Mükemmel Uyum</i>	<i>İyi Uyum</i>
<i>X² DEĞERİ</i>	592,835		
<i>DF</i>	286		
<i>P</i>	,000	0,05≤p≤1,0	0,01≤p≤0,05
<i>X²/DF</i>	2,073	0≤χ ² /df≤3,00	3≤χ ² /df≤5,00
<i>CFI</i>	,945	0,95≤CFI≤1,00	0,90≤CFI≤0,95
<i>RMSEA</i>	,053	0≤RMSEA≤0,05	0,05≤RMSEA≤0,08
<i>NFI</i>	,900	0,95≤NFI≤1,00	0,90≤NFI≤0,95
<i>IFI</i>	,945	0,95≤GFI≤1,00	0,90≤IFI≤,95
<i>GFI</i>	,900	0,95≤GFI≤1,00	0,90≤GFI≤0,95
<i>AGFI</i>	,877	0,90≤AGFI≤1,00	0,85≤AGFI≤0,90

Uygulanan yol analizi sonucunda uyum iyiliği değerleri geliştirilen modelin geçerli olduğu görülmektedir. Yapısal eşitlik modeli regresyon katsayıları ise Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8: Yapısal Eşitlik Modeli Regresyon Katsayıları

Hipotez	Değişkenler	Std. Beta Kat.	Std. Hata	R²	t	p
H₁	Tutum ← Çevre Kaygısı	,263	,046	,330	5,702	,000
H₂	Tutum ← Çevre Bilgisi	,359	,058	,377	6,220	,000
H₃	Satın Alma Niyeti ← Tutum	,495	,082	,338	6,051	,000
H₄	Satın Alma Niyet ← Öznel Norm	,270	,043	,363	6,254	,000
H₅	Satın Alma Niyeti ← Estetik Risk	-,055	,045	-,067	-1,233	,218
H₆	Satın Alma Niyeti ← Ekonomik Risk	-,017	,051	-,018	-,327	,744
H₇	Satın Alma Davranışı ← Satın Alma Niyeti	,457	,070	,381	6,565	,000

*p<0,05 düzeyinde anlamlı

Elde edilen bulgular değerlendirildiğinde ve modelin açıklayıcı gücünü ölçmek için R^2 değeri kullanıldığında; algılanan çevre kaygısının sürdürülebilir tutumdaki etkisini ($R^2=0,330$), çevre bilgisinin sürdürülebilir tutumdaki etkisini ($R^2=0,377$), sürdürülebilir tutumun satın alma niyeti üzerindeki etkisini ($R^2=0,338$), öznel normun satın alma niyeti üzerindeki etkisini ($R^2=0,363$), estetik riskin satın alma niyeti üzerindeki etkisini ($R^2= -0,67$), ekonomik riskin satın alma niyeti üzerindeki etkisini ($R^2= -0,18$), satın alma niyetinin satın alma davranışı üzerindeki etkisini ($R^2=0,381$) açıkladığı görülmektedir. Aynı zamanda, modeldeki yolların istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını test etmek adına t- istatistiği kullanılmıştır. Ve bunun sonucunda algılanan çevre kaygısı ile sürdürülebilir tutum arasındaki yolun ($t=5,702$; $p < 0,05$) anlamlı olmasından ötürü H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Yine algılanan çevre bilgisi ve sürdürülebilir tutum arasındaki yolun ($t=6,220$, $p < 0,05$) anlamlı olması sebebiyle H_2 hipotezi de kabul edilmiştir. Bu durumda sürdürülebilir tutumu anlamlı ve olumlu bir şekilde etkilediğini öne sürdüğümüz iki hipotez de kabul edilmiştir. Algılanan çevre kaygısı ve çevre bilgisi düzeyi arttığı sürece, sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik tutum olumlu bir şekilde etkilenmektedir.

Sürdürülebilir tutum ve sürdürülebilir satın alma niyeti arasındaki yolun ($t= 6,051$; $p < 0,05$), öznel norm ve sürdürülebilir satın alma niyeti arasındaki yolun ($t=6,254$; $p < 0,05$) istatistiksel olarak anlamlı olmasından dolayı H_3 ve H_4 hipotezleri de kabul edilmektedir. Öte yandan algılanan estetik risk ve sürdürülebilir satın alma niyeti arasındaki yolun ($t=-1,233$; $p > 0,05$); ekonomik risk ve sürdürülebilir satın alma niyeti arasındaki yolun ($t=-,327$; $p > 0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bulunmamasından ötürü H_5 ve H_6 hipotezleri reddedilmiştir. Bu durumda tüketicinin sahip olduğu sürdürülebilir tutum ve öznel normlar sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyetinde olumlu bir etkiye sahipken; estetik risk ve ekonomik risk algısının sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyeti üzerinde bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Son olarak, sürdürülebilir satın alma niyeti ve sürdürülebilir satın alma davranışı arasındaki yol incelendiğinde ($t=6,565$; $p < 0,05$) H_7 hipotezinin desteklendiği görülmektedir. Bu durumda tüketicinin sürdürülebilir moda ürünlerine yönelik sahip olduğu olumlu sürdürülebilir satın alma niyeti, sürdürülebilir moda ürünü satın alma davranışını olumlu yönde etkilemektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Günümüzde artan ekolojik sorunlarla birlikte ekolojik bilinçli tüketici davranışları da artış

göstermektedir. Bu doğrultuda, tüketiciler pek çok alanda sürdürülebilir tüketim anlayışını benimseye başlamaktadır. Moda sektörünün çevrede bıraktığı karbon ayak izi düşünüldüğünde bu sektörde alınacak önlemler ve atılacak yeni sürdürülebilir adımlar her geçen gün daha da çok önem kazanmaktadır. Tüketicilerin sürdürülebilir moda ürünlerine karşı tutumlarını incelemeye yönelik yapılan bu araştırma sonucunun da moda sektörüne bir farkındalık yaratmak adına önem arz ettiği düşünülmektedir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda gerçekleştirilen uygulamaya katılanların demografik verileri incelendiğinde; araştırmaya en çok lisans mezunlarının, 4001-6000TL gelir elde edenlerin ve 20-29 yaş aralığında bulunanların ve kadınların katıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bu katılımcıların çoğunlukla aylık 1-2 kez moda ürünü alışverişinde bulunduğu, sürdürülebilir ürünlere yönelik olumlu bir tutum sergiledikleri ve çoğunlukla ya da bazen sürdürülebilir ürün tercihin de buldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların sürdürülebilir moda markalarına ilişkin bilgi düzeylerini ölçmeye yönelik yöneltilen soruda ise katılımcılar en fazla LCW moda markasını sürdürülebilir bulduklarını belirtmişlerdir. LCW, başta Türkiye olmak üzere, 47 ülkede ürünlerini uygun fiyat ve yüksek kalite çerçevesinde tüketicilerle buluşturmayı amaçladığını ve üretim sürecinde “Ekoloji Uyumlandırma El Kitabı” ile yapılacak çalışmalara yol göstermeye çalıştıklarını belirtmektedir (LCW, 2020). Bununla birlikte katılımcıların sürdürülebilir buldukları ikinci moda markası ise Mavi’dir. Mavi’nin All Blue koleksiyondaki denimler inovatif tekniklerle daha az su kullanılarak, daha az enerji harcanarak ve işlem görmeden üretilmektedir (Fortune, 2019). Bugün artık pek çok moda markası sürdürülebilirlik raporları hazırlamaktadır. Ancak, bunların tanıtımının daha fazla olması tüketicinin de sürdürülebilir algısına olumlu yönde katkısı olacaktır. Hızlı üretim anlayışını benimseyen moda markalarından biri olan Zara, katılımcılar tarafından da düşük puanlanarak sürdürülebilir bir moda markası olarak görülmemektedir. Mango katılımcılar tarafından en düşük puanlanan moda markasıdır. Bunun sebebi hızlı üretim anlayışı ile birlikte sürdürülebilirlik raporları incelendiğinde günümüze değil de gelecek bir tarihe (2022) dair bildirimlerde bulunması olarak görülebilir. Pek çok moda markasının tanıtım filmlerinde sürdürülebilirlik çalışmalarına yer vermesi tüketici algısı açısından önem arz etmektedir.

Araştırma kapsamında geliştirilen hipotezlerin kabul ve red durumları incelendiğinde ise ilk kabul edilen hipotez tüketicinin sahip olduğu çevre kaygısının sürdürülebilir tutumu anlamlı

bir şekilde olumlu yönde etkilediğine dair geliştirilen hipotezdir. Böylelikle araştırmaya katılan tüketicilerin duydukları çevresel endişeler, sürdürülebilir bir tutum izlemelerinde artışa neden olmaktadır. Buna benzer olarak desteklenen diğer hipotez ise tüketicinin sahip olduğu çevre bilgisinin sürdürülebilir tutumunu anlamlı bir şekilde ve olumlu yönde etkilediğine yönelik geliştirilen hipotezdir. Bu durumda tüketicinin çevre bilgisi arttıkça sergilediği tutumlar da olumlu yönde artacaktır. Jaiswal ve Kant (2018) çevre kaygısının, sürdürülebilir ürünlere karşı tutumu olumlu yönde etkilediği; ancak, çevre bilgisinin tutum üzerinde etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Mevcut araştırmamızda elde edilen bulgular, çevre bilgisi ve çevre kaygısının tutumu olumlu yönde etkilediğini savunan çalışmaları (Maichum vd. 2016; Uyar, 2019) destekler niteliktedir.

Araştırma kapsamında desteklenen bir diğer hipotez ise sürdürülebilir tutumun, sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyetini anlamlı bir şekilde ve olumlu yönde etkilediğine dair oluşturulan hipotezdir. Bu durumda araştırmaya katılan tüketicilerin sürdürülebilir tutumları arttıkça, sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyetinde de olumlu yönde artış olacaktır. Elde edilen bu bulgu sürdürülebilir tutumun, sürdürülebilir satın alma niyetine olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşan araştırmaları (Birgelen vd., 2009; Han ve Yoon, 2015; Yadav ve Pathak, 2017; Jaiswal ve Kant 2018; Kusuma ve Sulhaini, 2018; Chen, 2020; Kumar vd., 2021) destekler niteliktedir.

Moda ürünü satın alma niyetinde öznel normların etkisini araştırmak üzere geliştirilen bir diğer hipotez de araştırma kapsamında kabul edilmiştir. Bu durumda katılımcıların çevresinin sürdürülebilir ürün tüketimi konusunda katılımcılar üzerinde etkisi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Elde edilen bu bulgu Paul vd., (2016)'nin araştırma sonucu ile çelişirken, (Smith vd., 2010; Dean vd., 2012; Tsarenko vd., 2013; Wu ve Chen, 2014; Irianto, 2015; Yadav ve Pathak, 2017; Hsu vd., 2017; Chen, 2020; Kumar vd., 2021) araştırmalarında ulaştıkları sonucu destekler niteliktedir.

Algılanan riskin tüketicinin ürün tercihinde önemli bir faktör olduğu düşünülerek oluşturulan hipotezler araştırma kapsamında reddedilmiştir. Moda ürünlerini satın almada özellikle göz önüne alınan iki faktör olan estetik risk ve ekonomik riskin sürdürülebilir satın alma niyetine etkisi incelendiğinde, katılımcıların sürdürülebilir moda ürünü satın alma niyetlerinin olumsuz olarak etkilenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda katılımcılar sürdürülebilir ürünleri algıladıkları estetik risk ya da ekonomik riske rağmen tercih etmeye devam etmektedir. Bu da,

katılımcıların yeşil farkındalıklarının yüksek olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bugün pek çok moda markası sürdürülebilirlik kavramı kapsamında tüketiciye daha uygun ve dayanıklı ürünler ulaştırmayı hedeflemektedir. Bu amaca ulaşıldığında ise tüketicinin risk algısı da ortadan kalkacaktır. Bununla birlikte, Adidas, Nike, H&M gibi ünlü sürdürülebilir moda markaları, sürdürülebilir ürünlerinde estetiğe de önem vermekte ve tüketicilerin ilgisini çekmeyi başarmaktadır. Nike'ın çöp ayakkabı olarak piyasaya sürdüğü ve kısa sürede tükenen ayakkabısı buna örnek olarak gösterilebilir. Mevcut araştırmamızda da moda markalarının daha uygun ve estetiğe de önem vererek ürün üretmesi, katılımcıların risk algısını ortadan kaldırmış olabileceği düşünülmektedir. Elde edilen bulgular estetik riskin satın alma niyetinde etkisi olmadığını savunan Wang, J., & Hsu, Y. (2019)'ın araştırma sonucunu ve algılanan riskin çevre dostu ürün satın alma niyetini etkilemediğini savunan Bozbay, (2019)'ın araştırma sonucunu destekler niteliktedir.

Son olarak, araştırma kapsamında kabul edilen hipotez sürdürülebilir satın alma niyetinin sürdürülebilir satın alma davranışına olumlu yönde bir etkisi olduğuna yönelik oluşturulan hipotezdir. Araştırmaya katılan sürdürülebilir moda ürünleri satın alma niyeti yüksek tüketicilerin alışveriş sürecinin sürdürülebilir moda ürünleri satın alma davranışı ile sonuçlandığı kanısına varılabilmektedir. Elde edilen bu bulgu Wei vd. (2017) Kumar vd. (2017) Bozbay vd. (2019) Yadav ve Pathak (2017) ve LazaroIU vd. (2019)'nin araştırmalarında elde edilen bulguyu desteklemektedir.

Sürdürülebilir moda ürünü tercihinin itici güçlerinin ve önündeki engellerin incelendiği mevcut araştırmamızda; algılanan çevre kaygısı ve çevre bilgisi, öznel norm, sürdürülebilir tutum ve sürdürülebilir satın alma niyetinin, sürdürülebilir moda ürünü tüketim motivasyonunu artırdığı, ancak estetik kaygı ve ekonomik riskin sürdürülebilir tüketim motivasyonunun önündeki engeller olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda gelecek araştırmalarda sürdürülebilir moda tüketim motivasyonunu etkileyen ya da sürdürülebilir moda tüketimine engel olabilecek farklı öncüllerin araştırılması araştırmacılara öneri olarak sunulabilmektedir. Aynı zamanda, mevcut araştırma sonucunun, farkındalık düzeylerinin artması ile birlikte tüketicilerin sürdürülebilir moda ürünlerine yöneldiğinin tespiti ile birlikte moda sektöründe yer alan markalara yeni sürdürülebilir adımların atılması adına teşvik edici sonuçlar içerdiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ajzen, I. (1991). "The Theory Of Planned Behavior". *Organizational Behavior And Human Decision Processes*. 50(2). 179-211.
- Arcury, T. A. (1990). "Environmental Attitude And Environmental Knowledge". *Human Organization*. 300-304.
- Armstrong, C. M. J., Connell, K. Y. H., Lang, C., Ruppert-Stroescu, M., and Lehew, M. L. (2016). "Educating For Sustainable Fashion: Using Clothing Acquisition Abstinence To Explore Sustainable Consumption And Life Beyond Growth". *Journal Of Consumer Policy*. 39(4). 417-439.
- Bagozzi, R. P., Yi, Y., and Baumgartner, J. (1990). "The Level Of Effort Required For Behaviour As A Moderator Of The Attitude-Behaviour Relation". *European Journal of Social Psychology*. 20(1). 45-59.
- Barber, N., Taylor, C., and Strick, S. (2009). "Wine Consumers' Environmental Knowledge And Attitudes: Influence On Willingness To Purchase". *International Journal Of Wine Research*. 1(1). 59-72.
- Barber, N., Taylor, D. C., and Deale, C. S. (2010). "Wine Tourism, Environmental Concerns, And Purchase İntention". *Journal Of Travel & Tourism Marketing*. 27(2). 146-165.
- Birgelen, V. M., Semeijn, J., and Keicher, M. (2009). "Packaging And Proenvironmental Consumption Behavior: Investigating Purchase And Disposal Decisions For Beverages". *Environment And Behavior*. 41(1). 125-146.
- Bloch, P. H. (1995). "Seeking The İdeal Form: Product Design And Consumer Response". *Journal Of Marketing*. 59(3). 16-29.
- Bozbay, Z., Güleç, M., and Zulfugarova, N. (2019). "Çevre Dostu Ürün Satın Alma Niyetinde Algılanan Kalite, Algılanan Risk Ve Güvenin Rolü". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 21(4). 1147-1171.
- Brothers, C. C., Fortner, R. W., and Mayer, V. J. (1991). "The İmpact Of Television News On Public Environmental Knowledge". *The Journal Of Environmental Education*. 22(4). 22-29.
- Bui, M. H. (2005). "Environmental Marketing: A Model Of Consumer Behavior". *In Proceedings Of The Annual Meeting Of The Association Of Collegiate Marketing Educators*. 20(1). 24-26.

- Carey, L., and Cervellon, M. C. (2014). "Ethical Fashion Dimensions: Pictorial And Auditory Depictions Through Three Cultural Perspectives". *Journal Of Fashion Marketing And Management*. 18(4). 483-506.
- Chabowski, B. R., Mena, J. A., and Gonzalez-Padron, T. L. (2011). "The Structure Of Sustainability Research In Marketing, 1958–2008: A Basis For Future Research Opportunities". *Journal Of The Academy Of Marketing Science*. 39(1). 55-70.
- Chan, R. Y. (2001). Determinants Of Chinese Consumers' Green Purchase Behavior. *Psychology & Marketing*. 18(4). 389-413.
- Chen, M. F. (2020). "The Impacts Of Perceived Moral Obligation And Sustainability Self-Identity On Sustainability Development: A Theory Of Planned Behavior Purchase Intention Model Of Sustainability-Labeled Coffee And The Moderating Effect Of Climate Change Skepticism". *Business Strategy And The Environment*. 29(6). 2404-2417.
- Chen, Y. S. and Chang, C. H. (2012). "Enhance Green Purchase Intentions: The Roles Of Green Perceived Value, Green Perceived Risk, And Green Trust". *Management Decision*. 50(3). 502-520.
- Cheung, L. T., Chow, A. S., Fok, L., Yu, K. M., and Chou, K. L. (2017). "The Effect Of Self-Determined Motivation On Household Energy Consumption Behaviour In A Metropolitan Area In Southern China". *Energy Efficiency*. 10(3). 549-561.
- Clark, H. (2008). "Slow Fashion An Oxymoron Or A Promise For The Future?". *Fashion Theory*. 12(4). 427-446.
- Claudio, L. (2007). Waste Couture: "Environmental Impact Of The Clothing Industry." *Environmental Health Perspectives*. 115(9). 449-454.
- Clinebell, H. J. (1998). *Understanding And Counseling Persons With Alcohol, Drug, And Behavioral Addictions: Counseling For Recovery And Prevention Using Psychology And Religion*. Abingdon Pr.
- Connell, K. Y. H. (2010). "Internal And External Barriers To Eco-Conscious Apparel Acquisition". *International Journal Of Consumer Studies*. 34(3). 279-286.
- Crosby, L. A., Gill, J. D., and Taylor, J. R. (1981). "Consumer/Voter Behavior In The Passage Of The Michigan Container Law". *Journal Of Marketing*. 45(2). 19-32.
- De Marez, L., Vyncke, P., Berte, K., Schuurman, D., & De Moor, K. (2007). "Adopter Segments, Adoption Determinants And Mobile Marketing". *Journal Of Targeting, Measurement And Analysis For Marketing*. 16(1). 78-95.
- Dean, M., Raats, M. M., and Shepherd, R. (2012). "The Role Of Self-Identity, Past Behavior, And Their Interaction In Predicting Intention To Purchase Fresh And Processed Organic Food 1". *Journal Of Applied Social Psychology*. 42(3). 669-688.

- Dietz, T., Stern, P. C., and Guagnano, G. A. (1998). "Social Structural And Social Psychological Bases Of Environmental Concern". *Environment And Behavior*. 30(4). 450-471.
- Dissanayake, D. G. K., and Sinha, P. (2012). "Sustainable Waste Management Strategies In The Fashion Industry Sector". *International Journal Of Environmental, Cultural, Economic And Social Sustainability*. 8(1). 77-90.
- Dunlap, R. E., and Jones, R. E. (2002). "Environmental Concern: Conceptual And Measurement Issues". *Handbook Of Environmental Sociology*. 3(6). 482-524.
- Dunlap, R. E., Grieneeks, J. K., and Rokeach, M. (1983). *Human Values And Pro-Environmental Behavior*. In W.D. Conn (Ed.). *Energy And Material Resources: Attitudes, Values, And Public Policy*. Boulder, Co: Westview.
- Durmuş, B., Yurtkoru, S., & Çinko, M. (2011). *Sosyal Bilimlerde Spss'le Veri Analizi*. 4. Baskı. Beta Yayıncılık. İstanbul.
- Ellen, P. S., Wiener, J. L., & Cobb-Walgren, C. (1991). "The Role Of Perceived Consumer Effectiveness In Motivating Environmentally Conscious Behaviors". *Journal Of Public Policy & Marketing*. 10(2). 102-117.
- Erciş, A., ve Türk, B. (2019). "Bütünleşik Amaca Yönelik Davranış Modeli İle Çevreci Ürün Satın Alma Niyetinin İncelenmesi". *Pazarlama Ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*. 12(23). 55-80.
- Fortune (2019). *Mavi'den All Blue ile Sürdürülebilir Ekonomiye Yeni Bir Katkı*
<https://www.fortuneturkey.com/maviden-all-blue-ile-surdurulebilir-ekonomiye-yeni-bir-katki> ET: 05.06.2021
- Gardner, G., and Sampat, P. (1999). "Forging A Sustainable Materials Economy". *State Of The World*. 41-59.
- Gillespie, R. J. (1992). "Pitfalls And Opportunities For Environmental Marketers". *Journal Of Business Strategy*.
- Han, H., and Yoon, H. J. (2015). "Hotel Customers' Environmentally Responsible Behavioral Intention: Impact Of Key Constructs On Decision In Green Consumerism". *International Journal Of Hospitality Management*. 45. 22-33.
- Hartmann, P., and Apaolaza-Ibañez, V. (2012). "Consumer Attitude And Purchase Intention Toward Green Energy Brands: The Roles Of Psychological Benefits And Environmental Concern". *Journal Of Business Research*. 65(9). 1254-1263.
- Hines, J. M., Hungerford, H. R., & Tomera, A. N. (1987). "Analysis And Synthesis Of Research On Responsible Environmental Behavior: A Meta-Analysis". *The Journal Of Environmental Education*. 18(2). 1-8.

- Horton, R. L. (1976). "The Structure Of Perceived Risk: Some Further Progress". *Journal Of The Academy Of Marketing Science*. 4(4). 694-706.
- Hsiao, K. L., and Chen, C. C. (2018). "What Drives Smartwatch Purchase Intention? Perspectives From Hardware, Software, Design, And Value". *Telematics And Informatics*. 35(1). 103-113.
- Hsu, C. L., Chang, C. Y., and Yansritakul, C. (2017). "Exploring Purchase Intention Of Green Skincare Products Using The Theory Of Planned Behavior: Testing The Moderating Effects of Country Of Origin And Price Sensitivity." *Journal Of Retailing And Consumer Services*. 34. 145-152.
- Hungerford, H. R., and Volk, T. L. (1990). "Changing Learner Behavior Through Environmental Education." *The Journal Of Environmental Education*. 21(3). 8-21.
- Hustvedt, G., and Dickson, M. A. (2009). "Consumer Likelihood Of Purchasing Organic Cotton Apparel: Influence Of Attitudes And Self-Identity". *Journal Of Fashion Marketing And Management: An International Journal*. 13(1). 49-65.
- Irianto, H. (2015). "Consumers' Attitude And Intention Towards Organic Food Purchase: An Extension Of Theory Of Planned Behavior In Gender Perspective". *International Journal Of Management. Economics And Social Sciences*. 4(1). 17-31.
- Jaiswal, D., and Kant, R. (2018). "Green Purchasing Behaviour: A Conceptual Framework And Empirical Investigation Of Indian Consumers." *Journal Of Retailing And Consumer Services*. 41. 60-69.
- Joergens, C. (2006). "Ethical Fashion: Myth Or Future Trend?". *Journal Of Fashion Marketing And Management: An International Journal*. 10(3). 360-371.
- Jung, S., and Jin, B. (2014). "A Theoretical Investigation Of Slow Fashion: Sustainable Future Of The Apparel Industry". *International Journal Of Consumer Studies*. 38(5). 510-519.
- Kang, J., Liu, C., and Kim, S. H. (2013). "Environmentally Sustainable Textile And Apparel Consumption: The Role Of Consumer Knowledge, Perceived Consumer Effectiveness And Perceived Personal Relevance". *International Journal Of Consumer Studies*. 37(4). 442-452.
- Karaman, A. (1996). "Sürdürülebilir Turizm Planlaması İçin Ekolojik Bir Çerçeve". *Sürdürülebilir Turizm; Turizm Planlamasına Ekolojik Yaklaşım*. 19. *Dünya Şehircilik Günü Kollokyumu. Mimar Sinan Üniversitesi*. İstanbul. 102.
- Karp, D. G. (1996). "Values And Their Effect On Pro-Environmental Behavior". *Environment And Behavior*. 28(1). 111-133.
- Kim, H. S., and Damhorst, M. L. (1998). "Environmental Concern And Apparel Consumption". *Clothing And Textiles Research Journal*. 16(3). 126-133.

- Kirmani, M. D., and Khan, M. N. (2016). "Environmental Attributes And Market Segmentation: Insights From India". *International Journal Of Management Concepts And Philosophy*. 9(2). 73-92.
- Kumar, A., Prakash, G., and Kumar, G. (2021). "Does Environmentally Responsible Purchase Intention Matter For Consumers? A Predictive Sustainable Model Developed Through An Empirical Study". *Journal Of Retailing And Consumer Services*. 58. 102270.
- Kumar, B., Manrai, A. K., and Manrai, L. A. (2017). "Purchasing Behaviour For Environmentally Sustainable Products: A Conceptual Framework And Empirical Study". *Journal Of Retailing And Consumer Services*. 34. 1-9.
- Kusuma, P. N. P. D., and Sulhaini, R. B.H. (2018). "The Effect Of Environmental Knowledge, Green Advertising And Environmental Attitude Toward Green Purchase Intention". *Russian Journal Of Agricultural And Socio-Economic Sciences*. 78(6). 95-105.
- Lazaroiu, G., Andronie, M., Uță, C., and Hurloiu, I. (2019). Trust Management In Organic Agriculture: Sustainable Consumption Behavior, Environmentally Conscious Purchase Intention, And Healthy Food Choices". *Frontiers In Public Health*. 7. 340-347.
- Lcw (2020). *Sürdürülebilirlik*. <https://Corporate.Lcwaikiki.Com/Cevre-Dostu> ET: 05.06.2021
- Lee, K. (2008). "Opportunities For Green Marketing: Young Consumers". *Marketing Intelligence & Planning*. 26(6). 573-586.
- Lee, K. (2009). "Gender Differences In Hong Kong Adolescent Consumers' Green Purchasing Behavior". *Journal Of Consumer Marketing*. 26(2). 87-96.
- Lee, K. (2010). "The Green Purchase Behavior Of Hong Kong Young Consumers: The Role Of Peer Influence, Local Environmental Involvement, And Concrete Environmental Knowledge". *Journal Of International Consumer Marketing*. 23(1). 21-44.
- Levin, G. (1990). "Consumers Turning Green: Jwt Survey". *Advertising Age*. 61(47). 61-74.
- Li, Z., & Hu, B. (2018). "Perceived Health Risk, Environmental Knowledge, And Contingent Valuation For Improving Air Quality: New Evidence From The Jinchuan Mining Area In China". *Economics & Human Biology*. 31. 54-68.
- Maichum, K., Parichatnon, S., and Peng, K. C. (2016). "Application of The Extended Theory Of Planned Behavior Model To Investigate Purchase Intention of Green Products Among Thai Consumers". *Sustainability*. 8(10). 1077-1097.
- Marcinkowski, T. J. (1988). *An Analysis of Correlates And Predictors of Responsible Environmental Behavior* (Doctoral Dissertation, Southern Illinois University At Carbondale).

- Memar, N. Ve Ahmed, S. A. (2012). *Determinants Which Influence The Consumers' Green Purchasing Intention: An Empirical Study of Consumers' Buying Intention Toward Eco Friendly Printers In The Swedish Market*. Master Thesis.
- Mitchell Vw (1999). *Consumer Perceived Risk: Conceptualizations And Models*. Eur J Mark 33(1/2):163–195
- Mostafa, M. M. (2007). “Gender Differences In Egyptian Consumers' Green Purchase Behaviour: The Effects Of Environmental Knowledge, Concern And Attitude”. *International Journal Of Consumer Studies*. 31(3). 220-229.
- Naiyi, Y. E. (2004). “Dimensions Of Consumer's Perceived Risk In Online Shopping”. *Journal Of Electronic Science And Technology*. 2(3). 177-182.
- Nenni, M. E., Giustiniano, L., and Pirolo, L. (2013). “Demand Forecasting In The Fashion Industry: A Review”. *International Journal Of Engineering Business Management*. 5. 37-43.
- Oskamp, S. (2000). “A Sustainable Future For Humanity? How Can Psychology Help?”. *American Psychologist*. 55(5). 496.
- Ottman, J. A. (1992). “Industry's Response To Green Consumerism”. *Journal of Business Strategy*. 13(4). 3-7.
- Önder, N. (2021, Mart). *Moda Sektöründe Yeni Moda: “Sürdürülebilirlik”* <https://www.marketingturkiye.com.tr/Haberler/Moda-Sektorunde-Yeni-Moda-Surdurulebilirlik/> ET: 25.04.2021
- Pagiaslis, A., and Krontalis, A. K. (2014). “Green Consumption Behavior Antecedents: Environmental Concern, Knowledge, And Beliefs”. *Psychology & Marketing*. 31(5). 335–348
- Park, H. J., and Lin, L. M. (2020). “Exploring Attitude–Behavior Gap In Sustainable Consumption: Comparison of Recycled And Upcycled Fashion Products.” *Journal of Business Research*. 117. 623-628.
- Paul, J., Modi, A., and Patel, J. (2016). “Predicting Green Product Consumption Using Theory Of Planned Behavior And Reasoned Action”. *Journal of Retailing And Consumer Services*. 29. 123-134.
- Peter, J. P., and Ryan, M. J. (1976). “An Investigation of Perceived Risk At The Brand Level.” *Journal of Marketing Research*. 13(2). 184-188.
- Prakash, G., and Pathak, P. (2017). “Intention To Buy Eco-Friendly Packaged Products Among Young Consumers Of India: A Study On Developing Nation”. *Journal Of Cleaner Production*. 141. 385-393.
- Rashid, N.R.N.A. (2009). “Awareness Of Eco-Label In Malaysia's Green Marketing Initiative”. *International Journal Of Business And Management*. 4(8). 132-141.

- Rausch, T. M., and Kopplin, C. S. (2021). "Bridge The Gap: Consumers' Purchase Intention And Behavior Regarding Sustainable Clothing". *Journal Of Cleaner Production*. 278. 1-15.
- Schultz, P. W., & Zelezny, L. (1999). "Values As Predictors Of Environmental Attitudes". *Journal Of Environmental Psychology*. 19(3). 255-276.
- Smith, S., and Paladino, A. (2010). "Eating Clean And Green? Investigating Consumer Motivations Towards The Purchase Of Organic Food." *Australasian Marketing Journal (Amj)*. 18(2). 93-104.
- Snoj, B., Pisnik Korda, A. and Mumel, D. (2004). "The Relationships Among Perceived Quality, Perceived Risk And Perceived Product Value". *Journal Of Product & Brand Management*. 13(3). 156-167.
- Stern, P. (2000). "Toward A Coherent Theory Of Environmentally Significant Behavior". *Journal Of Social Issues*. 56(3). 407-424.
- Stern, P. C., and Dietz, T. (1994). "The Value Basis Of Environmental Concern". *Journal Of Social Issues*. 50(3). 65-84.
- Subaş, A., ve Çetin, M. (2017). "Enneagram Kişilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik Ve Geçerlilik Çalışması". *Sosyal Bilimler Dergisi*. 4(11). 160-181.
- Tan, B. C. (2011). "The Roles of Knowledge, Threat, And Pce On Green Purchase Behaviour". *International Journal Of Business And Management*. 6(12). 14-27.
- Tang, Y., Wang, X. and Lu, P. (2014). "Chinese Consumer Attitude And Purchase Intent Towards Green Products". *Asia-Pacific Journal of Business Administration*. 6 (2). 84-96.
- Tarkiainen, A., and Sundqvist, S. (2005). "Subjective Norms, Attitudes And Intentions of Finnish Consumers in Buying Organic Food". *British Food Journal*. 107(11). 808-822.
- Teng, Y. M., Wu, K. S., and Liu, H. H. (2015). "Integrating Altruism And The Theory of Planned Behavior To Predict Patronage Intention of a Green Hotel". *Journal of Hospitality & Tourism Research*. 39(3). 299-315.
- Thompson, S. C. G., and Barton, M. A. (1994). "Ecocentric And Anthropocentric Attitudes Toward The Environment". *Journal Of Environmental Psychology*. 14(2). 149-157.
- Toufani, S., Stanton, J. P., and Chikweche, T. (2017). "The Importance Of Aesthetics On Customers' Intentions To Purchase Smartphones". *Marketing Intelligence & Planning*. 35. 316-338.
- Trafimow, D., and Finlay, K. A. (2001). "The Relationship Between Normatively Versus Attitudinally Controlled People And Normatively Versus Attitudinally Controlled Behaviors". *The Social Science Journal*. 38(2). 203-216.

- Tsarenko, Y., Ferraro, C., Sands, S., and Mcleod, C. (2013). “Environmentally Conscious Consumption: The Role of Retailers And Peers As External Influences”. *Journal of Retailing And Consumer Services*. 20(3). 302-310.
- Uyar, A. (2019). “Yeşil Satın Alma Davranışı Belirleyen Unsurların Yapısal Eşitlik Modellemesi İle İncelenmesi”. *Ekev Akademi Dergisi*. (77). 15-34.
- Wan, C., Shen, G. Q., and Choi, S. (2017). “Experiential And Instrumental Attitudes: Interaction Effect Of Attitude And Subjective Norm On Recycling İntention”. *Journal Of Environmental Psychology*. 50. 69-79.
- Wang, J., and Hsu, Y. (2019). “Does Sustainable Perceived Value Play A Key Role In The Purchase İntention Driven By Product Aesthetics? Taking Smartwatch As An Example”. *Sustainability*. 11(23). 2-24.
- Waris, I., and Hameed, I. (2020). “Promoting Environmentally Sustainable Consumption Behavior: An Empirical Evaluation Of Purchase İntention of Energy-Efficient Appliances”. *Energy Efficiency*. 13(8), 1653-1664.
- Wei, C.-F., Chiang, C.-T., Kou, T.-C., and Lee, B. C. Y. (2017). “Toward Sustainable Livelihoods: Investigating The Drivers of Purchase Behavior For Green Products”. *Business Strategy And The Environment*. 26(5). 626–639.
- Wu, J. H., Wu, C. W., Lee, C. T., and Lee, H. J. (2015). “Green Purchase Intentions: An Exploratory Study Of The Taiwanese Electric Motorcycle Market”. *Journal of Business Research*. 68(4). 829-833.
- Wu, S. I., and Chen, J. Y. (2014). “A Model Of Green Consumption Behavior Constructed By The Theory Of Planned Behavior”. *International Journal of Marketing Studies*. 6(5). 119-132.
- Yadav, R., ve Pathak, G. S. (2017). “Determinants Of Consumers' Green Purchase Behavior In A Developing Nation: Applying And Extending The Theory of Planned Behavior”. *Ecological Economics*. 134. 114-122.
- Zhou, Y., Thøgersen, J., Ruan, Y., and Huang, G. (2013). “The Moderating Role of Human Values In Planned Behavior: The Case of Chinese Consumers' İntention To Buy Organic Food”. *Journal of Consumer Marketing*. 30(4). 335-344.

ENDÜSTRİ 5.0 DÖNEMİNDE PAZARLAMAYA DAİR GENEL BİR BAKIŞ

Yasemin ZENGİN*, Rabia Betül ZENGİN**

Öz:

Sosyal 5.0 ve 5. Sanayi Devrimi insan odaklı yaklaşımla önceki dönemlerden farklı bir bakış açısına sahiptir. Bu süreçte çevre, sürdürülebilirlik ve yapay zekanın yoğun bir şekilde kullanımı gibi temel unsurlar dikkat çekmektedir. Pazarlama 5.0 ise, pazarlamanın daha önce geçtiği evrelerden gelişen teknoloji ile ayrılmaktadır. Çalışmada son dönemde, daha henüz incelenmeye başlanan bu yeni kavramların pazarlama faaliyetleri ile ilişkili neler sunabileceği üzerine bir genel değerlendirme yapılmaktadır. Her üç kavram irdelenmiş ve pazarlama üzerine dört çıkarım belirlenmiştir. Buna göre önümüzdeki süreçte kişiselleştirme, yeşil ürün ve yeşil pazarlama, pazarlama ilişkilerinde yapay zeka sistemleri ve pazarlama iletişimi konularındaki uygulamalara dair gelişmelerin yönü hakkında saptamalara yer verilmiştir. Endüstri 5.0 döneminde aşırı kişiselleştirilmiş ürünler, sürdürülebilirlik merkezli ve çevre dostu akıllı ürünler ile yeşil pazarlama uygulamalarında artış, yapay zeka sistemleri kullanımının yaygınlaşmasıyla pazarlamada yeni ilişki türleri ve pazarlama iletişimi faaliyetlerinde insan ile teknolojiyi birleştiren unsurların öne çıkacağı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endüstri 5.0, Pazarlama 5.0, Sosyal 5.0, Kişiselleştirme, Yapay Zeka Sistemleri, Yeşil Pazarlama.

Jel Kodları: M3, M31, M37, O1, O3

* Dr.Öğr.Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Sağlık Bilimler Fakültesi, Aksaray, Türkiye, yasasuzengin@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3147-7958

** Doktora Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş-ı Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, Türkiye, rbetulzengin93@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7824-510X

Makale gönderim tarihi: 11.01.2022

Makale Kabul tarihi: 15.02.2022

Künye Bilgisi: Zengin, Y. ve Zengin, R. B. (2022), "Endüstri 5.0 Döneminde Pazarlamaya Dair Genel Bir Bakış", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 111-138.

Marketing In The Industry 5.0 Era: An Overview

Abstract

Social 5.0 and the 5th Industrial Revolution have a different perspective from previous periods with a human-oriented approach. In this process, basic elements such as the environment, sustainability, and the intensive use of artificial intelligence draw attention. Marketing 5.0, on the other hand, differs from the previous phases of marketing with the improvement of technology. In the study, a general evaluation is made on what these new concepts, which have just recently begun to be examined, can offer in relation to marketing activities. All three concepts were examined, and four implications for marketing were identified. Accordingly, in the upcoming period, determinations about the direction of developments in personalization, green product and green marketing, artificial intelligence systems in marketing relations, and marketing communication are given. In the Industry 5.0 period, it has been evaluated that, with the increase in highly personalized products, sustainability-centered and environmentally friendly smart products and green marketing practices, and the widespread use of artificial intelligence systems, new types of relationships in marketing and elements combining human and technology in marketing communication activities will come to the fore.

Keywords: Industry 5.0, Marketing 5.0, Social 5.0, Personalization, Artificial Intelligence Systems, Green Marketing.

Jel Codes: O1, O3, M31, M37

Giriş

Sanayi devrimi, bireyler ve tüm sosyal gruplar üzerinde etkisi olan teknolojik ilerlemedeki köklü değişiklikleri ifade etmektedir. Zaman içinde, endüstrinin birkaç gelişme döneminden geçtiği ve her dönemin kendine özgü özellikleri olduğu görülmektedir (Ngo, 2019). Endüstrinin bugüne kadarki tarihi beş farklı gelişme aşamasına ayrılabilir. İlk sanayi devrimi Endüstri 1.0, 18. ve 19. yüzyılda, endüstri ve tarımda insan emeğine odaklanan devrimi ifade etmektedir. Endüstri 2.0, 19. yüzyılın sonundan 1980'lere kadar olan süreçte izlenmiştir. Endüstri 3.0'da 1980 ve 2000 yılları arasındaki süreçte, analogdan dijitale geçiş, modüler ürünler ve azaltılmış ürün yaşam döngüleri ile karakterize edilmektedir. 2000 yılıyla beraber Endüstri 4.0 nesnelerin interneti (IoT) alanındaki gelişmelerle ortaya çıkmıştır. Dördüncü sanayi devrimi IoT, Büyük Veri, elektrikli araçlar, 3D baskı, bulut bilişim ve yapay zeka ile karakterize edilmiştir (Vinitha vd., 2020; Aslam vd., 2020; Hillekamp ve Rupp, 2021). 2016 yılından itibaren ise, Endüstri 5.0 devrimi üzerinde durulmaya başlanmıştır. 5. Sanayi devrimi insan merkezli bir yaklaşım olarak karşımıza çıkan ve teknoloji ile insan etkileşiminin en üst düzeyde yaşanması ve toplumsal refaha odaklanan bir sanayi devrimidir.

Diğer yandan yakın zamanda ortaya çıkan kavramlardan bir diğeri Sosyal 5.0 kavramıdır. 2019 yılında ilk kez Japonya Başbakanı Shinzo Abe tarafından Dünya Ekonomik Forumu'nda Sosyal 5.0 kavramı kullanılmıştır. Sosyal 5.0 kavramı, siber uzayın ve yaşadığımız dünyanın güncel teknolojilerini kullanmaktadır. Çeşitli sektörlerin, ülkelerin ve bölgelerin birbirleri ile beraber davranarak işbirliği yapmasıyla bir bütünleşme olacak ve bu da akıllı bir toplum oluşturulması amacıyla bulunacaktır (Hysa, vd., 2021; Zengin ve Zengin, 2021).

Tarihsel süreçte pazarlama düşüncesi gelişim göstermiştir. Son zamanlarda hala üzerinde konuşulan dönem Pazarlama 4.0'dır. Pazarlama uygulayıcıları ve akademisyenler dijital pazarlama olarak adlandırılan Pazarlama 4.0 dönemi hakkında değerlendirmeler yaparken yeni bir pazarlama dönemi de gündeme gelmiştir. Bugün içinde bulunduğumuz dönemde Pazarlama 5.0 kavramı irdelenmektedir.

Yukarıdaki tartışmalardan hareketle, henüz bir kısmıyla çok kısa bir zaman önce tanışılan kavramlar olan Endüstri 5.0, Sosyal 5.0 ve Pazarlama 5.0 anlayışlarının pazarlama faaliyetleri üzerindeki etkilerini değerlendirmek bu çalışmanın temel amacıdır. Bu kapsamda söz konusu anlayışlardan hareketle pazarlama faaliyetlerinde dikkat çeken temel çıkarımlar belirlenecektir. İlgili literatür taramasında ulusal ve uluslararası yazında konu ile ilgili çok

kısıtlı sayıda çalışma görülebilmektedir. Böylece bu çalışma literatürün zenginleşmesine katkıda bulunacaktır. Çalışmanın akışında önce Sosyal 5.0 ve Endüstri 5.0 kavramları açıklanacaktır. Ardından pazarlama dönemleri, Pazarlama 5.0 ve bu son dönemin özellikleri üzerinde durulacaktır. Sonrasında Endüstri 5.0, Sosyal 5.0 ve Pazarlama 5.0 anlayışları çerçevesinde pazarlama faaliyetleri açısından çıkarımlar genel hatlarıyla değerlendirilecektir.

Endüstri 5.0 ve Sosyal 5.0 Kavramları

Teknoloji, insanoğlunun daha az çaba sarf ederken daha fazla başarıya ulaşmasına yardımcı olmada önemli bir rol oynamıştır. Endüstri zaman içinde sürekli değişen teknoloji ile gelişen bir alan olmuştur. Genel anlamda ele alındığında sanayi devrimi, ‘üretimde insan ve hayvan gücüyle işleyen tarım toplumundan makine gücünün işlediği sanayi toplumuna geçiş’ olarak tanımlanabilir. Sanayi devrimleri çok sayıda alanda yeni teknik buluşla üretim artışı ve dolayısıyla refah artışını getirmiştir (İstanbul Üniversitesi, 2021). Bugün 5. Sanayi devrimi dönemi içinde olursa da önceki devrimlerden de bahsetmek faydalı olacaktır. Bu kapsamda Endüstri 1.0'dan Endüstri 4.0'a kadar geçen süreçte sanayi devrimlerine ilişkin değerlendirmeler Tablo 1’de özetlenmektedir.

Tablo 1: Endüstri 1.0'dan Endüstri 5.0'a Değerlendirme

Sanayi Devrimi	Zaman	Özellik	Açıklama
Endüstri 1.0	1780	Mekanizasyon	Su ve buharla çalışan makinelere dayalı endüstriyel üretim.
Endüstri 2.0	1870	Elektrifikasyon	Montaj hattı kullanarak seri üretim.

Endüstri 3.0	1970	Otomasyon	Elektronik ve bilgisayar kullanarak otomasyon
Endüstri 3.5	1980	Küreselleşme	Düşük maliyetli ekonomilere offshoring (bir şirketin maliyetlerini azaltmak amacıyla üretimin bazı aşamalarını ülke dışında gerçekleştirmesi).
Endüstri 4.0	2000	Dijitalizasyon	Süreçleri daha da otomatikleştirmek için bağlı cihazların, veri analitiğinin ve yapay zeka teknolojilerinin tanıtımı

Kaynak: Aslam vd. (2020)'nden uyarlanarak geliştirilmiştir.

5. Sanayi devrimini yansıtabilecek şekilde ortaya çıkan Endüstri 5.0 kavramı 2016 yılından itibaren dile getirilmektedir. Son sanayi devrimi, dijital akıllı toplum, sanal ve fiziksel alanların bütünleştirilmesi, IoT, robotlar, artırılmış gerçeklik, inovasyon ekosistemi, beyin-makine arayüzü ve teknolojinin insan merkeziliği ile karakterize edilmekte ve halen gelişmektedir (Aslam vd., 2020). Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi (EESC, 2019) Endüstri 5.0'ı "insanların yaratıcılığını ve işçiliğini robotların hızı, üretkenliği ve tutarlılığı ile birleştirmeye odaklanmış" olarak tanımlamaktadır. Endüstri 4.0'dan Endüstri 5.0'a geçiş,

gelişmiş insan-makine etkileşimleri ve insanların yaratıcılığı ve beyin gücü ile robotlar vasıtasıyla daha iyi otomasyon ile gerçekleşeceği ifade edilmektedir (Aslam vd., 2020).

Yüzyıllar boyunca gıda, giyecek, silah gibi mal ve hizmetlerin üretimi insan eliyle, el emeğiyle yapılırken, 18. yüzyılın başlarından itibaren Sanayi Devrimi 1.0 ile bu süreçler değişmiş ve bu dönem endüstride bir dönüm noktası olmuştur. Böylece gelişme ve büyüme hızlanmıştır (Yavari ve Pilevari, 2020).

On sekizinci yüzyılın başlarında buhar ve mekanizasyon, Endüstri 1.0'ı başlatmıştır. Büyük endüstrilerde bu devrimin ana özelliği olarak buhar, üretkenliğin iyileştirilmesine yol açmıştır. Bu devrimde buhar gücü, insan kas gücünün yerini almıştır. Buhar gücünün kullanılmasının ardından buharlı gemilerde ve buharlı lokomotiflerde iyileştirmeler yapılmış ve bu teknoloji insanların ve eşyaların uzun mesafeler kat etmesi için gereken süreyi azalttığından bu dönemde bir başka büyük değişikliğe neden olmuştur (George ve George, 2020; Yavari ve Pilevari, 2020). İlk sanayi devrimi veya Endüstri 1.0, 18. yüzyılın sonunda buhar gücü ve üretimin mekanizasyonu ile gerçekleşmiştir. Örneğin, iplik üretmek için kullanılan basit çarkların yerini mekanik versiyon momentleri almıştır (Vinitha vd., 2020; Hillekamp ve Rupp, 2021). Birinci Sanayi Devrimi, manuel üretim yöntemlerinden buhar veya su ile çalışan makinelerle geçişle nitelenmektedir (Xu vd., 2021).

İkinci sanayi devrimi, 20. yüzyılın başlarında elektrik enerjisi kullanılarak iş bölümüne dayalı seri üretim ile başlamıştır (Deppe, 2020). Bunun arkasındaki fikir, seri üretim süreçlerini Chicago'daki bir mezbahadan uyarlayan Henry Ford'dan gelmiştir (Wrick, 2017; Hillekamp ve Rupp 2021). On dokuzuncu yüzyıldan başlayarak, elektrik ana güç kaynağı olarak tanıtılmıştır. Elektriğin buhar ve suya göre avantajlarından biri kullanım kolaylığıydı. Bu özelliği bu güç kaynağını özel makinelerde kullanılabilir ve farklı kılmıştır. Elektriğin ortaya çıkışına ek olarak, yönetim araçları da bu dönemde önemli ilerlemeler kaydetmiş ve endüstrilerin performansını ve verimliliğini artırmıştır. İş bölümü, kârlılığı artıran bir özellik olarak bu dönemde öne çıkmıştır. Bu dönemde seri üretim ve montaj hatları oluşturularak, Frederick Taylor gibi kişiler işçilerin işlerini ve üretkenliklerini incelemiş ve bunun sonucunda çevik ve saf üretim kavram ve ilkeleri tanıtılmış, üretimin nitelik ve niceliğinin artırılması sağlanmıştır (George ve George, 2020; Yavari ve Pilevari, 2020). Elektrik sayesinde, İkinci Sanayi Devrimi fabrikaları modern üretim hatlarına dönüştürerek yüksek üretkenlik ve önemli ekonomik büyüme sağlamıştır (Xu vd., 2021).

Endüstri 3.0, yirminci yüzyılın ortalarında elektronik ve bilgisayar teknolojisinin ortaya çıkmasıyla meydana gelmiştir. Bu dönemde fabrikalarda imalat otomasyon sistemleri ile geliştirilmiştir. (George ve George, 2020; Yavari ve Pilevari, 2020). Üçüncü sanayi devrimi, 1970'li yıllarda başlamıştır ve bilgi teknolojisi (BT) ve otomasyon ile karakterize edilmiştir. Üçüncü Sanayi Devrimi, Programlanabilir Mantık Denetleyicisi (PLC) gibi saha düzeyinde bilgisayarları ve üretim sürecinde iletişim teknolojileri kullanımı ile otomatik üretime yol açmıştır (Xu vd., 2021).

Dördüncü sanayi devrimi, Endüstri 4.0, Alman Hükümeti tarafından 2011 yılında Hannover'de tanıtılmıştır (Rojko, 2017). Üçüncü sanayi devrimi üzerine kuruludur ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) uygulanması ile karakterize edilir (Vinitha vd., 2020; Hillekamp ve Rupp, 2021). İş ve üretim süreçleri de dahil olmak üzere tedarikçilerden müşterilere kadar işletmenin değer zincirindeki tüm unsurların bir entegrasyonunu ifade etmektedir. Nesnelerin İnterneti (IoT), iş ve teknik süreçlerin entegrasyonu, sanal gerçeklik ve dijital harita uygulaması ve akıllı fabrika Endüstri 4.0'ın keşif kavramlarıdır (Rojko, 2017). Endüstri 4.0 üretim sürecinde verimlilik ve etkinliği esas almaktadır (Saptaningtyas ve Rahayu, 2020). Endüstri 3.0'ın bilgisayarlaşmasını optimize ederek, endüstri 4.0'ın amacı, zaman içinde daha akıllı hale gelebilecek akıllı bir makine, daha verimli mal/hizmet meydana getirecek, üretken ve daha az savurgan bir süreç oluşturmak için bahsedilen tüm temel yenilikleri bir araya getirmektir (Ngo, 2019). Endüstri 4.0'ın temel unsuru, ürünlerin ve süreçlerin internet aracılığıyla birbirine bağlanması ve tüm değer zinciri boyunca sistemlerin ağ oluşturmasıdır (Deppe, 2020). Ancak Endüstri 4.0, üretim sistemlerinin çevresel sürdürülebilirliğine odaklanmamaktadır (Erol, 2016; Hillekamp ve Rupp, 2021). Endüstri 4.0'ın teması, bir Alman girişimi olan "gelecek için akıllı üretim"dır. Bu devrim, önceki devrimlere benzer şekilde, yenilikçi teknolojileri kullanarak üretkenliği artırmak ve seri üretime ulaşmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Endüstri 4.0'ın ortaya çıkmasına katkıda bulunan çok sayıda yeni teknoloji söz konusudur. Bunların en önemlileri internet, nesnelerin interneti, robotik ve yapay zeka, büyük veri ve bulut bilişim, sanal ve artırılmış gerçeklik, akıllı fabrikalar, akıllı lojistik ve çevresel zeka olarak sıralanabilir (Demir vd., 2019; Yavari ve Pilevari, 2020).

Endüstri 4.0, insanların genellikle siber fiziksel sistem (CPS), Nesnelerin İnterneti (IOT), Hizmet İnterneti ve Akıllı fabrika olarak adlandırdıkları dört ana bileşene sahiptir. Daha ileri analizler ayrıca (Endüstriyel Nesnelerin İnterneti (IIoT) ve CPS, eklemeli üretim (3D - baskı), büyük veri (Big Data), yapay zeka (AI), İşbirlikçi Robotlar (CoBot) ve sanal gerçeklik dahil

olmak üzere altı ana teknolojiye işaret etmektedir (Skobelev ve Borovik, 2017; Ngo, 2019). Sanayide bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması, önceki devrimlere kıyasla Endüstri 4.0'ın ayırt edici bir özelliğidir. Endüstri 3.0'daki üretim sistemleri bilgisayar teknolojisi ile donatılmıştır. Endüstri 4.0'da bu bilgisayar sistemlerinin ağ üzerinden bağlantısı genişletilmiş ve internet platformu fiziksel ve siber sistemler arasında geniş bir bağlantı oluşturmuş ve bunun sonucunda akıllı fabrikalar oluşturulmuştur (George ve George; 2020).

Avrupa Komisyonu, Araştırma ve İnovasyon Genel Müdürlüğü "Refah" Müdürlüğü tarafından düzenlenen iki sanal çalıştayda araştırma ve teknoloji kuruluşlarının yanı sıra Avrupa'daki finansman kuruluşlarının katılımcıları arasında yapılan tartışmaların ardından, 4 Ocak 2021'de "Endüstri 5.0: Sürdürülebilir, İnsan Odaklı ve Dayanıklı bir Avrupa Endüstrisine Doğru" başlıklı belgenin resmi açıklamasıyla 2021'de resmi olarak Beşinci Sanayi Devrimi (Endüstri 5.0) çağrısında bulunmuştur.

Endüstri 5.0, üretimin dünyamızın sınırlarına saygı duymasını sağlayarak ve endüstri işçisinin refahını üretimin merkezine yerleştirerek, istihdamın ve büyümenin ötesinde toplumsal hedeflere ulaşmak, esnek bir refah sağlayıcısı olmak için endüstrinin gücünü kabul etmektedir. Yeni bir girişim olarak Avrupa Komisyonu, Endüstri 5.0'ı teşvik etmek için yatırım, pazarlama ve yönetim boyutlarından bir dizi uygulama stratejisini de ana hatlarıyla açıklamıştır (Breque vd., 2021). Endüstri 4.0, insan merkezilik, sürdürülebilirlik ve dayanıklılık konularını sonuçsal bir bakış açısıyla ve net bir teknolojik yaklaşımla ele almaktadır. Endüstri 4.0'dan farklı olarak Endüstri 5.0, bireysel teknolojilerden sistematik bir yaklaşıma cesur bir odak geçişi yapmaktadır. Bu yaklaşım, endüstrinin istihdam ve büyümenin ötesinde toplumsal hedeflere ulaşmasını sağlar ve endüstri çalışanın refahını üretim sürecinin merkezine yerleştirmektedir. Bu, Endüstri 5.0'ın neden diğer Sanayi Devrimlerinden farklı bir sanayi devrimi türü olarak kabul edildiğini açıklamaya yardımcı olmaktadır (Xu vd., 2021). Teknoloji, yalnızca nesnelerin internetini içermekten öteye geçmiştir ve hala ilerlemektedir. Bugün daha fazla ilerlemenin mevzu bahis olduğu Endüstri 5.0 ile karşı karşıya gelinmiştir. (Prihatna ve Hereyah, 2021).

Endüstri 5.0, aşağıdaki altı etkinleştirici teknolojiyi belirlemiştir (Avrupa Komisyonu, 2020; Xu, vd. 2021).

1. İnsanların ve makinelerin güçlerini birbirine bağlayan ve birleştiren bireyselleştirilmiş insan-makine etkileşim teknolojileri (individualized human-machine interaction technologies)

2. Biyo-ilhamlı teknolojiler (bio-inspired technologies) ve malzemelere gömülü sensörlere ve gelişmiş özelliklere sahip olduğu halde geri dönüştürülebilir akıllı/zeki malzemeler (smart materials)
3. Tüm sistemleri modellemek için dijital ikiz (Digital Twins) ve simülasyon
4. Veri ve sistemin birlikte çalışabilirliğini sağlayan veri iletimi, depolama ve analiz teknolojileri
5. Yapay zeka (Artificial Intelligence-AI) (örneğin karmaşık, dinamik sistemlerdeki nedensellikleri tespit ederek eyleme geçirilebilir zekaya yol açar)
6. Enerji verimliliği, yenilenebilir kaynaklar, depolama ve özerklik için teknolojiler.

Şekil 1: Endüstri 5.0 Etkinleştirme Teknolojileri ve Değer Üretimi

Kaynak: Xu, vd., (2021) s.534'den uyarlanmıştır.

Şekil 1’de sunulduğu gibi Endüstri 5.0 teknoloji odaklı bir devrim değil, belirli bir amaç doğrultusunda teknolojik dönüşümü yönlendiren değer odaklı bir girişim olarak ifade edilmektedir (Xu vd., 2021).

Endüstri 5.0 işletmeleri, sürekli teknolojik değişimi benimseyerek, bundan faydalanmaktadır. BT paketleri veya SMAC (sosyal, mobil, analitik, bulut) yığınları ile denemeler yapmanın ötesine geçerek, büyümeyi sağlamak için dijital teknolojileri bir araya getirmektedir. Endüstri 5.0 işletmeleri, Endüstri 4.0’ın temel operasyonel verimliliklerini içermektedir. Diğer yandan aynı zamanda hem işletmeden tüketiciye hem de işletmeden işletmeye pazarlama faaliyetlerinde sürekli olarak yeni, aşırı kişiselleştirilmiş deneyimler yaratmak için gelişmiş dijital teknolojilerin kombinasyonlarından yararlanmaktadır (Schulze vd., 2018; Fattah ve Salman, 2021).

Sosyal 5.0 Kavramı

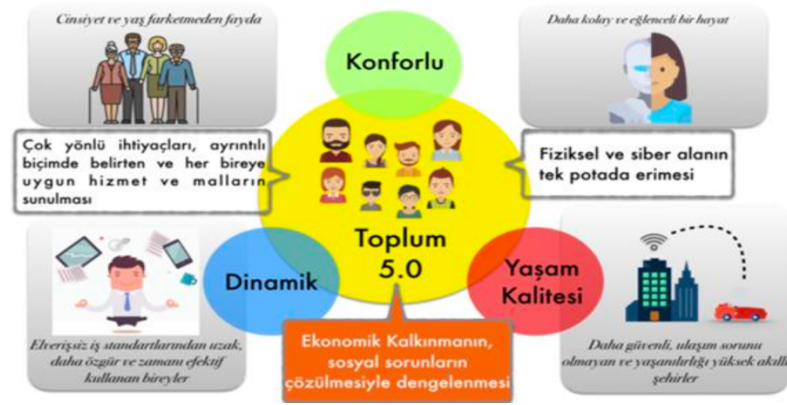
Sosyal 5.0, Japonya Başbakanı Shinzo Abe tarafından önerilen bir endüstri değişikliğidir. Sosyal 5.0, birçok insanın Endüstri 4.0’ın teknolojik olarak gelişmiş makineler kullanacağını varsaydığı ve daha sonra insan gücüyle yapılan iş miktarını bastıracağı Endüstri 4.0’a bir "çözümdür". Sosyal 5.0’ın gelecekte insanlar ve ekonomik çatışmalar arasındaki uçurumu azaltmak için ileri teknolojinin geliştirilmesi yoluyla yeni noktalar oluşturması beklenmektedir. Temel olarak, Sosyal 5.0, insan ihtiyaçlarına hizmet etmek için ileri sürülmüştür. Böylece insan ve teknoloji sinerji gerçekleştirilebilecek ve sonucunda da toplum daha müreffeh olacaktır (Fattah ve Salman, 2021).

2017 yılında, Japonya Dışişleri Bakanı, Bilim ve Teknoloji Bakanı başkanlığındaki Bilim ve Teknoloji Diplomasininin Teşviki Danışma Konseyi, bilim ve araştırma sektörü için çeşitli tavsiyeler sunmuştur. Bu tavsiyeler, Japonya’nın Bilim, Teknoloji ve Yenilik (STI) yoluyla Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SDG’ler) ulaşılması için yapması gereken katkıyı ortaya koymaktadır (Du Vall, 2019) ve bu belgede 2017 yılında Japon bilim ve araştırma sektörü için dört ana girişim tanımlanmıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir (Shiroishi vd., 2018):

- ✓ Toplum 5.0 aracılığıyla küresel bir gelecek meydana getirmek,
- ✓ Küresel verileri kullanarak çözümlerin etkinleştirilmesi,
- ✓ Küresel ve sektörler arası düzeyde işbirliğini teşvik etmek,
- ✓ Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini desteklemek üzere bilim, teknoloji ve yenilik (STI) çabalarını üstlenmek için insan kaynaklarını desteklemek.

Japon Ekonomik Organizasyonlar Federasyonu (Keidanren), Sosyal 5.0'ın yoluna devam etmesi için toplumların birlikte çalışması gerektiğini vurgulamaktadır (Nakanishi ve Kitano, 2018). Bilim ve teknolojiye dayalı inovasyon, toplumda bazı değişiklikleri zaten tetiklemiştir, fakat bu değişiklikler ancak toplum bunlara hazırsa olumlu olabilir. Günümüzün dijital toplumu, her zamankinden çok daha karmaşık ve birbirine bağlıdır. Sosyal 5.0'ın sürdürülebilir kalkınma amaçları doğrultusunda oluşturulabilmesi için, ekonomi, sosyal bilimler ve beşeri bilimler dahil olmak üzere çeşitli disiplinlerden paydaşlarla bilinçli bir şekilde işbirliği yapılması gerekmektedir (Shiroishi vd., 2018).

Şekil 2: Toplum 5.0'ın Hayatla Etkileşimi

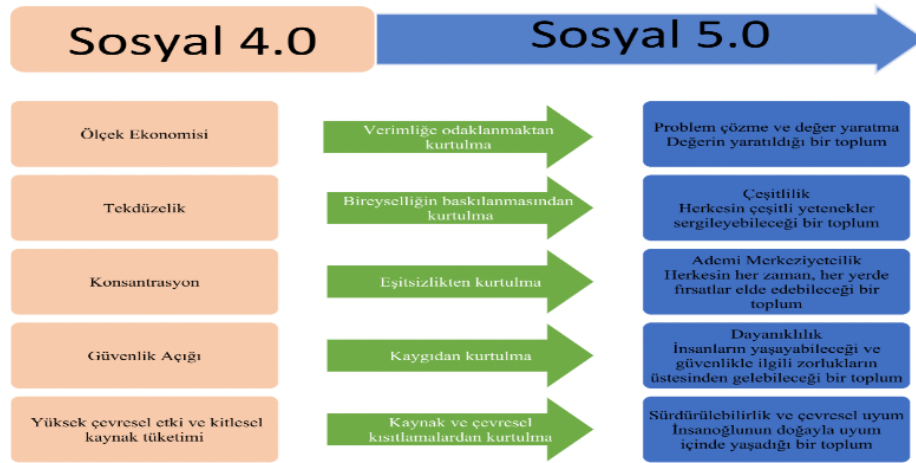
Kaynak: Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, yy, s.17.

Sosyal 5.0'ın hedefleri kadınların güçlendirilmesi, e-öğrenme sistemleri, erken uyarı sistemleri, akıllı tarım ve akıllı gıda, akıllı şehirler, yenilikçi ekosistem gibi alanları kapsamaktadır (Shiroishi vd., 2018; Fukuyama, 2018). Japonya'dan yayılan Sosyal 5.0 ile ekonomik ve toplumsal olarak değerlendirildiğinde insanlara yüksek hayat kalitesi sunan, insan merkezli bir toplum yapısının oluşması hedeflenmektedir (Akt. Karabacak ve Sezgin, 2019).

Sosyal 4.0 dönemi ile Sosyal 5.0 döneminin anlayışları arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Anlayış farklılıkları ve geçiş süreci unsurları Şekil 3'de sunulmuştur (Zengin ve Zengin, 2021). Sosyal 4.0'da ölçek ekonomisi, tekdüzelik, konsantrasyon/odaklanma, güvenlik açığı, yüksek çevresel etki ve kitlesel kaynak tüketimi terkedilmiş; problem çözme

ve değer yaratma (değerin yaratıldığı bir toplum), çeşitlilik (herkesin çeşitli yetenekler sergileyebileceği bir toplum), ademi merkeziyetçilik (herkesin her zaman, her yerde fırsatlar elde edebileceği bir toplum), dayanıklılık (insanların yaşayabileceği ve güvenlikle ilgili zorlukların üstesinden gelebileceği bir toplum), sürdürülebilirlik ve çevresel uyum (insanoğlunun doğayla uyum içinde yaşadığı bir toplum) meydana gelmiştir. Bu noktada Sosyal 4.0'dan Sosyal 5.0'a geçiş sürecinde; verimliliğe odaklanmaktan, bireyselliğin baskılanmasından, eşitsizlikten, kaygıdan, kaynak ve çevresel kısıtlamalardan kurtulma söz konusu olmuştur.

Şekil 3: Sosyal 4.0 ve 5.0 arasındaki farklar

Kaynak: Nakanishi, 2019'dan uyarlanmış hali Zengin ve Zengin, 2021, (s.94)'den alınmıştır.

Japonya Hükümeti tarafından 2016 yılında tanıtılan ve akıllı toplum olarak bilinen Sosyal 5.0 sadece imalat sektörü için değil, aynı zamanda fiziksel ve sanal mekanların entegrasyonu ile sosyal bir sorunu çözmek için kurulmuştur. Sosyal 5.0'ın amacı, bireyin potansiyelini gerçekleştirmesi için uygun ortam sağlamak ve eşit fırsatların yaratılmasını sağlamaktır. Diğer bir deyişle insan refahı bu akıllı toplum tarafından kolaylaştırılacaktır (Saptaningtyas ve Rahayu., 2020). Okamoto (2019), Sosyal 5.0'ın "işbirliği, birlikte yaratma ve insan-makine etkileşimini" destekleyen bir "teknolojik entegrasyonun derinleştirilmesi" üzerine kurulduğunu belirtmektedir (Ferreira ve Serpa, 2018). Sosyal 5.0, IoT gibi gelişmiş BT teknolojilerini kullanmakla kalmamaktadır. Robotlar ve yapay zeka, artırılmış gerçeklik (AR)

gibi bu teknolojiler, her bireyin yararı ve rahatlığı için günlük yaşamda aktif olarak kullanılmaktadır (Skobelev, 2017). Endüstri 5.0, geçmişte görülmeyen bazı zorlukları meydana getirmektedir (Breque vd., 2021):

- Değerler ve kabul açısından sosyal heterojenlik,
- Çevresel ve sosyal değer üretiminin ölçülmesi,
- Tüm değer zincirlerindeki müşterilerden KOBİ'lere entegrasyon,
- Araştırma alanlarının disiplinlerarasılığı ve sistem karmaşıklığı,
- Çevik, sonuç odaklı, ekosistem odaklı inovasyon politikası,
- Verimliliğin gerekliliği, büyük yatırımlara duyulan ihtiyaç.

Sosyal 5.0 fikri, insanı düşünmeden çok fazla teknoloji ortaya konulursa, gelecekte tehlikeli bir etkiye sahip olacağını açıklayan bir tutumu ifade etmektedir. Sosyal 5.0, bir teknolojinin kendisini ve öneminin ne olduğunu kullanmanın güvenliğini sağlama eğilimindedir. Sosyal 5.0, teknolojinin insanlığın bir parçası haline geldiği bir döneme işaret etmektedir (Fattah ve Salman, 2021).

Pazarlama Dönemleri, Pazarlama 5.0 ve Özellikleri

Pazarlama 1.0 (1975'li yıllar) döneminde işletmeler mal ve hizmetlere odaklanmaktadır. Pazarlama 1.0 yaklaşımında, işletmeler, pazar paylarını artırmak, daha fazlasına sahip olmak ve pazara yeni girdiyse; pazar payı elde etmek maksadıyla üretim verimliliği ve ürün geliştirme süreçlerine yoğunlaşmıştır. İşletmeler ölçek ekonomisinden yararlanmak istemiş ve bunun için de daha gelişmiş makine arayışına girmişlerdir. Diğer rakiplerine karşı da rekabet üstünlüğü elde etmek için AR-GE'ye önemli bütçeler ayırmışlardır (Wongmonta, 2021; Sima, 2021).

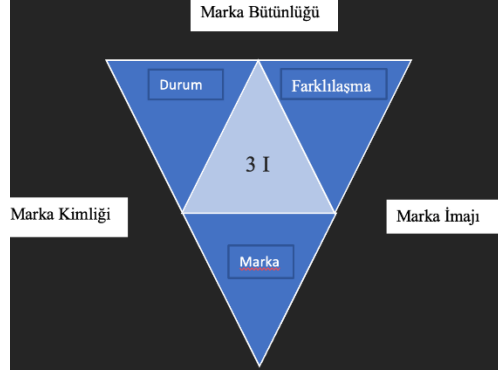
2000'li yılların henüz başında 2001 yılında pazarlama yeni bir dönüşüm sürecine girmiştir. Mal ve hizmetlere odaklanmaktan tüketici odaklılığa yönelmiştir. Pazarlama 1.0'dan da sonra pazarlama enformasyon teknolojisi ve internet tabanlı değişimlere uğramış ortaya pazarlama 2.0 yaklaşımı çıkmıştır. Pazarlama 2.0 akılda bir yer edinmek ve rakip markalardan ayrılmak maksadıyla, marka iletişimi ve marka deneyimlerini önemseyen odaklanmış marka pazarlaması olarak ifade edilmektedir. Bu kapsamda bir ürün (mal ve hizmet) tasarımı müşteri deneyimini yönetmek için araç olarak değerlendirilmiştir. Sadakati sağlamak amacıyla müşteri ilişkileri yönetimi (CRM) stratejilerini belirlemek ve yönetmek için veri tabanları

kullanılmıştır. Sonuç olarak, pazarlama 2.0’da pazarlamacılar dikkatlerini marka kimliğini oluşturmak ve kendi markalarını diğer rakip markalardan ayırmak için markaya önem vermişlerdir (Durukal, 2019; Wongmonta, 2021; Sima, 2021).

Pazarlama 1.0’ın sonrasında ve devam eden süreçte işletmeler, odak nokta olarak önce ürünlerden tüketicilere, tüketicilerden sonra da giderek dünyanın problemlerine doğru yönelmiştir. Pazarlama 3.0 sürecinde işletmeler, insanı merkezine almaktadır. İnsani değerleri meydana çıkarmak için müşteri değerlerini meydana getirmenin bilinciyle, müşteri, kârlılık ve sorumluluğu dengede tutan insanı merkezine alan bir yönelimi benimsemiştir (Durukal, 2019; Wongmonta, 2021; Sima, 2021). Artık işletmeler dünyayı ve insan hayatını olduğundan daha iyi bir seviyeye ulaştırmayı da hedefler hale gelmiştir. Bu sebeple çok iyi ve üstün ürünlere sahip olmak kâfi gelmemiş, aynı zamanda kurumsal sosyal sorumlulukları olduğu da vurgulanmıştır. İşletmeler topluma zarar vermeyecek, aksine faydalı olacak ve toplumsal problemlere ve toplumdaki aksaklıkların düzeltilmesine katkı sağlayacak unsurlar sunmuşlardır. Bu bakımdan pazarlama 3.0 kavramının etik standartlara bağlı olduğu da görülmektedir. Bu anlayışa göre, bunları gerçekleştiren işletmeler tüketicilerin kalbini ve zihnini kazanarak tüketicilerin kendi ürünlerine yönelmesini sağlayabilecektir (Wongmonta, 2021; Sima, 2021).

Pazarlama 3.0 yaklaşımında pazarlama kavramı uyumlu bir markalaşma, konumlandırma ve farklılaşma üçgeni üzerinden yeniden tanımlanmıştır. Bu üçgeni tamamlayan Kotler, vd., (2010) 3 İ’yi marka kimliği (Identity), marka bütünlüğü (Integrity) ve marka imajı (Image) olarak ifade etmiştir (Şekil 4).

Şekil 4: 3-İ Modeli

Kaynak: Kotler, vd., (2010)'dan uyarlanmıştır.

Pazarlama 3.0, pazarlamayı tüketicinin kalbi ve zihni ile beraber "ruh" ile tamamlamak suretiyle zenginleştirmektedir. Üçgenin de, zihin, kalp ve ruhla tüm insan varlığıyla alakalı olması amaçlanmaktadır (Kotler, vd., 2010; Wongmonta, 2021; Sima, 2021).

Pazarlama, pazarlama 3.0 yaklaşımının devamı niteliğinde olan ve pazarlama 3.0 süreçlerinin ardından pazarlama 4.0 olarak tanımlanan bir sürece geçmiştir ve pazarlama 4.0 dijital pazarlama olarak da tanımlanmaktadır (Taş ve Şeker, 2017; Çağlıyan vd., 2018). Pazarlama 4.0 ile ilgili olarak Kotler (2016) şu ifadeleri kullanmaktadır: “Daha düşük bir seviyede, insanlar sosyal kapsamayı kabul etmektedir. Kapsayıcı olmak, benzer olmak anlamına gelmez; farklılıklara rağmen uyum içinde yaşamakla ilgilidir. Çevrimiçi dünyada, sosyal ağlar insanların birbirleriyle etkileşim biçimini yeniden tanımlayarak insanların coğrafi ve demografik engeller olmaksızın ilişkiler kurmalarına imkan tanımıştır” (Sima, 2021, s.2).

Draganov, vd., (2018) pazarlama 5.0'ın karakteristik özelliklerini ; içinde insan bulunmayan yerleşim yerlerinde artan fiziksel, ticari siteler; farklı türde bilgi hizmetleri sunan sanal pazaryerlerinde artan sayıda yapay zeka sistemleri (AIS), esas olarak hizmet alanında konumlandırılmış yapay zeka sistemleri (AIS) ve fiziksel ve/veya yasal sahipleri için sabit kazanç ve kar üreten yapay zeka sistemleri (AIS) şeklinde sıralamaktadır.

Pazarlama 5.0 kavramının gerçekleşme şartları ise aşağıdaki gibidir (Draganov, vd., 2018, s.3)

1. Bir ekonomik sistemde farklı yapay zeka sistem (AIS) türlerinin devreye alınması, yalnızca gelişmiş bir dijital ortamın varlığında mümkündür.

2. Belirli bir bölgede, yüksek hızlı internet bağlantıları ve internet kapsayıcılığının tamamlanmasını ifade eden uygun teknik altyapının varlığı.

3. Ekonomik anlamda tam teşekküllü katılımcılar olarak yapay zeka sistemlerinin kurumsal ve düzenleyici olarak tanınması.

Pazarlamanın gelişim dönemleri boyunca geçerli olan ve iyi bilinen pazardaki ilişki çeşitlerine pazarlama 5.0 dönemiyle beraber yenileri eklenmiştir (Kotler vd., 2010). Bu kapsamda pazarlama 5.0 kavramının ortaya çıkmasından sonra pazar ilişki çeşitleri Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2: Pazarlama 5.0 ve pazar ilişki çeşitleri

	İşletme	Müşteri	Hükümet	Yapay zeka sistemi (AIS)
İşletme	B2B	B2C	B2G	B2A
Müşteri	C2B	C2C	C2G	C2A
Hükümet	G2B	G2C	G2G	G2A
Yapay zeka sistemi (AIS)	A2B	A2C	A2G	A2A

Kaynak: Draganov vd., 2018’den uyarlanmıştır.

Tablo 2’den de görülebileceği gibi, pazarda tanıdık ilişkilerin yanı sıra dört muhtemel işlem söz konusudur. Bunlar;

- B2A: Bir ticari kuruluş ile yapay zeka sistemi arasındaki ilişki,
- C2A: Bir müşteri ile yapay zeka sistemi arasındaki ilişki,
- G2A: Bir devlet kuruluşu ile yapay zeka sistemi arasındaki ilişki,
- A2A iki yapay zeka sistemi arasındaki bir işlemdir.

Otonom yapay zeka sisteminin dijital pazarlarda tam katılımcı olarak tanınması ve dolayısıyla tüm sonuçlarıyla birlikte fiziksel ve/veya tüzel kişilik statüsünün elde edilmesi uzun bir süreç olacaktır (Draganov vd., 2018).

Endüstri 5.0 Döneminde Pazarlama Üzerine Çıkarımlar

Sosyal 5.0, Endüstri 5.0 ve Pazarlama 5.0 kavramlarının ana hatları değerlendirildiğinde pazarlama faaliyetlerine ilişkin öne çıkan unsurlar bulunmaktadır. Pazarlamaya dair çıkarımlar aşağıda sunulmuştur.

- Kişiselleştirilmiş ürünler

Kişiselleştirme, tüketicinin ilgi alanlarına göre uyarlanmış bireysel iletişim geliştirme faaliyeti olarak açıklanmaktadır (Roberts ve Zahay, 2012). Kişiselleştirmenin temel amacı kullanıcılar hakkında bilgiler edinmek ve bu bilgileri ürün/hizmet veya bilgi tekliflerini kullanıcının ihtiyaçlarına göre uyarlamak için kullanmaktır (Schubert ve Koch, 2002; Başer ve Akıncı, 2020). Kişiselleştirme müşteriler için yüksek kalite ve ilgili/benzersiz deneyimler anlamına geldiğinden, stratejik olarak müşterileri değer zincirine dahil etmek uzun vadeli sadakat, (Haleem ve Javaid, 2019) yanı sıra satın alma niyeti ve tüketici memnuniyetine katkı sağlayabilir (Kamali ve Loker, 2002). Kişiselleştirilmiş ürünler Endüstri 4.0 kavramıyla beraber daha çok ön plana çıkmıştır. Bu dönemde üretim sistemleri, gerçek zamanlı iletişim ve “üreten şeyler” arasındaki işbirliği yoluyla akıllıca kararlar alabilir ve yüksek kaliteli kişiselleştirilmiş ürünlerin kitlesel verimlilikte esnek bir şekilde üretilmesini sağlamaktadır. Öte yandan Endüstri 4.0, Nesnelerin İnterneti (IoT) veya siber-fiziksel sistemler gibi otomatikleştirilmiş üretim sistemleri aracılığıyla kişiselleştirmeye odaklanmaktadır (Yavari ve Pilevari, 2020).

Aşırı kârlılık arayışı, insan dokunuşunun her gün azaldığı sistemlere yol açmıştır (Durmaz ve Kitapçı, 2021). Bununla beraber kişiselleştirilmiş ürünler Endüstri 5.0 döneminin esas vurgu noktalarından biri olarak görülmektedir. Endüstri 5.0 işletmeleri, Endüstri 4.0'ın temel operasyonel verimliliklerini içerir. Ancak aynı zamanda hem işletmeden tüketiciye hem de işletmeden işletmeye pazarlama bağlamında sürekli olarak yeni, aşırı kişiselleştirilmiş deneyimler meydana getirmek için gelişmiş dijital teknolojilerin bileşimlerinden yararlanmaktadır (Schulze vd., 2018). Özkeser (2018)'e göre Endüstri 4.0 ile Endüstri 5.0 arasındaki temel fark, insanların kendilerini kişiselleştirilmiş ürünler ve hizmetler şeklinde ifade etmelerini sağlayacak artan insan-makine etkileşimi olarak ifade etmektedir. Oysa bugün, Endüstri 4.0 teknolojilerinin körüklediği kitlesel kişiselleştirme yetenekleri, müşterilerin yüksek oranda özelleştirilmiş gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalmaktadır

(Østergaard, 2018). Bir başka deyişle, nihai amacı üretime ek olarak bir yaşam değeri sunmak olan Endüstri 5.0, müşterilerin gereksinimlerini karşılayabilecek kişiselleştirilmiş ürünler sunmak için makineler ve insanlar arasındaki işbirliğine güçlü bir şekilde odaklanmaktadır (Maida, 2019). İnsan ve robot iş gücünün birleşimi, kişiselleştirme kavramını bir sonraki seviyeye taşıyarak her müşteri için kendi özelleştirilmiş ürün/hizmetleriyle benzersiz bir deneyim çıkaracaktır (Ngo, 2019). Bu noktada insan faktörünü robotlarla birleştirip endüstriyel üretime geri getirecek ve işçiler üretimde sağlanan katma değerli görevlere yönelik beceriler kazanacaktır. Bu da müşteriler için toplu özelleştirme ve kişiselleştirmeye olanak tanıyacaktır. Üretim hatları, müşteriler için olağanüstü ve benzersiz ürünler üretmek ve onlar için göreceli değerleri artırmak için yüksek hızlı cobot'lar ve eleştirel ve esnek düşünceye sahip insanlarla birlikte kullanılacaktır (Doyle-Kent ve Kopacek, 2019). Michael Rada (2018) gibi, Endüstri 5.0 terimini ilk önerenler de belirtmiş ve yazardan alıntı yapmışlardır: "Endüstri 5.0, yaşam standardını, yaratıcılığı ve yüksek kaliteli ismarlama ürünleri değerlendirir." (Ngo, 2019). Bu noktada Endüstri 5.0 döneminin kitlesel kişiselleştirme yerine aşırı derecede tam bir kişiselleştirmeyi esas aldığı görülmektedir. Kişiselleştirilmiş ürünler sunmanın bir yolu da ürün geliştirme aşamalarında müşterilerin katılımını sağlamak olarak değerlendirilmektedir. Ürün tasarım sürecine eğitilmiş tüketicileri dahil etmek ve doğrudan tüketici ihtiyaçlarını ele almak, pazarda sürdürülebilir başarıya yol açabilir (Leahy, 2013).

- Yeşil ürün ve yeşil pazarlama vurgusu

Endüstri 5.0 çevre odaklı yaklaşıma vurgu yapan unsurları içinde barındırmaktadır. Draganov, vd. (2018), yeşil pazarlama faaliyetlerinin, Endüstri 5.0'in öncülüğünde değişen çevresel süreçler ve bununla bağlantılı olarak çevresel ve küresel refaha yönelik hareketlilik göz önüne alındığında işletmeler tarafından başarılı bir şekilde uygulanabileceğine dikkat çekmektedir. Endüstri 5.0 kavramında değer üretiminde esas unsurlardan birisi ekoloji olarak gösterilmektedir. Bu noktada karbondioksit kullanımının azaltılması ve döngüsel sürdürülebilir ekonominin oluşturulmasıyla çevre için değer meydana getirilebilecektir (Xu, vd., 2021). Her ne kadar dijitalleşme ve teknolojiye yüksek düzeyde bir gelişme odağı olsa da Endüstri 5.0'da yeşil ürünün teşvik edildiği söylenebilir. Bu noktada Avrupa Komisyonu da geri dönüştürülebilir akıllı malzemeler kullanılmasına Endüstri 5.0'in 6 etkin teknolojisi arasında yer vermektedir. Bu teknolojilerden bir diğeri de enerji verimliliği ve yenilenebilir

enerjiye işaret etmektedir (Xu, vd., 2021). Dolayısıyla sürdürülebilir enerji kaynaklarının kullanımı ile çevre dostu üretim ve biyolojiden ilham alan geri dönüştürülebilir yeşil ürünler Endüstri 5.0'da altı çizilmesi gereken ana hatlardan birisi durumundadır.

Demir vd., (2019)'a göre Endüstri 5.0 yaklaşımı çevre, sanayi ve ekonomi unsurları arasında bir denge kurmakta ve sürdürülebilirlik düşüncesi üzerinden hareket etmektedir. Buna göre Endüstri 5.0'ın bir başka yaklaşımının da biyolojik kaynakların doğru ve sorunsuz kullanımıyla ilgilenen biyo-ekonomi olduğu ifade edilmektedir. Margherita ve Braccini (2021)'ya göre Endüstri 5.0 üç temele dayanmaktadır: insan merkezilik, sürdürülebilirlik ve esneklik. Sürdürülebilirlik temelinde, üreticilerin çevresel etkilerini azaltan, enerji tasarrufu, daha temiz üretim ve döngüsel ekonomi uygulamalarını teşvik eden bir üretim sistemini açıklamaktadır.

Sosyal 5.0 ile ilişkili değerlendirmeler de yeşil pazarlamayı ön plana çıkarmaktadır. Sosyal 5.0 sürdürülebilirlik, çevresel ahenk ve insanın doğa ile ahenk içinde yaşadığı bir toplum üzerinde durmaktadır. Endüstri 4.0 teknosentrik yapıdadır ve sosyal sistemi dikkate almamaktadır. Endüstri 5.0 vizyonu ise doğası gereği sosyo-tekniktir. Bu noktada bir çalışma sisteminin geleneksel sonuçlarından ziyade sürdürülebilirlik sonuçlarını (ekonomik-çevresel ve sosyal) takip etme gerekliliğini içermektedir (Margherita ve Braccini, 2021). Yeşil Pazarlama, Endüstri 5.0'ın öncülüğünde değişen çevresel süreçler ve bununla bağlantılı olarak çevresel ve küresel refaha yönelik hareket açısından işletmeler tarafından başarılı bir şekilde uygulanabilir. Küresel refaha ulaşmak için başarılı bir uygulamaya katkıda bulunan yeşil pazarlama ve Endüstri 5.0 birbiriyle bağlantılıdır (Draganov vd. 2018). Özetle Sosyal 5.0 ve Endüstri 5.0'ın esas unsurlarından biri yeşil tüketim ve yeşil pazarlama faaliyetlerini yansıtacak ve destekleyecek mahiyettedir (Zengin ve Zengin, 2021).

- Pazarlama ilişkilerinde yapay zeka sistemleri kullanımı

Endüstri 5.0 döneminin kilit unsurlarından biri de yapay zekadır. Yapay zeka kullanımı pazarlama ilişkilerinde de kendini göstermektedir. Bu noktada Draganov vd., (2018) geleneksel pazarlama ilişkileri yanında yapay zeka temelinde pazarlama ilişkilerini de kavramsallaştırmaktadır. Alışılmış pazar ilişkilerine (Örn. işletmeden işletmeye yönelik pazarlama faaliyetlerinde B2B) ek olarak dört olası ilişki daha görülmektedir. Burada bir ticari işletme ile yapay zeka sistemi (AIS) arasındaki ilişki B2A; bir müşteri ile yapay zeka sistemi arasındaki ilişki C2A; bir devlet kuruluşu ile yapay zeka sistemi arasındaki ilişki G2A; bir

yapay zeka sistemi ile diğer bir yapay zeka sistemi arasındaki bir işlem ise A2A olarak değerlendirilmektedir.

Pazarlama uygulamaları açısından yeni dört olası ilişkinin ne şekilde düzenleneceğine dair henüz bir gelişme bulunmadığına dikkat çekilmektedir. Her ne kadar mevcut ilişkileri düzenleyen kanuni düzenlemeler bulunsa da tüketici hakları ya da işletme çıkarları doğrultusunda yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunun altı çizilmektedir. Bu noktada yapay zeka sistemlerinin hükümet, işletme ve tüketiciyle kurduğu ilişkiler temelinde ticari sonuçlar ele alınmalıdır. Son sanayi devrimiyle ortaya çıkan pazarlamanın yeni ilişkilerinin ekonomik ve hukuki değerlendirilmesine yönelik yasal çerçeveler geliştirilmelidir.

Endüstri 5.0'ın yeniliklerinden birisi yapay zeka tabanlı satış ve pazarlamadır. Bu yolla satış ve pazarlamada veri analizindeki hız müşteri memnuniyetini artırabilir. Ayrıca yapay zeka, veri analizine dayalı olarak satış departmanına uygun çözümler ve yaklaşımlar sunabilir. Zayıf satıcılar belirlenip ve en iyi satıcılardan gelen verilerin analiz edilmesiyle onların iyileştirilmesine yardımcı olunabilir (Paschen vd., 2019; Upadhyay ve Khandelwal, 2019; Weber ve Schütte, 2019; Narain vd., 2019; Plevari ve Yavari, 2020).

Yapay zeka sistemleri Pazarlama 5.0 döneminin köşe taşıdır şeklinde ifade edilebilir. Yapay zeka sistemlerinin hem fiziksel mağazalarda hem de sanal mağazalarda daha aktif rol oynayacağı öngörülmektedir. Özellikle hizmet sunumunda yapay zeka kullanımının yoğunlaşacağına dikkat çekilmektedir. Daha yaygın bir şekilde yapay zeka sistemlerinin kullanılması ise işletmelerin karlılığı üzerinde olumlu bir rol oynayacaktır.

- Pazarlama iletişimi, marka yönetimi ve Endüstri 5.0

Satış promosyonu, bir ürünün hızlı satın alınmasını veya kısa sürede satın alınmasını teşvik etmeyi amaçlayan tüm pazarlama faaliyetlerini içermektedir. Toplum 5.0 hala insanı kullanan bir vizyon ve misyon benimsemektedir. Bu nedenle tanıtım e-ticaret tabanlı bir satış sitesi kullanılarak yapılırsa da, tüm tanıtım faaliyetleri yine de insanlar tarafından yürütülmektedir. Temel olarak, reklamcılık ve promosyon, promosyon yoluyla pazarlama ve reklam, web içeriği, hedef pazarlama vd. gibi geniş kapsamlar da pazarlama ile ilgili olacaktır. Endüstri 5.0 döneminde pazarlama iletişimine yönelik faaliyetlerin içermesi gereken unsurlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Dewi, 2021):

- ✓ Çevresel reklamcılığın kullanımı,
- ✓ Web sistemleri aracılığıyla satış tutundurma ve bulut bilişim kullanımı,

- ✓ Büyük verinin halkla ilişkilerde kullanımı,
- ✓ Web mühendisliği sistemleri aracılığıyla kişisel satış yöntemiyle satış,
- ✓ Genişleyen pazar alanı.

Endüstri 5.0 ile desteklenen günümüzün hızla değişen iş ortamında, ayakta kalmanın tek yolu, hem müşteriler hem de işletme için değer yaratabilecek sürekli yeni ürün ve hizmetler sunmaktır. Bu dönemde inovasyonu destekleyen bir kültüre ve yenilikçi bir zihniyete sahip çalışanlara sahip olmak gerekmektedir. Bu, inovasyonun teknik olarak mümkün, finansal olarak uygulanabilir ve hem müşteri hem de işletme için değer yaratabilecek (pazarlanabilir) kullanıcı/insan merkezli ürün veya hizmetlerle sonuçlanması gerektiği anlamına gelir (Wadho ve Chaudhry, 2018; Aslam vd., 2020). Buradan hareketle önümüzdeki dönemde işletmelerin pazarlama iletişimi faaliyetlerinde yenilik mesajını yoğun kullanmaları gerektiği ileri sürülebilir.

Wongmonta (2021)' e göre benzer düşünen bireylerden oluşan büyük bir çevrimiçi topluluk oluşturmak, özellikle geleneksel medyanın insanlara ulaşma yeteneği azalmaya devam ederken, markaları etkili bir şekilde pazarlamak için kayda değer öneme sahiptir. Son dönemde değişim güçleri arasında ticaret, kültür ve tüketimin birleşmesi, dijital ve fiziksel dünyanın birleşerek sınırsız bir yaşam çağı oluşturması, tüketicilerin talepkâr, her şeye güç yetiren ve kontrol eden rol oynaması sayılmaktadır. Dolayısıyla marka iletişimi çabalarının artan makine insan etkileşimi düzeyi ve dijital teknolojiler sayesinde pazarlama faaliyetlerinde daha aktif rol oynama eğiliminde olan tüketiciler göz önünde bulundurularak geliştirilmesi ve uygulanması gerektiği görülmektedir.

Sonuç

Son yıllarda, hızlı küreselleşme ve özellikle bilgi teknolojisindeki gibi teknolojik gelişmeler nedeniyle iş ortamı kayda değer bir şekilde değişmiştir. Artık iş ortamı daha dinamik ve aşırı rekabetçi hale gelmiştir. Bu değişikliklerle başa çıkmak için işletme faaliyetleri de önemli bir hızla gelişmek ve hayatta kalmak için yeniliğe her zamankinden daha fazla uyum sağlamak zorundadır. Covid-19 krizi, endüstrileri geleceğe daha dayanıklı, sürdürülebilir ve insan merkezli hale getirmek amacıyla küresel tedarik zincirlerinin kırılabilirliği da dahil olmak üzere mevcut çalışma yöntemlerini ve yaklaşımlarını yeniden düşünme ihtiyacını vurgulamıştır (Xu, vd., 2021). Bu değişiklikler çerçevesinde çalışma kapsamında incelenen Sosyal 5.0, Endüstri 5.0 ve Pazarlama 5.0 kavramlarının insanların ve toplumların önemine vurgu yaptığı

görülmektedir. Dolayısıyla bu kavramlarda ortak olarak insan ve toplum odaklılığının esas zemini oluşturduğu söylenebilir.

Çalışmada Endüstri 5.0, Sosyal 5.0 ve Pazarlama 5.0 anlayışlarının pazarlama faaliyetleri üzerindeki etkileri değerlendirilmiş ve genel çıkarımlara ulaşılmıştır. Bu çıkarımlardan ilki insan dokunuşuyla zenginleşmiş teknolojiyle kişiselleştirilmiş ürün sunmaktır. Müşteri ihtiyaçlarıyla tam olarak uyum sağlayan ısmarlama ürünler sunmak Endüstri 5.0 döneminde işletmeler için kilit başarı unsuru olabilecektir. Yapay zeka ve robotların insanla temas düzeyi yükseldiğinden her bir müşteri için yani insan için değer sunan ve onların ihtiyaçlarına cevap veren aşırı derecede kişiselleştirilmiş ürünlerin sunumu pazarlama faaliyetlerinde dikkat çekmektedir. Mekunnel (2019)'a göre 5. sanayi devrimini seleflerine göre öne çıkaran bakış açılarından birisi, yoğun rekabet ve seri üretimi önemsiz kılan müşteri talebi ve her müşterinin kendine özgü ihtiyaçlarına uyumun öne çıkarılmasıdır. Bununla birlikte, daha esnek çözümler sağlayarak sürekli değişen pazar taleplerini karşılamak için gelişmiş üretim süreçlerinde önemli ölçüde daha fazla insan dokunuşu olacaktır (Javaid ve Haleem, 2020; Plevari ve Yavari, 2020).

Pazarlama faaliyetleri ile ilişkili bir diğer çıkarım yeşil ürün ve yeşil pazarlamaya ilişkindir. Yeşil pazarlama stratejisinin toplumdaki ve iş dünyası üzerindeki etkileri son dönemde öne çıkabilecektir; yeni bir hedef pazarın, yani yeşil tüketicinin dikkatini çekmeyi, yeşil ürünlerin kalitesini iyileştirmeyi, yeşil tanıtımı kolaylaştırmayı ve çevre dostu ürün özellikleri ve yönleri hakkında farkındalığı artırmayı amaçlamaktadır (Dewi, 2021). Endüstri 4.0'ın teknosentrik olduğu ve sosyal sistemi dikkate almadığı görülmektedir. Buna karşılık, Endüstri 5.0 doğası gereği sosyo-tekniktir ve bir çalışma sisteminin geleneksel sonuçlarından ziyade sürdürülebilirlik sonuçlarını (ekonomik-çevresel ve sosyal) takip etme gerekliliğini içermektedir (Margherita ve Braccini, 2021). Sosyal 5.0 ve Pazarlama 5.0 anlayış ve uygulamaları yeşil ürün tüketimini destekleyecek unsurlara sahiptir. Dolayısıyla işletmelerin yeşil pazarlama odaklı faaliyetlerini, gelişen dijital olanakların da yardımıyla daha etkin bir şekilde yerine getirmeleri söz konusudur (Zengin ve Zengin, 2021).

Değerlendirmelerde belirlenen üçüncü çıkarım yapay zeka kullanımınıdır. Yapay zeka tabanlı satış ve pazarlama Endüstri 5.0 döneminin vurguladığı yeniliklerinden birisidir. Yapay zeka ve robotik teknolojisindeki gelişmeler sadece sanal mağazalarda değil fiziksel mağazalarda da yapay zekanın daha gözle görülür hale geleceğine işaret etmektedir. Bu noktada işletmelerin yapay zeka teknolojilerine yatırımı artırması, pazarlama uygulamalarında yapay zeka ve

robotiğe daha fazla yer ayırması işletmelerin pazarlama faaliyetlerini yeni dönemin gerekliliklerine uyarlamasında yardımcı olacaktır.

Pazarlamaya ilişkin son çıkarım pazarlama iletişimi ve marka yönetimine yöneliktir. Buna göre halkla ilişkilerde büyük veri kullanımı, reklamlarda sunulan mesajlarda ‘yeşil’ ve ‘yenilik’ vurgusu yapılması, satış tutundurmada ve kişisel satışta web sistemleri ve bulut bilişim kullanımı kendini gösteren unsurlardır. Ayrıca marka iletişimine yönelik faaliyetlerde artan makine insan etkileşimiyle beraber dijitalleşme sayesinde artık pazarlama faaliyetlerinde doğrudan etkiye sahip olan tüketiciler göz önüne alınmalıdır.

Endüstri 5.0’da temel değerleri temsil eden insan merkezlik, sürdürülebilirlik ve dayanıklılık, GSYİH’ya dayalı refah gelişiminin bir yan ürünü değil toplumsal ilerleme için ana itici güçler haline gelmiştir (Xu, vd. 2021). Elbette Endüstri 5.0 döneminde de başarılı olmak üzere devletlerin ve işletmelerin dönemin özelliklerini göz önüne alan yatırımlar yapması gerekecektir. Özellikle Türkiye’nin 10 Kasım 2021 tarihinde Paris Anlaşması’nı Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde onaylaması Endüstri 5.0 bileşenleri yönünde hareket ettiğine dair bir ipucu sunmaktadır. Buna istinaden işletmelerin rekabet üstünlüğü yakalamak ve sürdürmek üzere son gelişmeleri dikkate alan stratejiler ortaya koyabilmesi gerekliliktir. Böylece Endüstri 5.0’a uyarlanmış insan odaklı pazarlama faaliyetleri ile müşteri memnuniyeti artırılabilir.

Kaynakça

Alter, S. (2019). *Facets of Work*. JAIS Theory Development Workshop. Munich. Germany. Dec. 2019.

Aslam, F., Aimin, W., Li, M., and Ur Rehman, K. (2020). *Innovation in the Era of IoT and Industry 5.0: Absolute Innovation Management (AIM) Framework*. Information (Basel). 11(2). 124. <https://doi.org/10.3390/info11020124>

Avrupa Komisyonu (2020). *Enabling Technologies for Industry 5.0 Results of a workshop with Europe’s technology leaders*. Directorate General for Research and Innovation.

Başer, E., ve Akıncı, S. (2020). *Kullanıcı deneyimi ve kişiselleştirme bağlamında bir dijital platform incelemesi*. Selçuk İletişim. 13(2). 866-897.

Breque, M., De Nul, L., and Petridis, A. (2021). *Industry 5.0: towards a sustainable, human-centric and resilient European industry*. Publications Office.

- Çağlıyan, V., Şahin, E. ve Selek, N. (2018). “Öğrencilerin Marka Farkındalığının, Marka İmajı ve Marka Güvenine Etkisi: Selçuk Üniversitesi. İİBF Örneği”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (40): 186-198.
- Demir, K. A., Döven, G., ve Sezen, B. (2019). “Industry 5.0 and human-robot co-working”. *Procedia Computer Science*. 158. 688-695.
- Deppe, K. (2020). *Arbeit 4.0. Planet Wissen*. https://www.planet-wissen.de/gesellschaft/arbeit/die_geschichte_der_arbeit_und_was_sie_heute_be_deutet/arbeit-vier-punkt-null-100.html
- Dewi, H. P. (2021, June). “Determination of Green Marketing Strategies Through Marketing Communication in the Business World in the Society 5.0 Era”. In *Proc. 18th Int. Symp. Manag.(INSYMA 2021)* .Vol. 180, pp. 181-187.
- Doyle-Kent, M., and Kopacek, P. (2019). *Industry 5.0: Is the manufacturing industry on the cusp of a new revolution?*. In *Proceedings of the International Symposium for Production Research 2019* (pp. 432-441). Springer, Cham. , August.
- Draganov, M., Panicharova, M., and Madzhirova, N. (2018, June). *Marketing 5.0. Transactions of artificial intelligence systems in the digital environment*. In 2018 International Conference on High Technology for Sustainable Development (HiTech) (pp. 1-3). IEEE.
- Durmaz, A., and Kitapcı, H. (2021). *Revisiting Customer Involved Value Chains Under The Conceptual Light Of Industry 5.0*.
- Durukal, E. (2019). “Pazarlama 1.0'dan Pazarlama 4.0'a Doğru Değişim”. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*. 8(3).
- Du Vall, M. (2019). *Super inteligentne społeczeństwo skoncentrowane na ludziach, czyli o idei Społeczeństwa 5.0 słów kilka*. Państwo i Społeczeństwo, 19(2), 11-31.
- Erol, S. (2016). *Where is the Green in Industry 4.0? or How Information Systems can play a role in creating Intelligent and Sustainable Production Systems of the Future*. (Vol. 2). <https://www.researchgate.net/publication/318645767>
- EESC, *Industry 5.0*. Available online: <https://www.eesc.europa.eu/en/agenda/our-events/events/industry-50> (accessed on 8 September 2019).
- Fattah, T. K., and Salman, P. (2021). “Actualization of Digital Marketing Society 5.0 on MSMEs of Sasirangan Cloth in Village Sasirangan in Banjarmasin City”. *International Journal of Research in Vocational Studies (IJRVOCAS)*, 1(3), 62-67.
- Ferreira, C. M. and Serpa, S. (2018) “Society 5.0 and Social Development : Contributions to a Discussion”. 5(4), pp. 26–31. doi: 10.5430/mos.v5n4p26.

Fukuyama, M. (2018). *Society 5.0: Aiming for a new human-centered society*. <https://www.jef.or.jp/journal/> July/August, 47-50.

George, A. S., and George, A. H. (2020). "Industrial revolution 5.0: the transformation of the modern manufacturing process to enable man and machine to work hand in hand". *Journal of Seybold Report ISSN NO, 1533*, 9211.

Haleem, A., and Javaid, M. (2019). "Additive manufacturing applications in industry 4.0: a review". *Journal of Industrial Integration and Management*. 4(04). 1930001.

Rupp, T., and Hillekamp, V. (2021). *Environmental Business.: Green Marketing and Industry 5.0 as movement towards global-wellbeing in business processes*.

Hysa, B., Karasek, A. ve Zdonek, I. (2021). "Social media usage by different generations as a tool for sustainable tourism marketing in society 5.0 idea". *Sustainability*. 13(3). 1018.

Javaid, M., and Haleem, A. (2020). "Critical components of Industry 5.0 towards a successful adoption in the field of manufacturing". *Journal of Industrial Integration and Management*. 5(3). 327-348.

İstanbul Üniversitesi. (2021). *Sanayi Devrimi ve Sosyal Sorunlar*, https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/21_22_Guz/sosyal_sorunlar/1/index.html. E.T. Ocak 2020.

Kamali, N., and Loker, S. (2002). "Mass customization: On-line consumer involvement in product design". *Journal of Computer-Mediated Communication*, 7(4), JCMC741.

Karabacak, Z. İ. ve Sezgin, A. A. (2019). "Türkiye’de dijital dönüşüm ve dijital okuryazarlık". *Türk İdare Dergisi*. 91(488). 319-343.

Kotler, P., Kartajaya, H. and Setiawan, I. (2010). *Marketing 3.0 from product to consumer and human spirit*. Publica, Bucharest.

Kotler, P. (2016). *Marketing 4.0. A podcast interview with Philip Kotler*. <https://www.marketingjournal.org/marketing-4-0>

Lu, Y., Adrados, J. S., Chand, S. S., and Wang, L. (2021). "Humans are not machines—Anthropocentric human-machine symbiosis for ultra-flexible smart manufacturing". *Engineering*. 7(6). 734-737.

Leahy, J. (2013). "Targeted consumer involvement: An integral part of successful new product development". *Research- Technology Management*. 56(4). 52-58.

Maida, I. (20 Sep 2019). *Industry 5.0: towards a new revolution*. In Criticalcase blog. URL: <https://www.criticalcase.com/blog/industry-5-0-towards-a-new-revolution.html>.

- Margherita, E. G., & Braccini, A. M. (2021). "Managing industry 4.0 automation for fair ethical business development: A single case study". *Technological Forecasting and Social Change*. 172. 121048.
- Mekkunnel, F. (2019). *Industry 5.0: man-machine revolution (Doctoral dissertation)*. TU Wien. Vienna.
- Nahavandi, S. (2019). "Industry 5.0—A Human-Centric Solution". *Sustainability*. (Basel, Switzerland). 11(16), 4371. <https://doi.org/10.3390/su11164371> Beltz Verlag.
- Nakanishi, H. *Modern Society has Reached Its Limits. Society 5.0 will Liberate Us*. World Economic Forum. 11 January 2019. Available online: <https://europeansting.com/2019/01/11/modern-society-has-reached-its-limits-society-5-0-will-liberate-us/>, E.T. Aralık, 2021.
- Nakanishi, T., and Kitano, M. (2018). "Storage and retrieval of electromagnetic waves using electromagnetically induced transparency in a nonlinear metamaterial". *Applied Physics Letters*, 112(20), 201905.
- Narain, K., Swami, A., Srivastava, A. and Swami, S. (2019). "Evolution and control of artificial superintelligence (ASI): A management perspective". *Journal of Advances in Management Research*. 16(5). 698–714.
- Ngo, L. (2019). *The influence of ICT on the accommodation industry in the upcoming industry 5.0*. https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/267827/Template_Thesis2.pdf?sequence=2. E.T. Aralık, 2021.
- Okamoto, M. (2019) "So what is Society 5 . 0 ?", (March), 0–18.
- Østergaard, E. H. (2018). *Welcome to industry 5.0*. https://www.researchgate.net/profile/Mohamed_Mourad_Lafifi/post/Industry_40_vs_Industry_50-Does_industry_50_exist/, E.T. Ocak 2022.
- Özkeser, B. (2018). "Lean innovation approach in Industry 5.0. The Eurasia Proceedings of Science". *Technology, Engineering & Mathematics*. 2. 422-428.
- Paschek, D., Mocan, A., and Draghici, A. (2019, May). Industry 5.0-The expected impact of next Industrial Revolution. In *Thriving on Future Education, Industry, Business, and Society, Proceedings of the MakeLearn and TIIM International Conference, Piran, Slovenia*, 15-17.
- Paschen, J., Kietzmann, J., and Kietzmann, T. C. (2019). "Artificial intelligence (AI) and its implications for market knowledge in B2B marketing". *Journal of Business & Industrial Marketing*.

Prihatna, K. A., and Hereyah, Y. (2021, May). Rationalization of Digital Media in Developing Market Potential for Retail Products: Case Study in Welcoming Industry 5.0. In *MICOSS 2020: Proceedings of the 1st MICOSS Mercu Buana International Conference on Social Sciences., MICOSS 2020. September 28-29. 2020, Jakarta. Indonesia* (p. 143). European Alliance for Innovation.

Rada, M. 21 January 2018. *INDUSTRY 5.0 definition. In A Medium corporation*. URL: <https://medium.com/@michael.rada/industry-5-0-definition-6a2f9922dc48>. Erişim Aralık 2021.

Roberts, M. L., and Zahay, D. (2012). *Internet marketing: Integrating online and offline strategies*. Cengage Learning.

Rojko, A. (2017) "Industry 4 . 0 Concept : Background and Overview". 11(5). 77–90.

Saptaningtyas, W. W. E., and Rahayu, D. K. (2020). A proposed model for food manufacturing in smes: Facing industry 5.0. In *Proceedings of the International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*.

Schubert, P., and Koch, M. (2002). The power of personalization: Customer collaboration and virtual communities. *AMCIS 2002 Proceedings*, 269.

Schulze, U., M. Aanestad, M. Mähring, C. Østerlund, and K. Riemer (2018). *Living with Monsters? Social Implications of Algorithmic Phenomena, Hybrid Agency, and the Performativity of Technology, Proceedings of IFIP WG 8.2 Working Conference on the Interaction of Information Systems and the Organization*. San Francisco. CA. USA. December 11–12.2018.

Schütte, G. (2018) "What kind of innovation policy does the bioeconomy need?" *New Biotechnology* 40 (A). 2018, 82-86.

Shiroishi, Y., Uchiyama, K., Suzuki, N. (2018). "Society 5.0: For human security and well-being". *Computer*. 51. 91–95.

Sima, E. (2021). *Managing a brand with a vision to marketing 5.0. In MATEC Web of Conferences (Vol. 343)*. EDP Sciences.

Skobelev (2017). On the way from Industry 4 . 0 to Industry 5.0. 311(6), 307–311.

Skobelev, P.O. & Borovik, S.Y. (2017). On the Way from Industry 4.0 to Industry 5.0: From Digital Manufacturing to Digital Society. *International Scientific Journal "Industry 4.0"*, 2 (6): 307-311.

Taş, B. ve Şeker, Ş., E. (2017). Nöropazarlama ve Yönetim Bilişim Sistemleri. *YBS Ansiklopedi*, 4 (2).

- Upadhyay, A. K., & Khandelwal, K. (2019). Artificial intelligence-based training learning from application. *Development and Learning in Organizations: An International Journal*.
- Vinitha, K., Ambrose Prabhu, R., Bhaskar, R., and Hariharan, R. (2020). Review on industrial mathematics and materials at Industry 1.0 to Industry 4.0. *Materials today : proceedings*, 33, 3956-3960. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.06.331>
- Yavari, F., and Pilevari, N. (2020). "Industry Revolutions Development from Industry 1.0 to Industry 5.0 in Manufacturing". *Journal of Industrial Strategic Management*. 5(2). 44-63.
- Xu, X., Lu, Y., Vogel-Heuser, B., and Wang, L. (2021). "Industry 4.0 and Industry 5.0—Inception, conception and perception". *Journal of Manufacturing Systems*. 61. 530-535.
- Wadho, W., Chaudhry, A. (2018). "Innovation and firm performance in developing countries: The case of Pakistani textile and apparel manufacturers". *Research Policy*. 47. 1283–1294.
- Weber, F. D., and Schütte, R. (2019). State-of-the-art and adoption of artificial intelligence in retailing. *Digital Policy, Regulation and Governance*.
- Wrick, T. (2017). *Industrie 1.0 bis 4.0 – Industrie im Wandel der Zeit*. Industrie- wegweiser. <https://industrie-wegweiser.de/von-industrie-1-0-bis-4-0-industrie- im-wandel-der-zeit/>
- Wongmonta, S. (2021). "Marketing 5.0: The Era of Technology for Humanity with a Collaboration of Humans and Machines". *Nimitmai Review Journal*. 4(1). 83-97.
- Zengin, A.Y. ve Zengin, R. B. (2021). *Sosyal 5.0 ve Pazarlama 5.0 Kapsamında Yeşil Pazarlama Anlayışı*. Duvar Yayınları. İzmir.

MARJİNALLİK VE MAZURİYET ARASINDA TÜRKİYE'DE KADINLIK

Emel ÇOKOĞULLAR*

Öz

Türkiye'de kadının bireysel yaşamına dair sorun alanları belirlenirken eşitsizliğin, ayrımcılığın ve şiddetin farklı türleri ile karşılaşmaktadır. Kadının kenara çekildiği, bedeninin ve emeğinin patriarkal sömürüye maruz kaldığı artık en açık şekilde bilinen gerçeklikler arasında yer almaktadır. Kadının yaşamına ve rollerine dair toplumsal ve kültürel belirlenimler ve patriarkal istekler konusunda tartışılmaya fırsat tanıyacak boyutta çok da büyük bir anlaşmazlık bulunmamaktadır. Roller, yargılar, kalıplar ve talepler oldukça tanındır. Buradaki tanındık olma durumu da -yapılan araştırmalar da bunu göstermektedir ki- kadınların neredeyse hemen hepsinin yaşamının bir bölümünde şiddete maruz kaldığı, ezildiği, baskılandığı ve aşağılandığı gerçekliğinden hareket edilerek ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de kadınlar, yaşamlarına yönelik her türlü baskı ve denetime yönelik tepkilerini dile getirdiklerinde ve toplumsal cinsiyet rolleriyle belirlenen sınıra dışına çıktıklarında "marjinallik" ve "mazuriyet" tanımlamalarının içerisine yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Kadınlar, hak ve özgürlükleri için mücadele ettiklerinde genellikle "marjinallik"le suçlanmaktayken; feminist bilinç eşliğinde olmasa bile varoluşsal kaygılar nedeniyle bahsi geçen sınırı aştıklarında "mazuriyet" tanımlamaları ile birlikte anılmaktadırlar. Bu ikili adlandırma, kadınların yaşamı üzerinde bilfiil belirleyici olmakta ve değişen sosyo-kültürel dinamikler de bu meşhur adlandırma çabasını ortadan kaldırmaya yetmemektedir. Başka bir ifadeyle, Türkiye'de kadınlar, yaşamlarının farklı evrelerinde "marjinallik" ve "mazuriyet" arasında tercihte bulunmak zorunda kalmaktadırlar. Zorunlulukla şekillenen bu gerçeklik de kadınların "sıkıştırılmış hayat"larının açık bir ifadesi olarak belirmektedir. Bu çalışmada da Türkiye'de kadınların "marjinallik" ve "mazuriyet" tanımlamalarının içerisine kolaylıkla yerleştirilmelerinin nedenleri ele alınmakta ve farklı sınıfsal özelliklerin dahi bu adlandırma süreci üzerinde herhangi bir değişiklik yaratmadığı üzerinde durulmaktadır. Bu nedenle de Türkiye'de kamusal alanın yapısal özellikleri incelenmekte ve özellikle "marjinal" olma durumu ile feminist mücadeleye siyasal ve toplumsal açıdan yüklenen olumsuz çağrışımlar arasındaki ilişkinin ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kadın, Kamusal alan, Marjinallik, Mazuriyet, Toplumsal cinsiyet rolleri.

Jel Kodları: J71, Z13, Z19

* Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, emel.cokogullar@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9975-1618

Makale gönderim tarihi: 13.06.2021

Makale Kabul tarihi: 20.09.2021

Künye Bilgisi: Çokoğullar, E. (2022), "“Marjinallik” ve “Maruziyet” Arasında Türkiye’de Kadınlık”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 139-164.

Femininity Between “Marginality” and “Excuse” in Turkey

Abstract

Different types of inequality, discrimination and violence are encountered while determining the problem areas regarding the individual life of women in Turkey. It is now among the most clearly known realities that the woman is stepped aside and her body and labor are subjected to patriarchal exploitation. There is not a great deal of disagreement to allow discussion about the social and cultural determinations and patriarchal aspirations of women's life and roles. Roles, judgments, patterns and demands are quite familiar. The state of being familiar here, as well as research shows, emerges from the reality that almost all women are exposed to violence, oppressed, suppressed and humiliated at some point in their lives. In Turkey, women are tried to be included in the definitions of "marginality" and "excuse" when they express their reactions to all kinds of suppression and control in their lives and when they go beyond the limits determined by gender roles. While women are often accused of "marginality" when they fight for their rights and freedoms; even if they are not accompanied by feminist consciousness, they are referred to with the definitions of "excuse" when they exceed the aforementioned limit due to existential concerns. This dual naming is effectively determining the lives of women, and the changing socio-cultural dynamics are not enough to eliminate this famous naming effort. In other words, women in Turkey have to choose between "marginality" and "excuse" at different stages of their lives. This reality, which is shaped by necessity, appears as a clear expression of the "compressed lives" of women. In this study, the reasons why women are easily included in the definitions of "marginality" and "excuse" in Turkey are discussed and it is emphasized that even different class characteristics do not make any difference on this naming process. For this reason, the structural features of the public sphere in Turkey are examined and it is aimed to reveal the relationship between being "marginal" and the negative connotations attributed to the feminist struggle in political and social terms.

Keywords: Woman, Public sphere, Marginality, Excuse, Gender roles.

Jel Codes: J71, Z13, Z19

Giriş

Türkiye, modernleşme sürecini oldukça sancılı ve bir o kadar da kapsamlı bir şekilde sürdürmüştür ve kimi siyasi tarihçilere göre, bu süreç hâlâ devam etmektedir. Siyasal alana ilişkin talepler, modernleşme dinamikleri ile birlikte ortaya çıkmış ve Türkiye'nin toplumsal, kültürel dokusundan ve dini belirlenimlerinden kaynaklanan gitgellerle örülü bir görüntü ile karşılaşmıştır. Birtakım ideolojik önyargıların da eşlik ettiği bu durum bazen karmaşık bir görüntü ortaya çıkarmış bazen de küresel yapılanmanın gereklilikleri nedeniyle nispeten daha kolay ve rahat koşullarda gerçekleşmiştir. Kadın ile ilgili konular da neredeyse tartışmaya yer vermeyecek düzeyde bu sürecin temel noktasını oluşturmuş ve pek çok araştırmacının da değindiği üzere, kadının yaşamına dair oluşturulmaya çalışılan politikalar da bu temel olma durumuna uygunluk içerisinde gelişmiştir.

Türkiye'de kadının yaşamı ve yaşamına dair birçok özellik genel olarak Osmanlı son dönem modernleşme süreciyle birlikte değişime uğramaya başlamıştır. Kadın, farklı deneyimler elde edebilme olanağı elde etmiş ve en önemlisi de eğitim olanaklarından yararlanmaya başlamıştır. Öte yandan yine de bu deneyimleme fırsatları ya da olanakları, geleneksel, kültürel etkenler ve dinî belirlenimler nedeniyle erkek egemen yapının sınırları içerisinde kalmıştır. İmparatorluğun dönem itibariyle kapitalistleşme-modernleşme dinamikleri ile karşılaşması ve milliyetçilik ayaklanmaları ile yüzleşmek zorunda kalması, politikaların yönü ve içeriği üzerinde de doğrudan etkide bulunmuştur. Öyle ki gerekli görülen hallerde, politika değişiklikleri yapılmıştır. 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile ulus-devletin inşasına yönelik yöntem ve stratejiler benimsenmiş ve iktidar ilişkileri yeniden kurulmaya çalışılmıştır. Hem bu stratejilerin belirlenmesi sürecinde hem de iktidar ilişkilerinin içeriğine yönelik paradigmatik değişimde, kadının kamusal ve siyasal alan ile ilişkisinin nasıl kurulacağı üzerine odaklanılmıştır. "Geleneksel" olan ile çatışmanın kaçınılmaz olduğu bu dönemde kadınlar, hem eski hem de "modern" toplumun simgesi olarak belirlenmiş ve "ideolojik mücadelenin odağı"nda yer almışlardır¹ (Sayılan & Bora, 1998).

¹ Gerçekten de daha en baştan, kadının yaşamının ideolojik, toplumsal ve dinî kaygıların ya da belirlenimlerin merkezine yerleştirilmesi, günümüze kadar ulaşan süreçte kadınların eşitlik ve özgürlük mücadelelerinin temel nedenlerinden biri olmuştur. Bu odağında yer alma ya da odakta konumlandırma, her defasında "kadına bakma" ile sonuçlanmıştır. "Kadına bakma", beden, emek ve cinsellik kısıncında erkek egemenliğini tehdit eden bir durumu arayan tavrın neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Fatmagül Berktaş'a göre (2006: 77), imparatorluğun dağılarak yerini Cumhuriyet'e bırakması, toplumsal sarsıntı ve değişimler yarattığı gibi bireysel açıdan da "derin travmalara, kaygı ve korku duygularının" da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Berktaş (2006), hemen her toplumda ve çeşitli dönemlerde gözlemlendiği gibi Türkiye'de de bu kaygıların, "simgesel olarak cinsel kimlikler alanına, özellikle de 'kadın' kimliğinin kurgulanmasına" yöneldiğini/yansıdığını ileri sürmüştür.² Nitekim Cumhuriyet ile birlikte kadının bireysel ve toplumsal yaşamıyla ilgili birbiri ardına kapsamlı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Kadın kimliğinin hangi öğelerle donatılacağı, kadının toplumsal üretimdeki yerinin ne olacağı ve kamusal alanda nasıl bir görüntüye sahip olacağı ortaya konmaya çalışılmıştır. Ancak cinsel kimliğe ait izlerin ve görüntülerin kontrol altına alınarak bu kimliğin öne çıkmasını engelleyecek "cinsiyetsizlendirme" politikası da benimsenmiştir (Kandiyoti, 1997: 217). Dolayısıyla dişillik denetlenmesi politikasına uygun düzenlemelerin yapılması, cinsiyetler arasındaki hiyerarşiyi ortadan kaldırmamış ve Deniz Kandiyoti'den (1982) alıntılanarak belirtmek gerekirse, Türkiye'de yaşanan değişim temelinde toplumsal cinsiyet ilişkileri, kadın rolleri ve cinsellik konularında etkili olmamıştır. Toplumsal cinsiyet rolleri ile şekillenen tüm görev ve sorumluluklar, kadını eril egemenliğin karşısında yine pasifize etmiştir. Meslek edinebilmesi, istihdam olanaklarından yararlanabilmesi ve ev dışına çıkabilmesi, cinsiyete dayalı eşitsizliği ortadan kaldıramamıştır. Berktaş (1996) ise yine başka bir çalışmasında, "Cumhuriyet dönemi boyunca kaydedilen ekonomik ve toplumsal gelişme süreci, toplumun ve devletin erkek-egemen yapısını ve kadınların ikincil statüsünü değiştirmemiş, hatta yıllar içinde kadınların bazı alanlarda (örneğin kentsel işgücüne katılım ve siyasal yaşam) gerileyen bir toplumsal kategori" olduklarını ileri sürmüştür. "Gerileyen bir toplumsal kategori" olma durumunun günümüzde de devam ettiğini söyleyebilmek mümkündür ve eril tahakküme dayalı cinsiyet rejimi, kadının bu gerileme durumunun sürekliliğinin birincil nedeni olarak belirlemektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile güç kazanan iktidar ilişkileri, gerileme durumu ile birlikte düşünüldüğünde kadını "ortada" bırakan ya da "ortada" kalmasına neden olan söylem, politika ve pratiklerle varlığını sürdürmektedir. Bu "ortada" olma hali, kadının özel ve kamusal hayatı

² Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Fatmagül Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, 5. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

üzerinde belirleyici olmaya devam etmekte ve yaşam deneyimleri açısından farklı olmayan kadınlar bile Türkiye'de "marjinallik" ve "mazuriyet" tanımlamaları ile yaşamak zorunda kalmaktadırlar. Kadınlar özel ve kamusal hayatta kendileri için yapılan tanımların, belirlenen kalıpların ve varılan yargıların dışına çıkarak feminist mücadeleye dahil oldukları anda "marjinal" olarak adlandırılmakta ve aslında suçlanmaktadırlar. Zira birçok araştırmacının değindiği üzere, toplumsal ve kültürel özellikler nedeniyle "marjinallik" hoş karşılanmayan ve düzenin bizzat kendisiyle sorunu olan şekilde tanımlamalar eşliğinde değerlendirilmektedir. Cinsiyet rollerine dair geliştirilen itirazlar, kadın bedeninin ve emeğinin sömürsü ile güç kazanan toplumsal ve siyasal yapılara yönelik karşı duruşlar, patriarkanın tehditkâr bulunduğu durumları imlemektedir. Bu tehdit de başta aile olmak üzere toplumsal düzenin temel kurumlarına yöneltilmiş kabul edilmektedir. "Mazuriyet" ise feminist bilinçle özgürlük talebinde bulunmasa dahi kadınlık rolleri ve görev alanı ile birlikte yapılan gündelik itirazlar ortaya çıktığında tanımlanmaktadır. Sınırları belli ve üzerine çok da tartışılmayacak nitelikte olan bu iki adlandırma, sınıfsal ya da etnik farklılıkları da görmezden gelecek şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kadınların "marjinallik" ve "mazuriyet" arasında âdeta sıkıştırılarak hapsedilmesi, birçok faktörle bağlantılı bir şekilde açıklanabilmektedir. Kınama ve suçlama belirginlik kazanmakta ve "marjinallik" tanımlamaları da tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Feminist olmak ve toplumsal cinsiyet eşitliğini savunmak ve talep etmek, patriarkal pratiklerin sınırlarını zorlayıcı unsurlar barındırmaktadır. Endişe ve korku uyandıran bu eşitlik arayışı, toplumun dışına bir yerlere sürgüne neden olabilmektedir. "Marjinallik", korku uyandıran ve erkek egemenliğini tehdit eden unsurlar barındırmakta ve "kötülük" içeren çağrışımlarda bulunmaktadır. Muhafazakâr kaygılar ve otoriter eğilimler de cinsiyet rollerine yönelik feminist eleştiri karşısında çok daha tahammülsüzlük içerisinde bir politik tavır sergilemektedir. Örneğin Macaristan ve Polonya gibi ülkelerde toplumsal cinsiyet çalışmalarına yöneltilmiş kısıtlama ve engelleme çabaları, bu politik tavrın bir yansıması olarak değerlendirilebilmektedir. Son dönemlerde özellikle aile kurumunun tehdit altında olduğu ve bu tehdidin de toplumsal cinsiyet eşitliği savunusu üzerinden cinsiyet rolleri hedef alınarak gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir. Türkiye'de de toplumsal cinsiyet rolleri ile ilgili sorgulamanın aile kurumunu yıpratmış ve toplumsal yapıya zarar verdiği, özellikle son dönemlerde siyasal iktidar tarafından dile getirilmektedir. Nitekim Türkiye, İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme kararını da bu iddialarla birlikte ilan etmiş ve ailenin önemine dikkat

çekilerek toplumsal cinsiyet bir "mesele" olarak tanımlanmıştır.³ Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'yi "aile erkil bir millet" olarak tanımlamış, inançta ve değerlerde olmayan şeylerin "marjinal", "zararlı" ve "çarpık" olarak değerlendirileceğinden bahsetmiştir (İstanbul Sözleşmesi'ni savunan kadın örgütleri neden sözleşmeden yana, karşı çıkanlar ne diyor?, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49473457>, 2020, 18 Ağustos). "Aile erkil bir millet" şeklinde yapılan tanımlamanın ortaya çıkaracağı sonuç da ailenin üstünlüğü ve biricikliği olmakta; aile karşısında diğer her şey önemsizleşmekte ve ikincilleşmektedir. Bu nedenle de ailenin, toplumsal değerlerle ve inançlarla uyum içerisinde olan özelliklerine yönelik her türlü eleştiri ve sorgulama, toplumsal dışlanmayı da beraberinde getirmektedir. Bu eleştiri ve sorgulamadan ziyade gündelik yaşamın rutinine ve sıradanlaşan monotonluğuna yönelik bir itiraz ise toplumsal açıdan "mazur" görülebilecek davranış, söz, eylem ve tavır olarak kabul edilebilmektedir.

Bu çalışmada da Türkiye'de kadınların "marjinalite" ve "mazuriyet" arasında sıkıştırıldıkları sorunsalı üzerinden hareket edilmektedir. Kadınların bu denli kolay adlandırılarak tanımlanmaya çalışılması ve en nihayetinde de patriarkal dil tarafından kadının "nesneleştirilmesi" süreci üzerinde durulmaktadır. Belirlenen amaca göre de öncelikle Türkiye'de kadınların kamusal alana çıkmak için uymaları gerekli görülen kuralların neler olduğuna değinilmekte ve dolayısıyla Cumhuriyet'in ilanının ardından kamusal alanın kadınlar için anlamı incelenmektedir. Bunun için de feminist literatürde öne çıkan kaynaklardan yararlanılmakta ve kadınların günümüzde de farklı boyutlarıyla devam eden "sıkıştırılmış hayat"ları ele alınmaktadır. Türkiye'de kadınların feminizmle kurdukları ilişki nispetinde nasıl bir kadın profiline yerleştirildikleri ve bireysel yaşamlarına dair söyledikleri üzerinden ne tür bir kalıp ve dil ile karşılaştıkları, çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışma boyunca üzerinde durulan "marjinalite" ve "mazuriyet" eksenli siyasal ve toplumsal tanımlamaların, Türkiye'de aile ve toplumsal cinsiyet rolleri ile ilişkisi ve kadının kamusal alandaki görünürlüğünün sınırlılıklarının ortaya konması amaçlanmaktadır. Ayrıca son dönemlerde, siyasal iktidarın ailenin önemine vurgu yaparak ailenin tehdit altında olduğu yönündeki

³ Yapılan son güncellemeler ve eklemeler için bkz. *İstanbul Sözleşmesi'ni savunan kadın örgütleri neden sözleşmeden yana, karşı çıkanlar ne diyor?*, Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49473457>, 26 Ağustos 2019, son güncelleme 18 Ağustos 2020.

açıklamalarının⁴ özellikle "marjinallik" ile ilişkilendirilerek ele alınmasının nedenleri üzerinde durulmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

"Marjinal" kavramı günümüze kadar ulaşan süreçte farklı anlam ve bağlamlarda kullanılmış ve hâlâ kullanılmaya devam etmektedir. Toplumsal ve siyasal açıdan kullanımlarına bakıldığında ise "marjinal" kavramının, olumsuz birtakım çağrışımları yansıttığını söyleyebilmek mümkündür. "Aykırılık", "kriz", "toplumdışılık" şeklinde tanımlanan sorun alanlarının "marjinal" kavramı ile ele alındığı görülmektedir. Örneğin Robert E. Park'ın 1928'de yayımladığı *Human Migration and the Marginal Man* adlı makalesindeki "marjinal" kavramının kullanımı, genel anlamda bu sorun alanlarına değinmektedir. Park (1928), bu makalesinde göç, nüfus hareketi ve kültürdeki ilerleme arasında bağlantı kurmakta, göçün ve hareketliliğin sonuçlarının aynı olduğundan bahsederek her iki durumda da geleneğe ilişkin bir bozulmanın olduğunu öne sürmektedir. Göçün sonuçlarından biri, bireyin kendisini iki farklı kültürel grupta yaşama çabası içerisinde bulmasıdır ve bu durumun da bireyin "kararsız bir karakter" ya da "karakteristik davranış biçimlerine sahip bir kişilik tipi" üretmesine neden olmasıdır (Park, 1928). Park, bu kişilik tipini de "marjinal" olarak açıklamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Park'ın bu çalışmasında "marjinal", mevcut yapıya ve kurallara uyum sağlama açısından çeşitli sorunlar yaşayan ve bu sorunları da yansıtan bireyler olarak belirlenmektedir. 1928'den günümüze ulaşan süreçte de "marjinallik", sosyolojik anlamı itibariyle farklı bağlamlara yerleştirilerek karşımıza çıksa da Park'ın çizmeye çalıştığı çerçevenin çok da uzağında görünmemektedir. Başka bir ifadeyle, Park'ın göç ve nüfus hareketliliğinin sonuçlarından yola çıkarak ele aldığı "marjinal", günümüzde de mevcut düzene uygun düşen davranış biçimi geliştire(meyen ve kuralların dışına çıkan anlamlarına gelecek şekilde kullanılmaktadır. "Aykırılık" ve dolayısıyla toplumsal açıdan sınırların zorlanması ya da aşılması durumu da "marjinallik" olarak tanımlanmaktadır. "Marjinal" olma durumu, topluma ait olan değerlere ve kültürel özelliklere "yabancılaşma" ve "dışarıda kalmışlık" ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Yaşadığı toplumun tarihine, kültürüne, değerlerine, gelenek ve göreneklerine karşıtlığı anlatmaktadır. Bu durum aynı zamanda çelişki ve çatışmanın da nedeni olmaktadır.

⁴ Bu konuda ayrıntı için bkz. Emel Çokoğullar Bozaslan, Muhafazakârlık ve AK Parti'nin Aile Politikaları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, 2018.

Edward Said'in (1995) *Entelektüel- Sürgün, Marjinal, Yabancı* adını taşıyan çalışmasında da entelektüel ve sürgün ilişkisi ele alınırken sürgünün ortaya çıkardığı sonuçlar üzerinde durulduğu ve sürgünle birlikte ortaya çıkan travmatik durumlardan bahsedildiği görülmektedir. Tabii Said, bu çalışmasında entelektüelin toplum içerisindeki konumundan hareketle sürgün üzerinde durmakta ve sürgünü geçmiş-bugün ve gelecek arasında gidip gelme, anlamlandırılmama, amaçsızlık gibi durumlarla birlikte değerlendirmektedir. Said (1995), sürgün ile birlikte "toplumdışılık" kavramını da kullanmakta ve toplumun kenarına, dışına gönderilme, kabullenilmeme durumunu anlatmaya çalışmaktadır. "Toplumdışılık", "uygun davranış geliştir(e)meme" ve "aykırılık" şeklinde anlamlandırılma çabasına, Antoine Bailly ve Eric Weiss-Altaner'in (1995) *Thinking About the Edge: The Concept of Marginality* başlıklı çalışmalarında da rastlanmaktadır. Bailly ve Weiss-Altaner'in "marjinalite" kavramını açıklarken ekonomik, toplumsal ve siyasal açıdan ortaya çıkan bir krizden bahsettikleri ve yine bir sorun tanımlamasından yararlandıkları görülmektedir.

Türkiye'de kadın ile toplumsal cinsiyet rolleri ve geleneksel kalıp yargılar arasındaki ilişki de özellikle son dönemlerde çoğunlukla "marjinalite" üzerinden kurulmaktadır. Cinsiyet rollerine itiraz geliştiren ve bu itirazını, eylem, söz, davranış ve tarzıyla ortaya koyarak buna yönelik feminist mücadele yürüten kadınlar, kolaylıkla "marjinal" olarak tanımlanabilmektedir. Bu boyutuyla "marjinalite" toplum tarafından belirlenen ve inşa edilen değerlere, inançlara ve pratiklere doğrudan tepkisellik içerisinde olma durumunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla "marjinalite", cinsiyet rolleri ile uyumsuzluk ve çatışma içerisinde olma durumu olarak toplumsal yapının tehdidi ve zarar görmesi anlamına gelecek şekilde de kullanılmaktadır. Feminist eleştirel perspektif geliştirilmesi ve bu perspektifin özellikle kadın bedeni, emeği, cinselliği ve kadınlık rollerine itiraz şekline bürünerek eylemsel karakter kazanması "marjinal" olanı tanımlamaktadır. Feminizmin, eril tahakküme, erkeğin egemen konumuna, kültürel ve toplumsal baskılanmaya ve siyasal otoriterleşmeye yönelik mücadelesi de marjinaliteye içkin tehdit ve tehlike algısıyla birlikte kurgulanmaktadır.

Feminizm, kadınların karşı karşıya kaldığı her türlü baskı, ezme ve şiddet biçimleri karşısında her alanda eşitlik ve özgürlük mücadelesi yürütmektedir. Bu nedenle de feminizm, kadın bedeni, emeği ve yaşamının patriarkal kontrol alanının dışına nasıl çıkartılabileceği ve kadının özellikle kamusal alanda varoluşunun nasıl sağlanabileceği soruları üzerinden hareket etmektedir. Kadınların kılık-kıyafet, tarz, üslup ve davranışlarından ötürü maruz kaldıkları

dışlanma ve adlandırma sorunu, toplumsal cinsiyet rollerine yönelik eleştirilerle birlikte ele alınmaktadır. Feminist hareket, tüm bu sorun alanlarına yönelik etkili bir politik duruş sergilemekte ve özellikle 1980 sonrası dönemden günümüze ulaşan süreçte, kadınları baskılayan iktidar araçlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu iktidar araçları, günümüz toplumlarında kapitalizmin krizlerle daha da karmaşık hale gelen varlığını sürdürme çabasında farklı şekiller ve görüntüler kazanabilmektedir. Sylvia Walby (2016: 311-312), karmaşayı farklı tarihsel dinamikler üzerinde durarak açıklamakta ve kadın sömürsünün genişleyerek yayılan haline vurgu yapmaktadır. Patriarkal denetim, herhangi bir boşluk bırakmayacak şekilde özel alanı ve kamusal alanı kadın aleyhine müdahalelere açık hale getirmekte ve özellikle kamusal alanda "dışarıda" bırakma ve sınırda tanımlama tavrını sürdürmektedir. Bu nedenle de kamusal alanın, süreç içerisinde ritüeller, eylemler, davranışlar, hareketler ve aktörler açısından dizayn edilme şekli oldukça önem kazanmakta; geleneksel-kültürel dokunun sahip olduğu özellikler ve siyasal dinamiklerin farklılığı öne çıkmaktadır. Feminist teori de özel alan-kamusal alan ayrımı başta olmak üzere, patriarkanın egemenliğinde ilerleyen üretim-yeniden üretim süreçlerini açıklamanın önemi üzerinde durmaktadır. Aileye, dinsel inanç sistemlerine, geleneklere, toplumsal kurumlara, iktisadi ve siyasî yapılanmaya yönelik eleştirel bir yaklaşım geliştirilmektedir. Feminist siyaset tam da bu noktada devreye girmekte ve sorgulama sürecini etkin bir şekilde başlatmaktadır. Serpil Sancar'ın (2017: 35) tanımından yola çıkarsak, "feminist siyasetin belirleyici/ayırt edici özelliği onun modern endüstrileşmiş toplumlarda erkek egemenliğinin kendini nasıl sürdürdüğünü ve kadınlara bu egemenliği nasıl kabul ettirdiğini sorgulayan eleştirel yaklaşımıdır." Özel alana ve kamusal yaşama eleştirel yaklaşım, günümüze kadar ulaşan süreçte kadın yaşamının ve kimliğinin neden ötelenerek değersizleştirildiğini tartışmaya çalışmaktadır. Kamusal alanın kadını neden dışladığı ya da ikincilleştirerek tehditkâr unsurları kadına atfederek sınırlar belirlediği, feminist siyasetin ele aldığı konular arasında yer almaktadır.

2. "Samimiyet Alanı" ve "Endişe Alanı" Olarak Kamusal Alan⁵

Cumhuriyet'le birlikte hızla yapılmaya başlanan inkılaplar ile kadının toplumsal ve siyasal konumu ele alınmış ve hukuki statüsü ile ilgili Medeni Kanun başta olmak üzere farklı alanlarda düzenlemeler yapılmıştır. Dönemin koşullarının oldukça hassas bir şekilde cereyan ettiğine ve milliyetçilik savunusunun tüm imge ve deneyimlerle kendini gösterdiğine tanıklık edilmiştir. Laik hukuk kuralları ile dinî imge ve sembollerin kamusal alanın dışına gönderilmeye çalışılması ve kadının kamusal alandaki modern görüntüsü, yeni devletin öncelikleri arasında yer almıştır. Ulus-devletin yaratılma ve kamusal alanının laiklik politikaları ile dinî unsurlara yer vermeyecek şekilde oluşturulması süreci incelendiğinde de dışarıda bırakma ya da bırakmama durumunu daha açık bir şekilde izleyebilmek mümkün hale gelmektedir.

Kadının modern görüntüsü, feminist kuramcılar tarafından belirtildiği üzere rejimin inşası ve laikliğin somutluğunun izlenebilirliği açısından işlevsel kabul edilmiş ve kamusal alanda gelenekselliğin kadın bedeni üzerinden törpülenmeye çalışılması çabası ortaya çıkmıştır. Nitekim aranan ve kavuşulması arzulanan modern görüntüye kadına yüklenen bu misyon ile ulaşılmaya çalışılmıştır. Feminizmin, Cumhuriyet Dönemi boyunca kadın politikalarına yönelik eleştirisi de genel olarak hep bu noktadan gelmiştir. Yapılan düzenlemelerin kadın özgürlüğünü sağlamaktan ziyade kadın üzerinde başka denetim araçları yarattığı dile getirilmiştir.⁶ Cumhuriyet ile birlikte kadının kamusal alana çıkışı ve siyasal haklarını elde etmesi süreci, Osmanlı'nın geride kaldığını anlatır niteliğe bürünmüştür; ancak bu kez yeni sınırlarla çevrelenmiş Batı ile temasını arttırmış bir ataerkillik ortaya çıkmıştır (Berktaş, 2015: 100-102). Yeni sınırlar, kalıplar ve yargılar da kadının kamusal alanla hemen her irtibatında Batı'dan esintiler taşıyan bu ataerkilliğin farklı cephelerini ortaya koymuştur.

⁵ Kamusal alana dair bu açıklama için bkz. Nükhet Sirman, "Türkiye'nin Kamusunda Endişe", *Amargi*, Yaz 2006, Sayı: 1, ss. 19-21.

⁶ Bu konuda farklı açılardan tartışmalar için bkz. Zehra Toska, "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Der. Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998; Ayşe Saktanber, "Kemalist Kadın Hakları Söylemi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002; Ayşe Kadioğlu, "Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Der. Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998; Fevziye Sayılan, Aksu Bora, "Resmî İdeolojide Kadın Hakları Söylemi", *Birikim*, Sayı 105-106, Ocak/Şubat 1998.

Nükhet Sirman'ın (2006) da değindiği üzere, Türkiye'de kadının kamusal alana çıkışı "özgürleştirici" olmaktan ziyade aslında gerek kadınlar gerekse toplumun tüm kesimleri adına daha da kısıtlayıcı olmuş ve kamusal alan, siyasi fikirlerin tartışıldığı bir alan olmanın ötesinde bir "vitrin, sevgi ve saygının düzenlendiği bir samimiyet alanı" olarak ortaya çıkmıştır. Partha Chatterjee (2000), bu durumu "milliyetçiliğin savunduğu yeni ataerki" ile açıklamaya çalışmış ve bu "yeni ataerki'nin" kadın özgürleşmesi'ni ulusal egemenlik hedefleri içinde eriterek "kadınları yeni, bir o kadar da meşru bir ikincillik konumu" ile baş başa bıraktığı üzerinde durmuştur. Chatterjee'nin bahsettiği bu "yeni ataerki", ulus devletinin inşası ve milliyetçiliğin gelişimi ile birlikte kadına dair politik söylem üzerinde etkili ve belirleyici olmuştur (2000: 113).

Sirman'dan alıntıyla devam edersek bir "samimiyet alanı" olarak kamusal alanın sınırları, kadının belirlenen ölçülerdeki modernliği ile çizilmiştir. Eğitim olanaklarından erkek yurttaşlarla birlikte eşit bir şekilde yararlanabilmesinin ve daha sonrasında da bir meslek edinebilmesinin sağlanması adına gerekli yasal önlemler alınmaya çalışılmıştır. Ancak genellikle işlendiği ve değinildiği üzere, bu meslekler kadının ev içi rolleri ile uzantılı olabilecek nitelikte olmuştur. Övgüyle anılan birtakım spesifik örnekler ise oldukça radikalleştirilerek sunulmuştur ve bugün dahi bu örneklerin radikalliğini korudukları görülmektedir. Bu övgüyle örülü radikal sunumdaki ısrar da patriarkal dilin, kadını ikincilleştirme çabasını ve yersizlik söylemini genel bir bağlama oturtma arayışında kendini göstermektedir. Zira "yeni devlet", kadının kamusal görünürlüğü adına hukuksal açıdan önemli düzenlemeler yapmakla birlikte genel olarak dile getirildiği üzere, kadının toplumsal cinsiyet rollerinin eşitsiz yapısının kaynağı ile bağıni koparmamıştır. Kimi siyasi tarihçilere göre, zamanın ve mekanın koşulları bunu gerektirmiştir ve halihazırdaki koşullar içerisinde gelenek ve dinî kaidelerin toplumla âdeta bütünleşmiş taraflarına yönelmekten yana tavrın sakıncalı olabileceği düşünülmüştür. Gerçekten de eşitsizliğin ortadan kaldırılamaması ya da çok temel birtakım gerçekliklerle yüzleşmekten kaçınılması, varlığını hâlâ sürdürdüğünü gördüğümüz kadına ilişkin önyargıların kendini koruyarak yaşamasına neden olmuştur. Patriarkal dilin otoritesi derinden sarsılmamış, hatta kimi feminist kuramcılarının ifade ettiği üzere kadınlar için yeni olumsuz/engelleme tanımlamalar ve önyargılar ortaya çıkmıştır. Kadınların kamusal alana çıkışları ve kamusal alandaki konumları, hem kadınlar hem de erkekler açısından büyük bir değişim yaratmamış ve kadınla ilişkilendirilen roller, görevler, beklentiler varlığını sürdürerek kadınların yaşamına daha farklı müdahalelerin ve bu

müdahalelere bağlı olarak yeni sorunların da yerleşmesine neden olmuştur (Bora, 2017: 751-752).

Ayşe Saktanber'e (2004) göre, Cumhuriyet'in yaratmaya çalıştığı "peçesiz yeni kadın", kamusal alanda varlığını meşrulaştırabilmek adına kendi kimliği üzerinde belirlenen yeni sınırları ve davranış kalıplarını benimsemiştir. Böylece "...koyu renkli kostümler, kısa saç ve makyajsız yüzlerle kamusal yaşama girmiş ve böylece erkeklerin şerefine kadınların davranışlarıyla yakından bağlantılı olduğu bir toplumda cinsiyetsizliği adeta bir erdem haline getirerek kamusal varlığını meşrulaştırabilmiştir." (Saktanber, 2004: 328). "Yuva"nın koruyuculuğu, inşası ve her defasında yeniden derlenip toparlanma görevi, "yuva"nın problemlerini ortadan kaldırma ve bu yolla bir süreklilik kazanmasını sağlama sorumluluğu kadına verilmiştir. Nira Yuval-Davis ise (2003) "yuva" tasviri üzerinden hareketle kadının milletin yaratım ve yeniden üretim sürecinde üstlendiği o devasa roller üzerinde durmuş ve Yuval-Davis'e göre, "...kadınlar milletin sadece biyolojik yenide üreticileri olmayıp, aynı zamanda da kadınlara kültürü çocuklara iletmekten ve "yuva"yı özgül bir kültürel biçimde kurmaktan sorumlu "kültür" muhafızları olma görevi verilmiş, milletin kültürel yeniden üreticileri" olarak tanımlanmıştır (2003: 214). Dolayısıyla aslında "yuva" ve kamusal alan arasındaki gerilim ve çatışma devam edegelmiştir. Kadının kamusal alanda cinsiyeti ile bulunmasının, bulunma amacının ve şeklinin farklı bağlamlara yerleştirilerek "sorun" olarak kabul edilmesi gerçekliği ile karşılaşılmaktadır. Zira Türkiye'de kamusal alanın kimleri içerisine dahil ettiği ya da kimleri dışarıda bırakacak şekilde oluşturulduğu hâlâ tartışılan konular arasında yer almaktadır.

Ulus-devlet inşası, yeni rejimin dinamiklerinin hazırlanması, "yuva"nın düzenlenmesi, kamusal alanın sınırlarının çizilmesi ve kadına dair politikaların oluşturulması sürecinin neredeyse eş zamanlı bir şekilde ilerlediği görülmektedir. Bu süreçte kadınların nasıl bir misyon yükleneceği ve bu misyona uygun düşen davranışların neler olduğu tüm detaylarıyla ortaya konmuştur. Kadınların hak ve özgürlükleri için bizzat kendilerinin mücadele etmeleri ve bu konudaki kararlı duruşları, siyasal sistemin kabul edemediği hatta bu hareketliliği görmeyi dahi istemediği bir duruma işaret etmiştir.⁷ Hak ve özgürlüklerle ilgili temel birtakım

⁷ Bu konuda bkz. Yaprak Zihnioğlu, Nezihe Muhiddin, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

eksikliklerin, yeni rejimin esenliği adına da ortadan kaldırılacağı mesajı verilmiştir. Dolayısıyla da kadınların bilfiil bu hak ve özgürlük mücadelesine katılmalarının ilk andan itibaren "yersizliği", "zamansızlığı" ve "anlamsızlığı" sıklıkla dile getirilmiştir. Ortaya çıkan ve her geçen zaman diliminde belirginleşen bu eylem tarzı da patriarkal örüntülerden kop(a)mamaktan kaynaklanmıştır. Kadınların feminist mücadeleleri de bu nispette topluma ve ahlâka uygun düşmeyen tavır, hal ve hareketler, eylemler, tasavvurlar şeklinde değerlendirilmiştir. "Yerini bilmesi" istenen "toplumsal kategori", bu anlamda hep kadınlar olmuştur. "Yerini bilmek" de muğlak bir ifade şekli ya da toplumsal arayış gibi dursa da aslında kadının "öteki" olarak konumlandırılışını özetlemiştir.

Meltem Ahıska (1994), kadının "öteki" olarak kurulmasının ve bu kuruluşun dile yansiyarak sembolleşmesinin, kadınların erkekler tarafından ezilme ve sömürülme biçimleriyle iç içe geçtiği üzerinde durmuştur. Ahıska'ya (1994) göre, "kadının dilde bir metafor haline gelmesi, kadınları kuşatan bir yaşamsallık kazanmıştır. Mitlerle kurulan bu kültür, kadın için sadece dışarı değil, aynı zamanda içerisidir de. Kadını sınırlayan, özne olmaktan alıkoyan bir engel olduğu kadar, kadınlar tarafından her zaman onaylanmış olmasa da içselleştirilmiş bir kültür yaratılmıştır." Kadınlar tarafından onaylanmasa da varlığını sürdüren ve içselleştirilmiş de olan bu kültür ve kültürle iç içe geçmiş daha birçok unsur, kadının "öteki" olarak kuruluşunun ve bu kuruluşun ardından sınırların belirginleşmesinin nedenlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu sınırların görünmezliğini de aslında bir bakıma Kemalist devrimin temsiliyete dair beklentileri oluşturmuş ve bilindiği gibi Kemalist devrim, kadınlara dair çok temel ve bir o kadar da önemli olan taleplerle gelmiş ve tarz, üslup, dil ve görüntü ile ilgili kalıplar tanımlamıştır. Öyle ki eşitlik idealleri ve deneyim özgüllüğü, temsiliyet ve toplumsal hiyerarşilerin yeniden biçimlendirilmesi arayışının gölgesinde kalmıştır. Bu siyasal ve toplumsal talepler yerine getirilmeye çalışılmış ve kadınlar, kamusal alandaki yerlerini devletin kendilerinden beledikleri şekilde almaya çalışmışlardır. Daha sonra Kemalist kadınlar olarak da adlandırılacak olan bu kadınlar, neredeyse hemen hiç "marjinal" olarak tanımlanmamışlarsa da "mazeret" görülmesi gereken davranış ve tavırlar oldukça geniş bir alanda ele alınmıştır. Bu süreçte cins kimliklerini gizlemişler ve daha ziyade kendilerini "devletin saygın temsilcileri" olarak sunarak "ideolojik ve kurumsal bağları sayesinde, kendilerine, ataerkil ahlâkı tehdit etmeyen, cinsel açıdan mütevazı ve saygın bir konum" edinebilmişlerdir (Durakbaşı, 2017: 26-27). Bu kabullenilme durumu, kadınlar açısından aslında çok da kolay gerçekleşmemiştir. Cins kimliğinin ötelenmesi ya da saklanması, başlı

başına cinsiyete dair bir bunalım, utanma ve beden bu kez farklı boyutlarda görmezden gelinmesi şeklinde beliren yeni sorun alanları ortaya çıkarmıştır. Kamusal alana dair endişelerle doğrudan bağlantılı olan cins kimliğine dair sınırlar çekme durumu, Anadolu kadını ve şehirli kadın ayırımında da belirginlik kazanmıştır. Anadolu kadınını yüceltirken şehirli kadını Anadolu kadınından farklılaştırarak şehirli kadına olumsuz özellikler yüklenmesi, kamusal alana dair endişelerle ilgili olmuştur (Bora, 2005: 251).

3. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: "Marjinallik" ve "Mazuriyet"

Toplumsal cinsiyet, kadın ve erkeğe toplum tarafından nasıl bir kadın ya da erkek olunacağını anlatmaktadır (Connell, 1998). Toplumların sahip olduğu siyasal ve kültürel özellikler değişiklik göstermekle birlikte kadın ve erkek rollerinin genel olarak aynılığı ile karşılaşılmaktadır. Oldukça genel ifadelerle toplumsal cinsiyet, kadın ve erkeğin toplumsal olarak kendilerine verilmiş görevler ve davranış şekilleri/kalıpları ya da yargıları şeklinde tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle, kadının ve erkeğin hareket alanının sınırlarının belirlendiği ve bu sınırların her defasında yeniden formüle edilerek ama aslında özüne ilişkin radikal bir farklılığın söz konusu olmadığı bir iktidar ilişkisidir. Dolayısıyla içerisinde barındırdığı cinsiyetçi söylemle de bu iktidar ilişkisi, eşitsiz bir konumlanma ya da yapılanma yaratmaktadır. Leonore Davidoff'un (2002) belirttiği gibi kamu alanındaki tutumlarda görülen birtakım değişimlere rağmen, "günümüzde aile üyelerine, hizmet etmekten, onları tozun, atıkların, kirletmesinden ve düzensizlikten korumaktan, çığ olanı pişmiş hale getirmekten ve küçük vahşileri uygar erişkinlere dönüştürmekten esas sorumlu hala kadınlardır."

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadın emeğinin iş gücü piyasasındaki konumlanışında da belirginlik kazanmakta ve ataerkil baskı ve kontrol araçları, kadının iş gücü piyasasına etkin katılımını onaylamamaktadır. Başka bir ifadeyle, kadın emeği iş gücü piyasasında özellikle "önyargılı işverenler, erkek egemen sendikalar ve kısmen de işyerindeki diğer erkek çalışanlar" tarafından marjinalleştirilmekte; ev-aile ve iş yaşamındaki ataerkil ilişkiler, "kadın emeğinin marjinalliğine ve emek pazarındaki cinsiyete bağlı ayrımcılığa" zemin oluşturmaktadır (Ecevit, 2010: 113). Bu marjinalleşme, geleneksel değerler ve toplumsal beklentilerin ahlâki normları tarafından da desteklenmektedir. Ortaya çıkan süreklilik, her günkü tekrarlarla güçlenmekte ve kadın kimliğini tanımlayan tüm olguları kapsar hale gelmektedir. Kuşatıcılığın baskısı, kadın bedeni ve ruhu üzerinde kurulan sürekliliğin de

etkisiyle şiddeti yaratmakta ve bu şiddet, gündelik yaşamın biteviyeliğinde sıradanlaşarak yer yer görünmez hale gelmektedir. Kadının kamusal alanla olan her türlü bağı ve özellikle istihdama katılması, bu biteviyeliğin kırılması ihtimali nedeniyle eril denetimin pratik engellere başvurmasına neden olmaktadır. Eril denetimin pratik engellerine temel oluşturanlardan ikisi, kadın özgüllüğünü ve öznelliğini atıllaştırarak ortadan kaldırmayı amaçlayan "marjinallik" ve "mazuriyet" tanımlamaları olmaktadır. Her iki tanımlamada da kadının yaptığı bir "hata", "yanlış" ve "kötü" bir davranış, söz, hareket, tavır ve üslup bulunmaktadır. Ancak "marjinallik", toplumsal açıdan ürkütücü ve endişe verici bir anlam dünyasına yönelik iddialarla gelmektedir. Toplumsal düzene aykırı davranmak, toplumun kurallarını kabul etmemek ve kötücül bir reddiye içerisinde olmak ile yakın ve neredeyse aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. Gerçekten de "marjinal" olarak adlandırılmak her ne kadar özellikle küreselleşme dinamikleri ile birlikte içerik itibariyle ılımlılaştırılmaya çalışılsa da toplumsal açıdan suçlanma öğeleri barındırmaktadır. Suçlanmaktadır; zira toplumu oluşturan ve var eden kurallara yönelik zıtlık içerisinde olan kalıpları benimsemiş olma durumunu anlatmaktadır. Siyasal iktidarların ideolojileri ile uyuşmayan ya da güncel birtakım değişimler nedeniyle farklılaşan politikalar nedeniyle de kadınlar, "marjinallik" vurgulu tasavvurun içine çekilebilmektedirler. Örneğin İstanbul Sözleşmesi ile ilgili iktidarın politik tavrındaki değişim, bu sözleşmeyi savunarak sözleşmenin önemine vurgu yapan kadınların "marjinal" olarak adlandırılmalarına neden olabilmektedir.

"Mazuriyet" ise yine kadının kamusal alanın sınırlarını zorlaması ve toplumsal cinsiyet rollerine karşıtlık içerisindeki tavır ve davranışlarını açıklamak için ataerkinin başvurduğu bir tanımlama olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretim modelindeki değişimler ölçeğinde kadın istihdamı kabul edilse bile kadının emek piyasasındaki konumunun daha ziyade ihtiyaçlar ve zorunluluklar ekseninde açıklanmaya çalışılması bunu göstermektedir. Günümüzde dahi kadının çalışması, genellikle çeşitli nedenler ileri sürülerek açıklanmakta ve âdeta bu ev dışına çıkış adına meşru gerekçeler üretilmek zorunda kalınmaktadır. Kadın istihdamının hâlâ oldukça düşük oranlarda seyretmesi ve genellikle güvencesiz işlerde yoğunlaşmasının ana nedenlerinden biri, meşru ve ikna edici bir gerekçenin tanımlanması ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Toplumsal baskıların ritüalistik boyutları nispeten aşınsa dahi cinslere ve özellikle kadına tanınan hareket alanı aşıldığında bu baskıların katılaşabildiği görülmektedir. Dolayısıyla kadının yaşamı ile ilgili ataerkil kontrol, kamusal alana çıkış ve istihdama katılım açısından "marjinallik" ve "mazuriyet" arasında gidip gelmektedir. Bu gidip gelme durumu ve

kadını tanımlama ya da kategorileştirme çabası, kadının "hayır" diyebilmesinin önüne geçilebilmesi süreci ile doğrudan bağlantılı hale gelmektedir. Zira "kadınlar içinde yaşadıkları duruma karşı çıktıklarında, 'hayır' dediklerinde, kendileri için konuştuklarında varlık alanına" geçmektedirler (Ahıska, 1994). Kadının "hayır" demesi ve dolayısıyla "varlık alanı"na geçmesi, eşitsizliğin sorgulanarak eril yapıların kontrol ve tahakküm araçlarının etkinliğinin de sarsılması anlamına gelmektedir. Bu da cinsiyetçi bakış açısından mevcut sistemin dönüşmesi de dahil olmak üzere oldukça tehlikeli bir duruma işaret etmektedir. Çünkü Türkiye'de kadınların kabul görebilmeleri, kendileri için belirlenen yerlerde bulunmaları ve belirlenen şekilde davranmaları ile mümkün hale gelmekte ve aksi durumda kadınlar, toplumun tacizi ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Saktanber, 2010: 203).

Kadınlar için belirlenen sınırlar, talepler ve hassasiyetler, Kemalist devrimin kadına biçtiği rol ve görevlerle birlikte düşünüldüğünde anlamlı hale gelmektedir. Nilüfer Göle'nin (1998) bahsettiği üzere, Kemalist devrimin diğer devrimlerin "ideal bir erkek tanımı" arayışına rağmen "ideal bir kadın imajı" ile gelmesi, bu ilişkiselliği açıklar görünmektedir. Göle'ye (1998) göre, "Türkiye'de modernleşme projesi kadınların kurtuluşuyla ulusun ilerlemesi" arasında doğrudan bağlantı kurmuştur. Kadınların kurtuluşu gerçekleşmekle birlikte kadınlar, özgürlüklerine kavuşamamışlardır ve bu sonuç da kadının etkili değil, devletin kadınların yaşamı, hak ve özgürlükleri konusunda belirleyici olması nedeniyle ortaya çıkmıştır (Kandiyoti, 1987: 324). Kadınların bizzat kendilerinden ziyade devletin bu belirleyicilik açısından oldukça öne çıkması, beraberinde Türkiye'de kadın hareketinin de tarihsel gelişimi üzerinde yön verici nitelikte olmuştur. Nitekim Şirin Tekeli'ye (2004) göre, 1935-1975 arasında bir kadın hareketine rastlamak mümkün değildir; kadınların hayır derneklerinde çalışmaları desteklenir ve "Atatürk sayesinde Türk kadınları Batılı kadınların önüne geçmiştir" şeklinde karşılaşılan resmi söylem ile kadınlar, "sessiz bir çoğunluk" haline dönüşmüştür. Kadınlar, hak ve özgürlük mücadelesinde gerçekten de uzun denebilecek bir süre "sessiz bir çoğunluk" olmuşlardır. Eşitsizlik ve ayrımcılık tüm boyutlarıyla varlığını güçlendirerek sürdürmüştür. Kadının "marjinal" olarak imlenmesi, bir bakıma kadının gücünün keşfedildiği ve bu nedenle de bu güce yönelik endişenin hiç son bulmadığını ya da son bulmayacağını anlatmaktadır. Ahıska (1994), bu noktada bir parantez açarken belki de tarih içinde kadınların yokluğundan ya da eksikliğinden değil, henüz anlamlandırılmamış fazlalığından söz edilebileceği üzerinde durmaktadır. Çünkü kadınların yokluğunu ve özne olmadığını öğreten ya da aktaran ataerkil iktidarın söylemleridir (Ahıska, 1994).

4. 1980 Sonrası "Yeni Dönem": Aynı Sınırlar

1980 sonrası Türkiye'sinden bahsetmek için birçok olayı, aktörü bir arada ele almak ve tüm dünya için başlayan "yeni" dönemi anlamaya çalışmak oldukça önemlidir. Küreselleşme sürecini, dinamiklerini ve beraberinde getirdiklerini doğru okuyabilmek ve neoliberalizmin yarattığı dönüşümü, ilişkiselliklerini de göz önünde bulundurarak incelemek gerekmektedir. Küreselleşme, çok genel olarak aynılığın ya da benzerliğin bireyin yaşamındaki politik tavrının bir ifadesi olabilmektedir. Bir süreç olarak tanımlanan ve çoğunlukla "yeni" bir evreye atıfla incelenen küreselleşme, yarattığı temsillerle pratiğin ve kültürel alanın görüntüsünü tekleştirme çabası ile belirginleşmektedir. Bireysel yaşam kurgusunda ortaya çıkacak muhtemel sorunlar bu temsiller aracılığıyla gündelik bir hal almaya başlamaktadır. Kadının yaşamındaki tekdüzelik varlığını sürdürmeye devam etmekte ve aslında "yeni" ile hemhal olduğu ileri sürülen küreselleşme süreci, kadının toplumsal ve siyasal konumu üzerinde herhangi bir değişim yaratmamaktadır. Halihazırda kadının rol ve sorumluluk alanındaki biteviyelik, farklı etnik, dinî ve sınıfsal özelliklere sahip kadınların yaşamında da tüm boyutlarıyla izlenmektedir.⁸ Rol ve görevlerin kırılamayan kısır döngüsü içerisinde kadın, kendisinin dahi farkında olmadığı bir yalıtılmışlık ve bireysel yaşamına dair kimlik bunalımı yaşamaktadır.

Türkiye'de kadın denildiğinde öncelikle akla gelen ve onu kategorize etmeye yarayan geleneksel kalıplar ile karşılaşılmaktadır. Patriarkanın dili ve biçimi ile şekillendirilmiş bu geleneksel yargılar oldukça katı sınırların hakim olduğu bir siyasal alan tanımlamaktadır. Kadınlar arasında genel olarak belirtildiği üzere, bir hiyerarşi ağı geliştirilmekte ve bu hiyerarşinin ilk sıralarına bahsi geçen döngünün dinamiklerine ve işleyişine karşıtlık içerisinde olmadan hareketlerini/sözlerini belirleyen kadınlar yerleşmektedirler. Ahlâki yaptırımlarla örülü geleneksel yargılar, kadının kendisi üzerinde de denetim ve kontrol mekanizması geliştirmesine neden olmaktadır. Kadın lehine yapıldığı ileri sürülen ya da en azından amacının bu olduğu belirtilen birçok düzenlemenin, özde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya odaklanmadığı ve öncelikli olarak bu eşitsizliği problematik bir alan olarak tanımlamadığı için pratiğe etkileri oldukça yetersiz kalmakta ya da olumlu etkileri neredeyse hiç deneyimlenememektedir. Teorik/politik tartışmalar da bu nispette çeşitlenememekte ve

⁸ Bu konuda bkz. Emel Çokoğullar, "Rutin ve Değişmezliğin Ortasında Türkiye'de Kadının Gündelik Yaşamı", *2. Uluslararası Küresel Dünyada Kadın ve Siyaset Kongresi*, 25-26 Aralık 2020, İstanbul Ayvansaray Üniversitesi (özet bildirisi).

bilinen şiarlar yine benzer argümanlarla tekrar edilmekte ve "kadın olmak"la ilgili beklentiler değişmemektedir. Bu beklentiler, doğrudan toplumsal cinsiyet rolleri ile bağlantılıdır. Kandiyoti'ye (1997) göre, "Türk toplumunda cinsler arası asimetri ev, sınıfsal konum ve işgücü piyasalarının sınırlarını aşan pek çok kültürel pratikle üretilmekte, temsil edilmekte ve yeniden üretilmektedir."

"Cinsler arası asimetri"nin süreç içerisinde âdeta kendini yenileyerek sürmesi, kadının bireysel yaşamına dair özsel tasavvurlarını da çok yönlü etkilemektedir. Kadın, yaşama dair belirlenimlerini söz konusu bu asimetrinin varlığını hissederek oluşturmaya çaba göstermekte ve çoğu zaman da kendi yaşamının "sıkıştırılmışlık" düzeyini yine bizzat kendi eliyle arttırmaktadır. İçsel dünyasında bu durumu güçlü bir şekilde hissetmesine rağmen kabullenme, çaresizlik, muhtemel tepkiye yönelik gelişen kaygılanma ve dışlanma gibi ortaya çıkan toplumsal gerçekliklerle yüzleşmekten de kaçınmaktadır. Kadınların kendi aralarında da gözlemlenen birbirini adlandırma ve bahsi geçen bu gerçekliklerin yaşamın içerisinde daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmasına neden olacak pratiklerin benimsenme durumu "cinsler arası asimetri"nin varlığını korumasını kolaylaştırdığı gibi kadının özgürlük mücadelesinin de sekteye uğraması sonucunu doğurmaktadır. "Marjinallik" ve "mazuriyet" tanımlamaları, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin bir sonucu olduğu gibi dil ve düşünme süreçlerini de etkilemesi ve tabii ki dinsel ve kültürel belirlenimlerden de güç alması nedeniyle aslında çok boyutlu bir sorun alanı oluşturmaktadır. Hukuk normlarına dair düzenlemeler dahi bu sorun alanına pratikte nüfuz edilmesi açısından yetersiz kalmaktadır. Feminizm, özellikle 2000'li yıllardaki mücadelesini de siyasi iktidar ve hukuk kuralları arasında yaşanan açmazlar üzerine yoğunlaştırırken bu sorun alanını odak noktası yaparak ilerlemeye çalışmaktadır. Bu noktada farklı açılardan da temel olan, kadınların güçlenmesini sağlamanın yollarının açık bir şekilde ortaya konarak politik mücadelenin söz konusu yol ve yöntemlerden taviz vermeden gerçekleşmesinin sağlanmasıdır.

1980 sonrası dönemde Türkiye'de feminizmin gelişimi daha kolaylıkla izlenebilmekte ve feminist kadınların görünürlüğünden bahsedebilmek mümkün hale gelmektedir. Kadına yönelik şiddetin temel bir sorun olarak anlatılmaya çalışıldığı, kadınların hak ve özgürlük mücadelesinde oldukça etkili bir şekilde sokağa çıktıkları görülmektedir. "Politik" olan küçük gruplarda doğan 80 sonrası feminist hareket, ezilmenin dillendirilerek paylaşılmasını ve "ortak bir mücadele alanı" oluşturulmasını amaçlamakta ve kadınların farklılığını öne çıkarmaya çalışmaktadır (Bora, 1996). Erkek egemenliği etkili bir şekilde sorgulanmakta ve kadınları

baskılayan dinamikler tanımlanmaktadır. Sol hareketin de içerisinde olan bu kuşak, emeği ve sömürüyü de ele almakta ve eşitlik mücadelesini birçok alanda aynı anda yürütmektedir. Dolayısıyla 1980'lerde feministler, geçmiş kuşaktan ve bu kuşağın sahip olduğu özelliklerden farklılaşmışlardır (Tekeli, 1990: 276). Kadınlar, aslında özellikle bu dönemle birlikte kendileri adına ortaya konmuş kurallara ve kabul bekleyen ritüellere karşı itirazlarını ve tüm dayatılanlara yönelik karşı duruşlarını ilan etmişlerdir. Ancak kadınları kategorize etme ve adlandırma çabasına da feminist mücadelenin güç kazandığı ve kamusal alanda yerini genişletmeye çalışan kadınların sayısının arttığı bu dönemde daha sıklıkla rastlanmaktadır. Bu patriarkal çabanın, 2000'lerin başından itibaren çok daha etkin hale geldiği ve aslında kendini de açıkça teşhir eden bir gerçekliğe dönüştüğü görülmektedir. Beden politikaları, kadın cinselliği, kadına yönelik şiddet ve kadın emeğinin sömürüsü ile ilgili feminizmin söyleyeceklerinin çeşitlenerek çoğalması, bu çabanın belirginlik kazanmasında etkili olmuştur.

Eşitsizliğin ve ayrımcılığın varlığını sürdürmeye devam etmesi ve bu temel sorunun Türkiye'de özellikle 1980 sonrası dönemde feminizmin gelişmesi ile birlikte ele alınması, "marjinallik" ve "mazuriyet" söylemlerini daha da güçlendirmiştir. Kadının, bireysel yaşamı ile ilgili patriarkal öğelere dair itiraz geliştirmesi "marjinal" olarak âdeta suçlanması için yeterli hale gelmiştir. "Marjinallik", kabul görmeyen ve toplumdaki diğer bireyler üzerinde olumsuz etkileri olan istenmeyen bir davranışı ya da ortaya çıkan bir durumu anlatmak için kullanılmıştır. Nitekim dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2004'te zina tartışmaları sırasında Yerel Yönetimlerde Kadın Şurası'nda yaptığı konuşmada, zina düzenlemesi ile ilgili tepkilerini dile getiren kadınlara yönelik "bir grup marjinal kadın" şeklindeki ifadesi, toplumsal ve siyasal alanda "marjinallik" vurgusunun içeriği ve gücü hakkında önemlidir.⁹ Bu vurgunun içerisinde geleneklere ve ahlâka dair oldukça katı bir belirleme olduğunu âdeta hatırlatarak uyarıcı bir üslup belirginleşmektedir. Dolayısıyla "marjinallik", gelenekle ve ahlâkla olan doğrudan çatışması nedeniyle olumsuzlanmakta ve toplum nezdinde kabul görmediği ve görmeyeceği oldukça açık bir şekilde belirtilmektedir. Bu tartışmaların ya da itirazların Türkiye'de genellikle kadın bedeni ile ilgili konularda ortaya çıktığı ve özellikle muhafazakâr ve İslamcı siyasetin ideolojik mücadelesinin odağına yerleştiği görülmektedir.

⁹ Bu açıklamaya dair ayrıntı için bkz. "Marjinal kadınlar Türk kadını temsil edemez", *BirGün*, Erişim adresi: <https://www.birgun.net/haber/marjinal-gruplar-turk-kadinini-temsil-edemez-21725>, 24.09.2004.

Otoriterleşmenin de güçlenmesiyle birlikte kadınların bireysel yaşamlarına dair söz söyleme haklarının ve kamusal alandaki eylemselliklerinin görünürlüğü'nün önlenmesi süreci ivedilikle başlatılmaktadır.

"Kötü" olana indirgeme ve "kötü" ile özdeşleştirme eğilimi, kadınlığın sınırlarını belirlemede işlevsel bir şekilde kullanılmaktadır. "Mazuriyet" ise daha masumane bir zihniyet dünyasına yerleştirilmekte ve henüz kaybedilmemiş olanla eşitlenmektedir. Zorunluluk ve yanlış algı, "mazuriyet" açıklamalarının önde gelen gerekçeleri olarak kurgulanmaktadır. Bu noktada sorun haline dönüşen de feminist bilinç ile tepkisellik geliştiren değil, tam aksine bu bilinçten nispeten uzakta olan ama ikincilleştirilmeye yönelik bir itiraz geliştirmeye çalışan kadınlar ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Patriarka, bu itirazı mazur gösterme çabası içerisine girerek yok saymaya ve görmezden gelmeye çalışmaktadır. Kadın bu kez de "mazur" gösterilerek başka bir aşağılama ile karşılaşmakta ve aslında şiddetin çok daha trajik bir boyutu ile karşı karşıya kalmaktadır.

Sonuç

Türkiye'de kadınlar, "kadın olmak" ile ilgili birçok problemle yaşamaya devam etmektedirler. Osmanlı son döneminden itibaren başlayan ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde hız kazanan modernleşme çabaları, kadının yaşamında temel birtakım değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte kadının toplumsal konumunun iyileştirilmesine yönelik yasal birtakım düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle kadının kamusal alandaki görünürlüğü oldukça önemli olmuştur. Ancak kadının toplumsal cinsiyet rolleri ile ilgili beklentilerde ve geleneksel yargılarda herhangi bir değişim yaşanmadığı gerçeği, Cumhuriyet'in kadın politikalarına yöneltilen eleştiriler arasında yer almıştır. Dolayısıyla kadının gündelik yaşamını şekillendiren ve istikrarlı bir şekilde süren patriarkal unsurlar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Kadın, kamusal alana çıkmış, medeni haklarını büyük ölçüde elde etmiş, eğitim olanaklarından yararlanmaya başlamış; ancak dahil olduğu her yeni alanın ve elde ettiği her hakkın kuralları kadının yaşamı üzerinde farklı birtakım kısıtlamalar ve sınırlamalar yaratmıştır. Feminist literatürde bu konuda oldukça geniş yer bulan bu kısıtlamalar ve sınırlamalar, günümüze kadar ulaşan çelişkiler, çatışmalar ve belirlenimlerin devamlılığına neden olmuştur. Meşruiyetin, kadının "kadınlık rolleri" üzerinden kurulmaya

çalışılması da toplumun büyük çoğunluğu açısından haklılık kaynağı şeklindeki değerlendirmelerin destek bulmasını kolaylaştırmıştır.

Kadınlık ile ilgili çizilen sınırlar ve çerçeve, hiyerarşik ayrımları ve toplumsal eşitsizlikleri güçlendirmiştir. Eril değerler, kadın bedeni, emeği ve rolleri üzerinde etkili olan tahakküm ilişkilerine yön vermiştir. Kadının yaşamı, değiştiril(e)meyenler ya da yapısal özellikleri nedeniyle ortadan kaldırıl(a)mayanlar sarkacında gidip gelmek zorunda kalmıştır. Feminizmin özellikle 1980 sonrası dönemde Türkiye'de gösterdiği gelişim ve eylemlilik, kadının sürmekte olan makus talihi adına umut verici olmuş ve gerçekten de kadınlar, farklı bir hayat için mücadele yöntemini öğrenmeye başlamışlardır.¹⁰ Ancak siyasal iktidarların farklı ideolojik konumlanışlarına rağmen geleneksel yapının hikmeti konusunda neredeyse uzlaşma içerisinde olmaları nedeniyle kadın hak ve özgürlüklerinin feminist yöntemle düşünülerek bir ortaklaşma zemininde siyasal alana yansıtılması gerçekleşmemiştir. Kadın bedeni, cinselliği ve emeği, âdeta çok fazla kurcalanmaması gereken; aksi takdirde hiç arzu edilmeyen sonuçların ortaya çıkmasının güçlü bir ihtimal olduğu meseleler zinciri olarak görülmüştür. Yüzyıllardır süren ve ekonomi politikten bağımsız okunması da pek mümkün olmayan kadın özgürlüğünün çeşitli imge ve görüngülerden yararlanarak durdurulması/engellenmesi bu "mesele/sorun" tanımlamalarını da açıklamaktadır. Mesele/sorun tanımlamaları da kadınları "marjinalite" ve "mazuriyet" kalıplarının arasına kolaylıkla yerleştirmiş ve bu kalıplar arasında yaşamak zorunda bırakmıştır.

Türkiye'de kadınlar, "marjinalite" ve "mazuriyet" üzerinden kurgulanan "sıkıştırılmış hayat" içerisinde yaşamakta ve bu durum da kadının varoluşuna yönelerek bilfiil baskı unsuru haline dönüşmektedir. Buradaki en temel problem de "marjinalite" ve "mazuriyet" arasındaki sınırın oldukça muğlak bir şekilde toplumsal üretiminin gerçekleşmesi olmaktadır. Bu iki kurgulamanın ve dolayısıyla da betimlemenin herhangi birine kolaylıkla dahil edilebilmekte ya da yine benzer şekilde dahil edildiğinizden kolaylıkla diğerine geçiş gerçekleşmektedir. Kamusal alan ve özel alan arasında âdeta zorunlu bir tercihte bulunmaları talep edilmekte ve aslında kadınlar, her iki alanda da özgün kimliğini yansıtamamaktadırlar. Bu noktadaki temel

¹⁰ Türkiye'de 1980'ler ile birlikte birçok açıdan farklı bir süreç başlamıştır. Küreselleşme dinamikleri, neoliberalizmin etkileri ve Türkiye'nin 12 Eylül 1980'de yaşadığı darbe söz konusu bu farklılığı hazırlayan etmenlerin başında gelmiştir. Feminizmin de Türkiye'de artık sesinin çok daha gür ve açık bir şekilde duyulduğu bir dönem başlamıştır. Özellikle kadına yönelik şiddet, temel sorun olarak görülmüş ve ev içi şiddete dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

sorun da toplumun farklı kesimlerinden kadınların büyük çoğunluğunun içinde buldukları bu somut durumun farkında olmalarıdır. Farkındalık, farklı düzeylerde ve görüntülerde karşımıza çıksa da kadınların bireysel yaşamları ile ilgili söz söyleme ve karar verme süreçlerinin önündeki patriarkal engelleri daha doğrudan ve açık bir şekilde görebilme olanakları elde ettiklerini anlatmaktadır.

Türkiye'de kadının eğitim olanaklarından daha geniş yararlanmaya başlaması da cinsiyet eşitsizliği üzerinde radikal bir değişim yaratmamaktadır. Kadının eğitim amacıyla ev içi ortamı terk etmesi ve kamusal alanda yer alması oldukça önemli bir gelişmedir. Feminizmin temel mücadele alanlarından biri de kadınların, eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve fırsatlardan erkek yurttaşlarla birlikte eşit bir şekilde yararlanabilmeleridir. Ancak günümüzde dahi okur-yazarlık başta olmak üzere, kadınların okullaşma oranı erkeklere kıyasla düşüktür. Zira eğitim de -ki özellikle yükseköğretim- toplumun önemli bir bölümü tarafından kadınları marjinalleştiren bir süreç olarak görülebilmektedir. Son yıllarda üniversitelerde toplumsal cinsiyet rollerine eleştirel bir yaklaşım geliştirilmesi ve bu alanda merkezler kurularak dersler verilmesi endişe verici olarak değerlendirilmektedir. Nitekim 2016'da "Yükseköğretim Kurumları Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi" yayımlayan YÖK Başkanı Yekta Saraç, 2019'daki bir açıklamasında cinsiyet eşitliğinin toplumsal değerlere uygun olmadığını ortaya koyan bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır (YÖK'ten 'cinsiyet eşitliğinde' geri adım!, <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/02/19/yokten-cinsiyet-esitliginde-geri-adim>, 2019, 19 Şubat). Saraç, 2015'te toplumsal cinsiyet eşitliği derken, kadına yönelik her türlü eşitsizliğin ve adaletsizliğin önlenmesine yönelik çalışmaların anlatılmak istendiğini ancak gelinen noktada bu kavrama, toplumsal değerler ve kabullerle karşıtlık içerisinde olan anlamlar yüklendiğinin tespit edildiğini belirtmektedir. Dönemin YÖK Başkanı Saraç, "toplumsal cinsiyet eşitliği" değil, adaleti öne çıkaran bir yaklaşımla derslere ve araştırmalara devam edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Böylece eşitlik ve rollere bağlı olarak yapılan eleştirilerin, toplumun yapısal özellikleri ile uygun düşmediği açık bir şekilde ortaya konmaktadır.

21. yüzyılın ilk çeyreğinde de hâlâ kadın-erkek eşitliği sorunu tartışılmakta ve her yıl kadınların aleyhine gerçekleşen bir dizi düzenleme ya da yaşanan olay raporlara yansımaktadır. Eşitliğin bizzat kendisinin sorunsallaştırılması süreci yaşanmaya devam etmekte ve dolayısıyla da eşitlik talebi ve bu talebe dönük hak arama mücadelesi "marjinallik" olarak tanımlanmaktadır. "Marjinallik", Türkiye'de özellikle son yıllarda toplumun temel ve

en küçük birimi olarak kabul edilen ailenin karşı karşıya kaldığı krizlerin de sorumlusu olarak gösterilebilmektedir. Zira "marjinal" olanın ailede üretilen rol ve görevlere itiraz geliştiren ve bu rol ve görevlere tepkisel yaklaşan olduğu, AK Parti Hükümeti'nin politik duruşunun bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, "marjinal olmak", kadınlık rollerine dair reddiye içerisinde olan kadın profilini anlatmaktadır. Bu reddiyenin de aile kurumu üzerindeki yıkıcı sonuçlarının neler olduğu ya da olabileceği yönünde geliştirilen argümanlar ve tartışmalar, AK Parti'nin muhafazakâr ve İslamcı karakterini belirginleştirmektedir. "Eşitlik" arayışından ziyade "adalet" vurgusunun öne çıktığı oldukça açık bir şekilde görülmektedir. 2019-2020 Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Raporu'nda da değinildiği üzere, 10. Kalkınma Planı'nda sınırlı olarak da olsa değinilen toplumsal cinsiyet eşitliği normuna, 11. Kalkınma Planı'nın hiçbir yerinde yer verilmeyerek bunun yerine ailenin ve kadının güçlenmesinden bahsedilmiştir. Asıl önemsenen kadın-erkek eşitliği değil, ailenin güçlendirilmesi konusu olmuştur. Kadın ve aile özdeşliğinde, kadın ve ailenin birbirini var ederek ve güçlendirerek birbirlerinin yaşamsal kaynağını oluşturacakları düşüncesi öne çıkmıştır. Yine benzer şekilde, 2020-2021 Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Koordinasyon Planı'nda da cinsiyet eşitliği vurgusuna rastlanmamış ve yine benzer şekilde ailenin ve kadının güçlendirilmesinin amaçlandığı ortaya konmuştur.¹¹

Sonuç olarak, Türkiye'de kadınlar "aile odaklı yaşam" kurgusu ile de çevrelenmekte ve toplumsal cinsiyet eşitliği savunusu özellikle son dönemlerde siyasal iktidar tarafından eleştirilmektedir. "Sıkıştırılmışlık" hayatın hemen her alanında kadının duygusal, zihinsel ve bedensel dünyası üzerinde etkisini tüm boyutlarıyla hissettirmekte, "arzu" ve "gerçek" birbirinden tamamen kopmaktadır. Aile içerisinde ve toplumsal kurallarla var olabilmek, Türkiye'de kadın olmanın esasını oluşturur niteliğe bürünmekte ve dinsel kaynaklar da bu oluşuma birçok açıdan doğrudan müdahil olmaktadır.

¹¹ Daha detaylı bir analiz için bkz. Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Raporu 2019-2020, Erişim adresi: <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1792/Y%c4%b11l%c4%b1k%20Rapor%20-%20Temmuz.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

Kaynakça

- Ahıska, M. (1994). *Yoksa Kadınlar Var mı. Defter*.
- Bailly, A. and Weiss-Altaner, E. (1995). "Thinking About the Edge: The Concept of Marginality". *Europe at the Margins New Mosaics of Inequality*. Edited by Costis Hadjimichalis and David Sadler. London: Wiley.
- Berktaş, F. (1996). *Türkiye'de Kadınlık Durumu*. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (2006). "Yeni Kimlik Arayışı, Eski Cinsel Düalizm: Peyami Safa'nın Romanlarında Toplumsal Cinsiyet". *Kadın Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 9. ss. 77-90.
- Berktaş, F. (2015). *Tarihin Cinsiyeti*. 5. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bora, A. (1996). "Kadın Hareketi: Nereden Nereye". *Birikim*. Sayı: 83. Mart.
- Bora, A. (2008). "Cinsiyet ve Sınıf: Kimlikten Politik Özne Çıkar mı?". *Cinsiyet Halleri Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*. Der. Nil Mutluer. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Bora, T. (2005). "Analar, Bacılar, Orosular: Türk Milliyetçi-Muhafazakâr Söyleminde Kadın". *Şerif Mardin'e Armağan*. Haz. Ahmet Öncü. Orhan Tekelioğlu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. 3. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chatterjee, P. (2000). "Kadın Sorununa Milliyetçi Çözüm". *Vatan, Millet, Kadınlar*. Der. Ayşe Gül Altınay. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Connell, R. W. (1998). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Toplum, Kişi ve Cinsel Politika*. Çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çokoğullar Bozaslan, E. (2018). *Muhafazakârlık ve AK Parti'nin Aile Politikaları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara.
- Çokoğullar, E. (2020). *Rutin ve Değişmezliğin Ortasında Türkiye'de Kadının Gündelik Yaşamı*. 2. Uluslararası Küresel Dünyada Kadın ve Siyaset Kongresi. 25-26 Aralık 2020. İstanbul Ayyansaray Üniversitesi (özet bildiri).
- Davidoff, L. (2002). *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*. Çev. Zerrin Ateşer- Selda Somuncuoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durakbaşı, A. (2017). *Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm*. 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ecevit, F. Y. (2010). "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. Yay. Haz. Şirin Tekeli. 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Göle, N. (1998). "Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı". *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. Ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. Çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

"İstanbul Sözleşmesi'ni savunan kadın örgütleri neden sözleşmeden yana, karşı çıkanlar ne diyor?", Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49473457>, 26 Ağustos 2019, son güncelleme 18 Ağustos 2020.

Kadioğlu, A. (1998). "Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. Der. Ayşe Berktaş Hacimirzaoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Kandiyoti, D. (1982). "Urban Change and Women's Roles: An Overview and Evaluation" *Sex Roles, Family and Community in Turkey*. Der. Çiğdem Kağıtçıbaşı. Bloomington. Indiana University Turkish Studies.

Kandiyoti, D. (1987). "Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case". *Feminist Studies*. Vol. 13. No: 2. Summer. pp. 317-338.

Kandiyoti, D. (1997). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları.

BirGün. *Marjinal kadınlar Türk kadınıni temsil edemez*. Erişim adresi: <https://www.birgun.net/haber/marjinal-gruplar-turk-kadinini-temsil-edemez-21725>, 24 Eylül 2004.

Park, R. E. (1928). "Human Migration and the Marginal Man". *The American Journal of Sociology*. Vol. XXXIII. Number 6. May. (Erişim için bkz. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/214592>)

Said, E. (1995). *Entelektüel- Sürgün, Marjinal, Yabancı*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Saktanber, A. (2004). "Kemalist Kadın Hakları Söylemi". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Kemalizm*. Cilt 2. Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil. İstanbul: İletişim Yayınları.

Saktanber, A. (2010). "Türkiye'de Medyada Kadın: Serbest, Müsait Kadın veya İyi Eş, Fedakâr Anne". *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. Yay. Haz. Şirin Tekeli. 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sancar, S. (2017). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sayılan, F. ve Bora, A. (1998). "Resmî İdeolojide Kadın Hakları Söylemi". *Birikim*. Sayı: 105-106.

Sirman, N. (2006). "Türkiye'nin Kamusunda Endişe". *Amargi*. Yaz Sayı: 1. ss. 19-21.

Tekeli, Ş. (1990). "Women in Changing Political Associations of the 1980s". *Turkish State. Turkish Society*. Edited by Andrew Finkel and Nükhet Sirman. London: Routledge.

Tekeli, Ş. (2004). *Türkiye ve Avrupa Birliği'nde Kadınlar: Ortak Bir Anlayışa Doğru*. (13 Eylül'de yapılan uluslararası bir sempozyumdaki sunuşu). Erişim adresi: <https://m.bianet.org/bianet/kadin/43145-on-maddede-turkiyede-kadin-hareketi>

Toska, Z., (1998). "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. Der. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini İzleme Raporu 2019-2020. Erişim adresi: <https://dSPACE.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1792/Y%c4%b1ll%c4%b1k%20Rapor%20-%20Temmuz.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

"YÖK'ten 'cinsiyet eşitliğinde' geri adım!". Erişim adresi: [https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/02/19/yokten-cinsiyet-esitliginde-geri-adim,19 Şubat 2019](https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/02/19/yokten-cinsiyet-esitliginde-geri-adim,19%20Şubat%202019).

Yuval-Davis, N. (2003). *Cinsiyet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Walby, S. (2016). *Patriyarka Kuramı*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Zihnioğlu, Y. (2003). *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin*. Kadınlar Halk Fırkası. Kadın Birliği. İstanbul: Metis Yayınları.

Yazar Rehberi / Guide for Author

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (HÜSBD) aşağıda belirtilen ilkeler doğrultusunda yayın yapmaktadır:

1. Dergi, yayın politikası gereğince, sosyal bilimler alanında nicel ve nitel araştırma makaleleri ile tarama makalelerine, kısa bildiri yazılarına ve kitap kritiklerine yer vermektedir.
2. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.
3. Dergiye gönderilen makalelerin başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere aynı anda başka bir dergiye gönderilmemiş olması gerekmektedir. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, yayınlanmak üzere kabul edilen makalelerin tüm yayın haklarına sahiptir.
4. Dergi; yılda 2 (iki) defa Şubat ve Ağustos aylarında yayınlanan hakemli, akademik, açık erişimli elektronik bir dergidir.
5. Makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar/yazarlar sorumludur. Kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları süresiz olarak Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimler Meslek Yüksekokulu'na aittir.
6. Dergiye gönderilecek makaleler yazım kurallarımıza uygun bir şekilde hazırlanarak e-dergi sistemine kayıt sekmesinden kayıt olduktan sonra <http://dergipark.gov.tr/husbdergi> adresindeki sisteme kaynakçalar dahil eksiksiz olarak yüklenmelidir.
7. Dergiye gönderilen yazılar Editör ve Yayın Kurulu tarafından ön incelemeden geçirilir. Ön incelemede uygun bulunan makaleler hakemlere gönderilir. Ön incelemede aşağıdaki noktalar göz önünde bulundurulur:
 - a) Yayın etiğine uygunluğu,
 - b) Dergi yayın ilkelerine uygunluğu,
 - c) Çalışmanın konusunun bilimsel açıdan özgünlüğü ve güncelliği,
 - d) Çalışma konusunun sosyal ve beşeri bilimlere katkısı,
 - e) Yazım kurallarına ve şablona uygunluğu.
8. Ön inceleme sonucunda uygun olduğuna karar verilen çalışmalar bilimsel açıdan değerlendirmesi için hakemlere gönderilir. Hakem raporlarına dayalı olarak makalelerin yayınlanıp yayınlanmayacağına Yayın Kurulu karar verir. Gerek duyulması durumunda çalışmalar, hakemlerden gelen eleştiri ve öneriler doğrultusunda, gözden geçirilmesi veya önerilen düzeltmelerin yapılması için yazarlara geri gönderilir.
9. Dergiye kabul edilen yazılar Dergi Yayın Kurulu tarafından yayın sırasına alınır.
10. Yazar(lar)la hakemler arasındaki iletişimi sadece Editörler sağlar.
11. Dergiye yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler alanında uzman iki hakeme gönderilmektedir. Makaleler hakeme gönderilirken yazarların adları gizlenmekte, böylelikle hakemin makaleyi tarafsız değerlendirmesi amaçlanmaktadır. Yazarlara gönderilen hakem raporlarında da hakemlerin ismi bulunmamaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmektedir.
12. Yayına kabul edilen makalelerin elektronik ortamda yayınlanması için, yazar(lar) tarafından başka dergide yayınlanmadığı, yayınlanmak üzere gönderilmediği ve tüm etik kurallara ilişkin sorumluluğun kendisine ait olduğuna ilişkin taahhüt formunun imzalanması gerekmektedir.
13. Hakemlerden gelen dönüşler ve eş editörlerin kararına bağlı olarak dergiye gönderilen makalelerin

hakem değerlendirme sürecinin yaklaşık olarak 6-8 hafta sürmesi öngörülmektedir.

14. Yayına kabul edilen ve son biçimi verilen makaleler üzerinde yazar(lar) değişiklik yapamaz.

15. Yayınlanan makalenin içeriğinden (kaynakların ve alıntılarının doğruluğundan, ileri sürülen görüşlerden ve telif hakkı olan çizelge, resim ve diğer görsellerden) yazar(lar) sorumludur.

16. Her bir sayıda basılacak olan makaleler sosyal bilimlerin farklı alanları dikkate alınarak yayın kurulu tarafından belirlenmektedir.

17. Yayına kabul edilen makaleler için yazar(lar)a ve hakemlere ücret ödenmez.

18. Açık erişim politikası gereğince, dergi sayıları ve makaleler derginin web sayfasında yer alır ve makalelerin tam metinlerine pdf dosyası olarak erişilebilir.

19. Dergimizin intihal politikası gereği; gelen makaleler iThenticate programında taratılmaktadır ve intihal raporundaki oranın %20' yi geçmemesi halinde hakem değerlemesine alınmaktadır.

Yazım Kuralları:

1. Gönderilen makale önceden yayınlanmamış ve herhangi bir dergide değerlendirilme sürecinde olmamalıdır.

2. Makale metninde yazı tipi olarak Times New Roman, **11 punto ve 1,5 satır aralığı** kullanılmalıdır. Ana başlık **14 punto**, bütün harfleri büyük ve ortalı olarak, diğer başlıklar ise **12 punto** ve ilk harfi büyük olmak üzere küçük harflerle sola yaslı olarak yazılmalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde Türkçe ana başlığın altına İngilizce, İngilizce yazılmış makalelerde İngilizce ana başlığın altında Türkçe başlığa yer verilmelidir. Makale, kaynakça ve son notlar dahil, **9.000 kelimeyi** geçmemeli, A4 boyutunda Word dosyasına soldan 3,5 cm, sağdan 3 cm, üstten 4,5 cm ve alttan 4 cm olacak şekilde düzenlenmelidir.

Çalışmanın yazarının adı soyadı **10 punto**, soyadı büyük harflerle ve ortalı olarak, yazar birden fazla ise, adlar çalışmaya katkılarına göre alt alta sıralı yazılmalıdır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yerin açık adı, şehir-ülke ve e-posta adresi, başlığın altındaki yazar ismi ya da isimleriyle eşleştirilmiş (*) işareti ile belirtilmeli ve makalenin ilk sayfasının altındaki dipnotta yer almalıdır.

Çalışma herhangi bir bilimsel etkinlikte bildiri olarak sunulmuş ise, makalenin başlığına (*) konularak, makalenin ilk sayfasının altında etkinliğin adı, yeri ve tarihi belirtilmelidir. Çalışma herhangi bir araştırma kurumu ya da fonu tarafından desteklenmiş ise, makalenin başlığına (*) konularak, desteği sağlayan kuruluşun adı, projenin numarası ve tamamlandığı tarih ilk sayfanın altında belirtilmelidir. Çalışma lisansüstü tezlerden üretilmiş ise, makalenin başlığına (*) konularak, tezin adı, danışmanın adı ve tamamlandığı tarih ilk sayfanın altında belirtilmelidir. Dip notlardaki tüm bilgiler **9 punto** olmalıdır.

3. Makale, Türkçe veya İngilizce olabilir. Her makalede, ana başlığın hemen altında, makalenin amaç ve önemini, uygulanan metodolojiyi, temel bulgular ve muhtemel tavsiyelerini içeren Türkçe ve İngilizce olmak üzere **200 kelimeyi aşmayan** öz/abstract yer almalıdır.

Özet, tek sütun ve iki yana yaslı olarak yazılmalıdır. “Öz” metni içinde kaynak verilmemelidir.

Öz/Abstract altında, makalenin yazındaki yerine dair yönlendirmede bulunacak en az üç ve en çok altı anahtar sözcükler/keywords bulunmalıdır. Makale, Ana Başlık, Öz/Abstract, Anahtar Sözcükler/Keywords, Makale Metni, Notlar ve Kaynakça sırası ile kaleme alınmış olmalıdır.

4. Dergide **Journal of Economic Literature (JEL Clasification) kodlaması** uygulamaktadır. Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerde yazarların JEL kodunu belirtmesi gerekmektedir. Türkçe ve yabancı dilde belirtilen anahtar kelimelerin alt kısmına JEL kodu yazılmalıdır.

5. Tablo ve şekillere başlık ve numara verilmeli, başlıklar tablo, şekil ve grafiklerin üzerinde yer almalı, kaynaklar ise tablo, şekil ve grafiklerin altına yazılmalıdır. Rakamlarda ondalık kesirler nokta ile

ayrılmalıdır. Denklemlere verilecek sıra numarası parantez içinde sayfanın sağında yer almalıdır. Denklemlerin türetilişi, yazıda açıkça gösterilmemişse, hakemlerin değerlendirmesi için, türetme işlemi bütün basamaklarıyla ayrı bir sayfada verilmelidir.

6. Makale, Dergi'nin <http://dergipark.gov.tr/husbdergi> adresinden DergiPark'a üye olunarak, yazar(lar)ın isim(ler)i eklenmeden ve makalede yazar(lar)ı belli edecek ibareler içermeyecek şekilde gönderilmelidir.

7. Yazar(lar), makalenin kabul edilmesi ve yayımlanması durumunda, telif haklarının Hacettepe Üniversitesi'ne devredilmesini kabul etmiş sayılır, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

8. Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olmalıdır. Araştırmada "Etik Kurul Onayı" alınması gerekli ise; makalenin "Gereç ve Yöntem" bölümünde Etik Kurul onayına ilişkin bilgiler (etik kurulun adı, onay belgesinin numarası ve tarihi) belirtilmelidir.

9. Yazar(lar) makalenin güncel durumunu DergiPark üzerinden takip edebilir(ler).

10. Makalede atıflar APA (Amerikan Psikoloji Derneği) kurallarına göre yapılmalıdır. Bu nedenle; kaynaklara göndermeler, metin içinde açılacak araçlarla yapılmalıdır. Araç içindeki sıra şöyle olmalıdır: Yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı, sayfa numaraları.

Karşılaşılabilecek farklı durumlar şöyle örneklenebilir:

.....ifade edilmiştir (Giddens, 2008).

.....ifade edilmiştir (OECD, 2016).

.....belirtmiştir (Giddens, 2008: 88-89).

.....Rifkin (1996a: 15-20) ileri sürmektedir.

.....(Tokol *vd.*, 2018: 126-153).

.....(Watson, Hassett, 2003: 399-432; Wollmann, Marcou, 2013: 15-23).

11. Metinde gönderme yapılan bütün kaynaklar, kaynakçada belirtmeli, gönderme yapılmayan kaynaklar, kaynakçaya konmamalıdır. Kaynaklar, ayrı bir sayfada soyadına göre alfabetik sırayla yazılmalıdır. Dergi ve derlemelerdeki makalelerin sayfa numaraları belirtilmelidir.

Kaynakçada, aşağıdaki örneklenen biçim kurallarına uyulmalıdır:

Kitaplar: Tokol, A., Y. Alper (2018), *Sosyal Politika*, Dora Yayınları:Bursa.

Dergiler: Rifkin, J.(1996), "The End Of Work: The Decline Of The Global Labor Force And The Dawn Of The Post-Market Era", *Harvard Journal Of Law & Technology*, 9(1), 27-37.

Derlemeler: Krugman, P. (1995), "The Move Toward Free Trade Zones", in P. King (ed.), *International Economics and International Economic Policy: A Reader*, New York: McGraw-Hill, Inc., 163-182.

Diğer Kaynaklar: Bowles, J. *The computerisation of European jobs — who will win and who will lose from the impact of new technology onto old areas of employment?*, <http://bruegel.org/2014/07/the-computerisation-of-european-jobs/>, E.T. 21.05.2018.

OECD (2018), *Good Jobs for All in a Changing World of Work*, 4 December, 2018, <http://www.oecd.org/employment/good-jobs-for-all-in-a-changing-world-of-work-9789264308817-en.htm>, E.T.: 15.02.2019.